

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**Кол жазма укугунда
УДК: 378 (575.2) (043.3)**

КАРАЗАКОВА ЗУВАЙДА ЖАМИЛОВНА

**ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда
студенттердин коммуникативдик компетенцияларын
өнүктүрүүдө текст менен иштөөнүн методикасы**

**13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)**

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи: Педагогика илимдеринин доктору,
профессор **Чыманов Жеңишбек Арыпович**

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ

Изилдөө тууралуу жалпы маалымат 3

I БАП

КОММУНИКАТИВДИК

КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТҮ

ӨНҮКТҮРҮҮДӨ ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨНҮН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ

- 1.1. «Компетенттүүлүк» жана «коммуникативдик компетенттүүлүк» жөнүндө жалпы маалымат..... 9
- 1.2. Тексттин лингвистикалык жактан изилдениши.....20
- 1.3. Тексттин методикалык жактан иштелиши..... 33
- 1-бап боюнча корутунду.....45

II БАП

СТУДЕНТТЕРДИН

КОММУНИКАТИВДИК

КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТӨРҮН

ӨРКҮНДӨТҮҮДӨ

ТЕКСТТИ

КОЛДОНУУНУН МЕТОДИКАСЫ

- 2.1. Текст коммуникативдик компетенттүүлүктү өнүктүрүүнүн негизги каражаты катары.....46
- 2.2. Текст аркылуу студенттердин баарлашуусун өркүндөтүүнүн ык-жолдору, формалары.....66
- 2.3. Студенттерди текст талдоого жана текст түзүүгө үйрөтүүнүн ыкмалары.....109
- 2-бап боюнча корутунду.....163

III БАП

Педагогикалык эксперименттик иштердин жүрүшү жана жыйынтыктары.....164

3-бап боюнча корутунду.....185

КОРУТУНДУ.....186

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР.....188

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР.....189

ТИРКЕМЕ.....203

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. «Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдар мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы» (2014) жана ага ылайык «Кыргызтест» тарабынан иштелип чыккан «Кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптар» (2015) кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары окутууга жаңы жана конкреттүү талаптарды койду. Ал талаптар, баарынан мурда, кыргыз тилин окутуунун максатын аныктоодон башталып, максатка ылайык тилди окутуунун мазмунуна олуттуу толуктоолорду, тактоолорду киргизүүдөн айкын көрүндү. Кыргыз тилин окутуунун активдүү формаларын жана ык-жолдорун аныктоону, практикада жигердүү колдонуунун зарылдыгын тастыктады. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуп-үйрөтүүнүн мазмуну атайын компетенттүүлүктөр аркылуу аныкталып, окутуу процессин ушул өңүттө жүргүзүү талабын койду. Педагогика илиминде мазмундун мындай аныкталышы менен «компетенттүүлүккө негиздеп окутуу» деген окутуунун азыркы мазмунун көрсөткөн жаңы парадигма аныкталды. Бул парадигма кыргыз тилин экинчи тил катары окутууну инновациялоонун келечектүү өзүнчө багыты экендиги таанылды.

Компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун теориялык негиздери Л.С.Выготский, И.А.Зимняя, А.А.Леонтьев, Л.П.Алексеева, А.Н.Кузнецов, А.К.Маркова, Л.А.Петровская ж.б., ал эми методикалык жактан С.Н.Барышникова, В.Н.Мещерякова, Н.М.Зорина, Ф.С.Макоева, М.Р.Туова ж.б. орус окумуштуулары тарабынан изилденип, бир катар маселелер чечилген. Бул маселеге өзбек педагог-окумуштууларынан С.Р.Шейхмамбетов, Х.Б.Бабажанов, М.Х.Тохтаходжаева ж. б., тажик педагог-окумуштууларынан С.Н.Алиев, Г.Р.Рахмонов ж.б., казак педагог-окумуштууларынан К.Б.Жаксылыкова, У.Е.Мусабекова, Р.А.Авакова ж.б., кыргыз педагог-окумуштууларынан Н.А.Асипова, И.Б.Бекбоев, К.А.Биялиев, К.Д.Добаев, С.К.Рысбаев, М.Х.Манликова, А.Муратов, Ж.А.Чыманов, Л.А.Шейман ж.б. кайрылып, өз изилдөөлөрүнүн максатына ылайык сөз кылышкан. Кыргыз тилин

жана адабиятын окутууну инновациялоо, компетенттүүлүктөргө негиздеп жүргүзүү маселелери боюнча Б.М.Акматов жана А.С.Муканбетованын эмгектерин баса белгилөөгө болот. Ал эми кыргыз тилин экинчи тил катары жогорку окуу жайларында коммуникативдик багытта окутуунун методикасын К.А.Биялиев ар тараптуу изилдөөгө алып, докторлук диссертациялык ишин (2010) коргогон. Жогорку окуу жайларында модулдук-рейтингдик окутуу технологиясынын теориясы Н.А.Ахметованын докторлук диссертациясында, жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин тилдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун лингводидактикалык негиздери М.М.Сыдыкбаеванын докторлук диссертациясында каралган.

Албетте, кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу-үйрөтүү иш-аракеттерине бул багытта жарык көргөн методикалык эмгектер өз салымдарын кошуп келет.

Бирок жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүдө текстти колдонуунун, текст менен иштөөнүн дидактикалык негиздери өзүнчө изилдөөнүн предметине алынбай келет. Текст таануу жана коммуникациянын теориясы боюнча белгилүү окумуштуулар (И.Р.Гальперин, Т.М.Дридзе, А.А.Леонтьев, З.Я.Тураева, С.Ж.Мусаев, Т.С.Маразыков, О.Л.Каменская, М.А.Василина ж.б.) сүйлөшүү, баарлашуу, жалпы эле коммуникация процесси текст аркылуу ишке аша тургандыгын белгилеп келишет. Текст кеп ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы катары тилди окутуунун теориясы менен практикасында улам барган сайын кеңири колдонуунун, окутуп-үйрөтүүнүн натыйжалуу жана ийкемдүү каражаты экендиги дүйнөлүк деңгээлде таанылган. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда, жалпы эле «Кыргыз тилин билүү деңгээлдерине коюлган талаптарда» тилди үйрөнүүчүнүн сүйлөшүү компетенциясынын мазмуну текст менен байланышта аныкталып берилген. Жогорку окуу жайын бүтүрүүчү кыргыз тилин В2-ортодон жогорку деңгээлде билиши керек. Т.а. «тексттин мазмунун түшүндүрүп берүү»;

«баарлашуунун ар кандай чөйрөлөрүндө жана кырдаалдарында маектешүүнүн социалдык жана жүрүм-турумдук нормаларынын чегинде түшүнүү»; «тексттин тематикалык мазмунунун өнүгүшүнүн өзгөчөлүгүн түшүнүү» талаптары коюлган.

Студенттердин кыргыз тилиндеги коммуникативдик компетентүүлүктөрүн калыптандырып, өркүндөтүүдө сүйлөөнүн, коммуникациянын болушун камсыз кылган негизги кептик бирдик болгон текстти сабакта колдонуунун методикасын иштеп чыгуу азыркы учурдун **актуалдуу маселеси** болуп саналат. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуудагы бул зарылдык биздин ишибиздин темасын «ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенцияларын өнүктүрүүдө текст менен иштөөнүн методикасы» деп алууну шарттады.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар же мекемелердин негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы: Тема Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикасы менен байланышат.

Изилдөөнүн объектиси: кыргыз тилин ЖОЖдордо экинчи тил катары окутуу процесси

Изилдөөнүн предмети: студенттердин коммуникативдик компетентүүлүктөрүн өнүктүрүүдө текстти колдонуу

Изилдөөнүн максаты: Студенттердин кыргыз тилиндеги коммуникативдик компетентүүлүктөрүн өнүктүрүүдө текст менен иштөөнүн методикасын иштеп чыгуу, жыйынтыктарын эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөрүү, практикада колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

- кыргыз тилин коммуникативдик компетентүүлүккө негиздеп окутуунун парадигмасын аныктоо;

- тексттин лингвистикалык жана методикалык жактан изилдениши менен иштелишин иликтеп, жалпылаштыруу;
- студенттердин коммуникативдик компетентүүлүктөрүн өркүндөтүүдө текст менен иштөөнүн методикасын иштеп чыгуу;
- изилдөөдөн алынган жыйынтыктарды педагогикалык эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөрүү жана практикага сунуш кылуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- кыргыз тилин жогорку жогорку окуу жайларында экинчи тил катары компетентүүлүккө негиздеп, текстти колдонуу менен окутуунун методикалык парадигмасынын аныкталгандыгында;
- студенттердин коммуникативдик компетентүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн негизги каражаты катары текст алынгандыгында;
- коммуникативдик компетенттүүлүктү өнүктүрүүдө текстти колдонуунун заманбап методикасынын иштелип чыгышында.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: изилдөөдөн алынган натыйжалар, практикалык сунуштар, текстти талдоонун жана түзүүнүн үлгүлөрү, сабактын моделдери жогорку окуу жайларында кыргыз тилин компетенттүүлүккө негиздеп текст аркылуу окутууга даяр маалыматтарды бере алат. Кыргыз тили сабагынын мазмунун, окутуунун ык-жолдорун өркүндөтүүгө, окутуунун натыйжаларын жакшыртууга кызмат кылат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары коммуникативдик компетенттүүлүккө негиздеп текст менен окутуунун методикасынын парадигмасы;
- коммуникативдик компетенттүүлүктү өркүндөтүүдө текстти колдонуунун лингводидактикалык негиздери;
- текстти колдонуу менен коммуникативдик компетенттүүлүктү өнүктүрүүнүн активдүү формалары, ык-жолдору жана каражаттары;
- текстти талдоонун жана текст түзүүнүн үлгүлөрү.

Издөнүүчүнүн жекече салымы: изилдөөдөгү теориялык, методикалык жана практикалык маселелер толугу менен изденүүчү тарабынан жекече иштелди. Практикалык сунуштарды берүүдө илимий-методикалык эмгектерге таянуу менен изденүүчүнүн жеке тажрыйбасы да пайдаланылды. Тексттин теориялык жана практикалык өнүттө изилдениши изденүүчү тарабынан терең иликтөөгө алынып, жалпылаштырылды. Текстти кыргыз тили сабагында колдонуунун ык-жолдору жана текст түзүүнүн үлгүлөрү өз алдынча иштелди. Алынган натыйжалар, сунуштар боюнча сабактар изденүүчүнүн өзү тарабынан өтүлдү жана анын сунуш кылган үлгүлөрү менен педагогикалык эксперименттик текшерүүлөрдөн өтүп, алынган жыйынтыктар боюнча иштин мазмунуна толуктоолор изденүүчү тарабынан өз алдынча иштелди.

Изилдөөнүн натыйжа-тыянактарын тастыктоо: изилдөөдөн алынган натыйжалар, чыгарылган тыянактар изденүүчүнүн өзүнүн жана кесиптештеринин практикалык сабактарында колдонулуп келди. Изилдөөнүн мазмуну боюнча илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар окулду. Кафедранын жыйындарында талкууланды, ачык сабактар өтүлдү. Ош, Баткен, Жалал-Абад областтарында болгон семинар-тренингдерде талкууга алынды. Республикалык жана чет өлкөлүк басылмаларда макалалар жарыяланды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы:

Илимий иштин негизги мазмуну 3 окуу-усулдук колдонмодо, РИНЦ статусу бар чет өлкөлүк 2 журналда жана Кыргызстандагы басылмаларда жарык көргөн 5 макалада чагылдырылган.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы катары ОшМУ, ОшЮИ, БатМУ алдындагы СПИ, ЖАМУ алынды. Экспериментке жалпысынан аталган окуу жайлардын окутуучулары жана 1-2-курстун студенттери катышты. Эксперименттик иш-аракеттер өзүнө конкреттүү максат-милдеттерди койгон, өз ара тыгыз байланышкан үч этапта жүргүзүлдү.

Биринчи этап (2007-2010-окуу жылдары) – теориялык изилдөө этабында - ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи катары окуган студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана өркүндөтүү боюнча

атайын адабияттарга теориялык-методикалык талдоолор жүргүзүлдү, иштин максат-милдеттери жана негизги изилдөө багыттары аныкталды. Изилдөөнүн гипотезасы белгиленип, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда текст менен иштөө методикасы такталды. Айрым жоболор жана корутундулар иштин кийинки этаптарында талданып, толукталып, тийиштүү оңдоолорго ээ болду.

Экинчи этап (2010-2013-окуу жылдары) – изденүүчү этабы, мында кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөнүү процессинде студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүк деңгээли анализге алынды. Изилдөө процессинин жыйынтыктарына ылайык иштелип чыккан натыйжалар талданды жана жалпылаштырылды. Аталган ЖОЖдордо сунуш кылынган үлгүлөр менен сабактар өтүлдү, талкууланды. Сунуштарга тактоолор киргизилди.

Үчүнчү этап (2013-2017-окуу жылдары) – калыптандыруучу этап. Бул мезгилде текшерүүчү эксперимент уюштурулду жана өткөрүлдү. Кыргыз тилин экинчи тил катары окуп жаткан студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга жана өнүктүрүүгө багытталган окутуунун иштелип чыккан технологиясы толукталды. Ишке тактоолор, толуктоолор киргизилди.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү:

Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, библиографиядан жана тиркемеден турат. Жалпы көлөмү –265 бет, анын ичиндеги негизги текст - 190, пайдаланылган адабияттардын тизмеси – 160 жана таблицалар, тиркемелер берилген.

I бап. Коммуникативдик компетенттүүлүктү өнүктүрүүдө текст менен иштөөнүн жалпы маселелери

1.1. «Компетенттүүлүк» жана «коммуникативдик компетенттүүлүк» жөнүндө жалпы маалымат

Таалим-тарбия берүүнүн, окутуунун бардык баскычтарында жалпы жана конкреттүү предметтер боюнча окутуп-үйрөтүүнүн мазмунун аныктоого карата соңку жылдары жаңыча мамиле болуп, толуктоолор, конкреттештирүүлөр, олуттуу өзгөрүүлөр болууда. Жалпы эле билим берүүдөгү бул көрүнүш кыргыз тилин экинчи тил катары жогорку окуу жайларында окутууга да өз таасирин тийгизип, бир катар инновациялык жаңыланууларды алып келди. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда билимдерди интеграциялоо жана ага ылайык студенттин ала турган билимин компетенцияларга жараша аныктап, окутуп-үйрөтүү күн тартибине коюлду.

«Компетенттүүлүк» түшүнүгү аркылуу студенттин кыргыз тилинен алган билим, билгичтик, көндүмү аныкталып, анын жалпы эле кесиптик жөндөмү, даярдыгы баалана баштады. Мына ушундан улам «компетенция», «компетенттүүлүк» түшүнүктөрүнө кыскача маалымат берүү зарылдыгы келип чыкты.

«Компетенция» термини алгач «Webster» сөздүгү боюнча 1956-жылы «сабаттуулук» түшүнүгүнө синоним катары пайда болгон. Убакыттын өтүшү менен бул түшүнүктүн мааниси 1980-1990-жылдары бир кыйла кеңейген.

2002-жылы БУУнун Башкы Ассамблеясы «Он жылдык сабаттуулук» жөнүндө резолюция кабыл алган. Мында адам укугу, сабаттуулук, турмуштук тажрыйба тууралуу маселелер каралган.

XXI кылымдын өнүгүү жолунда «компентеция» жана «компетенттүүлүк» терминдеринин маани-мазмуну бир кыйла актуалдуулукка ээ болду. Өткөн кылымдын 70-жылдарында АКШда мамлекеттин өнүгүүсү үчүн дипломаттык тажрыйбаны мыкты өздөштүргөн, билимдүү элчилерди даярдоо зарылдыгынан ушул термин келип чыккан. Предметтик даярдоодо алар бири-биринен алган

билимин практикада колдоно алуу жөндөмдүүлүгү боюнча айырмаланышкан. Так ушул билгичтик, көндүм, жөндөмгө карата атайын «компетенция» терминин сунушташкан.

70-жылдарда АКШда билим берүүгө «компетенция» термини лингвист Н.Хомский тарабынан тилдин теориясына киргизилген. Ал компентенция (конкреттүү кырдаал-шарттарда тилди колдонуу) жана тил (лингвисттик система) боюнча алган билимди так айрымалоону сунуштагандыгы кийинки изилдөөлөргө багыт боло алган.

Психолог И.А.Зимняя «компетенция», «компетенттүүлүк» маселелерине арналган эмгектерди талдоо менен (Н.Хомский, Дж.Равен, Н.В.Кузьмина, А.В.Хуторский ж.б.) билим берүүдөгү компетенттүүлүк маселенин келип чыгышын 3этапка бөлгөн:

1-этап. (1996-1970-ж.ж.) - коммуникативдик компентенция;

2-этап. (1970-1990-ж.ж.) - социалдык компентенция;

3-этап. (1990-жылдардан баштап) компетенттүүлүктү илимий категория катары глобалдуу планда изилдөө башталган [52].

Казак изилдөөчүсү М.А.Мукамбеткалиева «компетенция», «компетенттүүлүк» тууралуу изилдеген изилдөөчүлөрдүн (Н.Хомский, И.А.Зимняя, А.К.Маркова, Жак Делор, А.И.Савенков, Д.Големан) эмгектерин анализге алып, компетенттүүлүктүн 7 багыттагы билим берүү компонентин бөлүп көрсөтүп, «компетенция», «компетенттүүлүк» түшүнүктөрүнө төмөнкүдөй аныктама берген.

1. Чыгармачылык потенциалыжана өзүн көрсөтүү;
2. анализдик жана сыңдоо көндүмдөрү;
3. баалоо (моралдык жана эстетикалык)көндүмдөр;
4. социалдык (кооперативдик кызматташтык)көндүмдөрү;
5. коммуникативдиккөндүмдөр;
6. математикалыккөндүмдөр;
7. окуу көндүмдөрү жана практикада колдонуу көндүмдөрү.

Компетенция – компетенттүүлүккө караганда бир кыйла кеңири түшүнүк, б.а. инсанды окуу-таануу процессинде өз алдынча катышууга, билимге жана тажрыйбага, ийгиликтүү ишмердүүлүккө даярдоо.

Компетенттүүлүк - бул практикалык ишмердүүлүк (өз алдынча, окуу ж.б.у.с.) процессинде алган тажрыйбасы, жөндөмдүүлүгү жана даярдыгы. Б.а. алган билимин практикада колдоно алуусу.

Ал эми компетенцияда процесс аягында студент эмнени билүүсү, түшүнүүсү жана ээ болуусу керектиги каралат [93:10].

Профессор А.К.Добаев Болонья процессинде студенттердин компетенттүүлүгү негизги мааниге ээ экендигин, компетенция бир канча курстарда акырындап калыптана тургандыгын, ошондуктан, окуу программасы максаттуу түзүлүшү зарылдыгын белгилеп, «компетенцияга» түшүнүк берет.

«Что такое компетенция? Это – результат обучение выраженной в наборе компетенции – конкретном и четком перечне того, что студент должен знать, понимать и уметь применить после завершения процессе обучение» [40:5].

Бүгүнкү күндө билим берүү системасынын негизги максаты студенттин алган теориялык билимин реалдуу турмушта колдоно алуу жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу, өнүктүрүү болушу шарт.

Бул үчүн «компетенция», «компетенттүүлүк» терминдеринин түшүнүгүн так айырмалоону Е.П. Алексеев төмөнкүдөй белгилеген:

«Компетенция – включает совокупность взаимосвязанных качеств личности (знаний, умений, навыков, способов деятельности) задаваемых по отношению к определенному кругу предметов и процессов и необходимых продуктивной деятельности с качественной о ценной результатов.

Компетентность – владение, обладание человеком соответствующий компетенций, включающей его личностное отношение к ней и предмету деятельности [10:119].

Заманбап билим берүүдө универсалдуу билим берүү компетенциясы катары төмөнкүлөрдү кеңири мааниде бөлүп берген:

1. коммуникативдик компетенция;

2. социалдык-адаптивдик компетенция;
3. маданий-этникалык компетенция;
4. окуу-изилдөө компетенциясы;
5. мүмкүнчүлүктү аныктоо компетенциясы;
6. маалымат-техникалык компетенция;
7. баалуулук-маанилик компетенция;
8. инсандын өнүгүү компетенциясы[10:120].

Илимий адабияттарда компетенттүүлүктүн төмөнкү түрлөрү берилип жүрөт:

- коммуникативдик (С. Л. Братченко, Ю. И. Емельянов, А.П.Панфилова, О.П.Санникова, Г.Е.Трофимова, В.Д.Ширшов ж.б.);
- таануучулук (С.Г.Воровщиков, Д.В.Татьянченко);
- интеллектуалдык (Э.Г.Гельфман, М.А.Холодная);
- информациялык (А.М.Оробинский, О.Т.Смолянинова);
- технологиялык (Н.Н.Манько);
- маданий ((культурологическая) М.В.Булыгина, О.А.Лукина, Н.В.Поморцева, А.Н.Федорова);
- психологиялык (А.Д.Алферов, И.Ф.Демидова, В.Н.Дружинин, Н.В.Яковлева);
- психоло-педагогикалык (М.И.Лукиянова, Е.В.Попова)
- профессионалдык (А.К.Маркова, В.А.Якунин);
- социалдык психологиялык (А.Г.Кудрявцева, Л.И.Берестова);
- жалпы маданий (Н.Ю.Конасова, О.Е.Лебедев, А.А.Петров)

Профессор А.Муратов бир канча автордун (Равен Дж., ЗимняяИ.А., И.А.Хуторский, А.В.Фрумин, В.А.Болотов, С.Г.Воровщиков) эмгектерине негиздеп, «компентенция» жана «компетенттүүлүк» терминдерине төмөндөгүдөй кыска, түшүнүктүү аныктама берет.

Компетенция - бул же тигил ишмердүүлүктөумтулган нерсе, компетенттүүлүк (компетентность) - бул багытта жетишкен ийгилик [94:64].

Демек, компетенция - (лат. *competere* – ылайык, дал жана туура келүү (соответствовать, подходить) – жөндөмдүүлүк, билимди колдонуу жыйындысы.

Компетенттүүлүк - (лат. *competens* - татыктуу, жөндөмдүү, билимдүү) - ар кандай маселелерди билимди колдонуу менен чечүүгө потенциалдуу даярдык.

Негизги компетенцияларды, билимди, тажрыйбаны мыкты өздөштүрүп, ар кандай кырдаал-шарттарда так, туура чечимдерди кабыл алуу ааламдашуу процессиндеги башкы маселе болуп саналат.

ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун мазмунун компетенттүүлүктөргө негиздеп аныктоо, студенттердин аныкталган компетенттүүлүктөргө ээ болушуна артыкчылыктуу маани берүү билим жана таалим-тарбия берүүнүн азыркы учурдагы жаңы жана алгылыктуу парадигмасы болуп саналат. «Ал азыркы мезгилдеги жогорку окуу жайларында билим жана тарбия берүүнүн мазмунун ичине алган жаңы парадигма катары компетенттүүлүккө негиздеп окутуу маселесин күн тартибине койгону менен түшүндүрүлүп келет. Компетенттүүлүккө негиздеп окутуу азыркы мезгилдеги коомдук-социалдык зарылдыктан келип чыккан парадигма болуп саналат.» [9:4].

Болочок жогорку билимдүү адистерди компетенттүүлүктөргө негиздеп окутуу аркылуу аларда төмөнкүдөй инсандык, кесиптик сапаттардын, жөндөмдөрдүн болушун камсыз кылуу талабы коюлуп келет:

- 1) жогорку билимдүү адис чыгармачыл болуп, атаандаштыкка туруштук берүүгө тийиш;
- 2) ар бир адис жекече демилгелерге ээ болушу;
- 3) жыйынтыктуу, максаттуу иш жүргүзө алуу;
- 4) ар дайым аракетте болуп, изденүүгө, табууга машыгуусу ж.б.

Эгерде бул белгилерди, сапаттарды кыргыз тилин окутуу процессинде калыптандырууга, өркүндөтүүгө карата иш-аракеттерди жүргүзүүнү максат кылсак, ал аракет коммуникативдик компетенттүүлүктүн алкагында аткарылышы талап кылынат.

Коммуникативдик компетенттүүлүктү изилдөөгө алган Д.С.Трофимова ага мындай аныктама берет: «Интегративная способность, основанная на гуманистических качествах личности и направленная на обеспечение результативности коммуникативной деятельности, обусловленная опытом межличностного общения личности, уровнем ее обученности, воспитанности и развития».

В.И.Мусаева кептик (коммуникативдик) компетенттүүлүккө ээ болуу жөндөмдүүлүгүн төмөнкүдөй чечмелеп берген:

- карым-катнаштын (коммуникациянын) максатына ылайык кептин предметин жана темасын түшүнөт жана белгилейт;
- тексттеги биринчи жана экинчи маалыматтарды бөлүп көрсөтүп, аларды чындык менен салыштырат;
- коммуникативдик мазмунга ылайык тексттердин функционалдык-семантикалык типтерин, кептин ар кыл жанрындагы жана стилиндеги тексттерди айырмалайт жана пайдалана алат;
- адабий тилдин, стилдердин нормаларына, пикир алмашуунун максатына, кептик кырдаалдарга ылайык текст түзөт;
- текстти ар кыл стилдик кырдаалдарга (бир стилдеги текстти экинчи стилге айландыруу), түрдүү эмоционалдык жагдайларга ылайыктап текстти кайра түзөт [101:27, 28].

Студент экинчи тил боюнча алган билимин сүйлөшүүдө, турмуштун ар кандай кырдаалдарында эркин, талапка ылайык чыгармачылык менен колдоно алуу жөндөмдүүлүгүнө, коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырууга жетишүүсү зарыл. Бул пикирди төмөнкү аныктамалар менен тастыктоого болот.

Коммуникативдик компетенттүүлүк – инсандын кызмат чөйрөсүндөгү билими, билгичтиги жана көндүмдөрү, сезимталдык жана социалдык тажрыйбасын өзүнө камтыган коммуникативдик жөндөмдүүлүгү, өзгөчүлүгү.

Коммуникативдик компетенттүүлүк төмөнкү жөндөмдүүлүктөрдү өз ичине камтыйт:

1. алдыда боло турган баарлашуудагы коммуникативдик кырдаал тууралуу социалдык-психологиялык кабар берүү;
2. коммуникативдик кырдаал түзүүдө баарлашуу процессин социалдык-психологиялык жактан программалоо;
3. коммуникативдик кырдаалдарда баарлашуу процессин социалдык-психологиялык жактан башкарууну жүзөгө ашыруу. (Руденский Е.В.)

Демек, коммуникативдик компетенттүүлүк – турмуш-тиричиликтик, окуу, өндүрүштүк жана маданият ж.б. чөйрөсүндө туура баарлашууга машыккан, сүйлөшүүнүн түрдүү кырдаалдарын түзө алчу жана аны башкара алчу, б.а. алган билимин турмушта колдоно билүү жөндөмдүүлүгү.

Коммуникативдик компетенттүүлүккө берилген бир канча аныктамалардын негизинде бул көндүмдөр коммуникативдик компетенттүүлүккө тиешелүү экендигин тастыктап турат.

Бул пикирди И.А.Зимняя, А.В.Хуторский, Э.Ф.Зерранын компетенттүүлүк жөнүндөгү тыянактуу аныктамалары жана проф. С.Рысбаевдин компетенттүүлүк жөнүндөгү түшүндүрмөлөрү далилдөөгө негиз түздү.

Тилди окутууда тилдин системасы жөнүндө маалымат гана бербей, студенттерди баарлашууда тилдик каражаттарды курал катары колдонууга машыктыруу, сүйлөшүү ишкердүүлүгүнүн тажрыйбасына, көндүмдөрүнө ээ болууга көнүктүрүү, тил аркылуу ошол тилдеги элдин рухий дүйнөсүн, байлыгын, баалуулуктарын өздөштүрүүгө көнүктүрүү зарыл.

Окумуштуу С.Рысбаевдин эмгектеринде окуу ишкердүүлүгүнө компетенттүү мамиле кылуу маселесин караган. Мында эгерде окуучу үйрөнгөндөрү боюнча белгилүү бир деңгээлде компетенттүү болсо гана окуу ишкердүүлүгүнө компетенттүү мамиле жараларын айткан.

Тил жана адабият сабактарында окуучулар ээ боло турган компетенттүүлүктү С.Рысбаев сабактардагы окуучулар ээ болгон ишкердүүлүк, топтогон тажрыйбасы, жараткан ийгиликтери, алган натыйжалары жана аларды турмушта колдоно алуу деңгээлге жетишүү жөндөмдүүлүгү деп, предметтик

компетенттүүлүктүн тилдик, коммуникативдик, когнитивдик т.а. лингвоэтномаданий деген үч түрүн белгилеген. Мисалга алсак, коммуникативдик компетенттүүлүктүн төмөнкүдөй белгилерин көрсөткөн.

- кеп ишкердүүлүгүнүн бардык түрлөрүнө жараша ойду билдире алуусу;
- кеп маданиятына үйрөнүүсү;
- кептин стилдерине жараша иштей алуусу;
- түрдүү чөйрөдө сүйлөө ишкердүүлүгүнө ээ болуусу;
- сүйлөшүү этикетин өздөштүрүүсү;
- чечендик кепке жатыгуусу [119:93,95].

Студенттердин коммуникативдик компетенцияларын калыптандырууда жана өнүктүрүүдө текст менен иштөөнүн айрым маселелерине кайрылууда, негизинен, изилдөөчүлөр К.Д.Добаев, С.Рысбаевдин, В.И.Мусаеванын ж.б. пикирлерин натыйжалуу деп эсептеп, тиешелүү проблемаларды чечүүдө негиз боло аларын белгилейбиз.

Жогорку окуу жайларынын түрдүү адистиктеринде окуган студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана өнүктүрүү багытында орус методист-окумуштуулары тарабынан бир катар илимий-методикалык эмгектер жарыяланган.

ЖОЖдо билим берүүдө студенттердин экинчи тил боюнча алган билимдерин турмушта өз алдынча колдоно алуу жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу зарыл. Айрыкча, чет элдик дарыгерлер менен байланышууда, бөтөн тилдеги илимий булактардан пайдаланууда, мамлекет аралык кызматташуу чегинде чет өлкөгө барып иштөөдө ж.б. болочок дарыгерлердин коммуникативдик компетенциясын өнүктүрүү негизги мааниге ээ экендигин Барышникова Светлана Николаевна 2005-жылы коргогон "Формирование коммуникативной компетенции в системе обучения иноязычной речевой деятельности студентов медицинских вузов" деген илимий эмгегинде жазган. Мындан тышкары, медицина факультетинде окуган студенттерге англис тили сабагында ошол элдин каада-салтын, маданиятын, саясий өнүгүүсүн ж.б. окутуу аркылуу

коммуникативдик компетенциясын өнүктүрүү (баарлашуунун реалдуу кырдаалдарындагы мисалдар менен) методикасын иштеп чыккан.

В.Н.Мещерякова «Вузовский формат речевых умений. Textoобразующий потенциал рефлексии» деген монографиясында студенттердин кептик ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө өз алдынча текст түзүү методикасын сунуштаган.

2010-жылы Зорина Н. М. «Формирование коммуникативной компетенции студентов неязыковых вузов при изучении курса «Русский язык в профессиональном общении» деген кандидаттык диссертациялык ишин коргогон. Өз изилдөөсүндө бүгүнкү базар экономикасында филологиялык эмес багыттагы (бизнес) адистикте окуган студенттердин коммуникативдик компетенциясын калыптандырууну актуалдуу деп белгилеген. Түзүлгөн дискурсивдик матрицанын жана дискурсивдик анализ боюнча иштелип чыккан методиканын негизинде студенттердин кесиптик кебин (бизнес чөйрөсүндө) калыптандыруу, өнүктүрүү натыйжалуу экендигин далилдеген. Ошондой эле, автор тарабынан окутуунун традициялык жана инновациялык формаларын айкалыштыра пайдалануу сунуштары айтылган [53].

Болочок педагогдорду даярдоодо алардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу менен өлкөдө билим берүү процессин жогорулатуу мүмкүн экендигин Макоева Фатима Сослановна 2011-жылы коргогон "Формирование коммуникативной компетенции студентов-осетин в курсе "Русский язык и культура речи" деген кандидаттык диссертациялык ишинде белгилеген. Ф.Макоева кош тилдүү аудиторияда осетин студенттердин коммуникативдик компетенциясын калыптандырууда диалог, кырдаалдык көнүгүүлөр, оозеки кепти катадан арылтуу, эл алдына чыгып сүйлөө, баяндама жазуу ж.б. ыкмаларын колдонуу жана тексти байланыштуу кепти өнүктүрүүнүн каражаты катары пайдалануу сунуштарын берген [83].

Туова Марина Руслановна 2012-жылы "Формирование коммуникативной компетенции учащихся-адыгейцев в классах филологического профиля" деген темада кандидаттык диссертациялык ишин коргогон. Эмгекте филология

багытындагы адыгей жогорку класстарында окуган окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырууда текстти каражат катары колдонуу методикасы иштелип чыккан. Мында текст (англис тилине которулган адыгей элдик жомоктору) менен иштөө, текст түзүү аркылуу адыгей окуучуларынын баарлашуу жөндөмдүүлүгү менен катар тилдик, маданий компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүү жана адыгей, орус, англис тилдерин тыгыз байланышта үйрөнүү деңгээли жогорулаарын белгилеген [132].

Компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун теориялык негиздери Л.С.Выготский, И.А.Зимняя, А.А.Леонтьев, Л.П.Алексеева, А.Н.Кузнецов, А.К.Маркова, Л.А.Петровская ж.б., ал эми методикалык жактан С.Н.Барышникова, В.Н.Мещерякова, Н.М.Зорина, Ф.С.Макоева, М.Р.Туова ж.б. орус окумуштуулары тарабынан изилденип, бир катар маселелер чечилген. Бул маселеге өзбек педагог-окумуштууларынан С.Р.Шейхмамбетов, Х.Б.Бабажанов, М.Х.Тохтаходжаева ж. б., тажик педагог-окумуштууларынан С.Н.Алиев, Г.Р.Рахмонов ж.б., казак педагог-окумуштууларынан К.Б.Жаксылыкова, У.Е.Мусабекова, Р.А.Авакова ж.б., кыргыз педагог-окумуштууларынан Н.А.Асипова, И.Б.Бекбоев, К.А.Биялиев, К.Д.Добаев, С.К.Рысбаев, А.Муратов, Ж.А.Чыманов ж.б. кайрылып, өз изилдөөлөрүнүн максатына ылайык сөз кылышкан. Кыргыз тилин жана адабиятын окутууну инновациялоо, компетенттүүлүктөргө негиздеп жүргүзүү маселелери боюнча Б.М.Акматов жана А.С.Муканбетованын эмгектерин баса белгилөөгө болот. Ал эми кыргыз тилин экинчи тил катары жогорку окуу жайларында коммуникативдик багытта окутуунун методикасын К.А.Биялиев ар тараптуу изилдөөгө алып, докторлук диссертациялык ишин (2010) коргогон. Албетте, кыргыз тилин экинчи тили катары окутуу-үйрөтүү иш-аракеттерине бул багытта жарык көргөн методикалык эмгектер өз салымдарын кошуп келет.

Ал эми кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда байланыштуу кепти өстүрүү маселелерин бир катар окумуштуулар изилдөөгө алышкан. Мисалы, С.Рысбаев кандидаттык диссертациясында окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында кыргыз тилин окутууда окуучулардын

маек кебин өстүрүү жолдорун (1995), Ү.Б.Култаева окуу-методикалык куралында кыргыз тилин бөтөн тил катары мектепте окутууну (1995), К.Д.Добаев докторлук диссертациясында окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч (I-IV) класстрында кыргыз тилинин лексикасын окутуунун теориялык негиздерин (1999), А.А.Акматова кандидаттык диссертациясында өзбек мектебинин V классында кыргыз тилин окутууда окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн негиздерин (2004), З.С.Сарылбекова кандидаттык диссертациясында орус тилдүү мектептердин жогорку (10-11) класстарында кыргыз тилин окутуунун коммуникативдик негиздерин (2007), Р.А.Керимбекова кандидаттык диссертациясында башка улуттар үчүн кыргыз тили окуу китебин түзүүнүн лингводидактикалык негиздерин (2007) изилдөөгө алган.

Ал эми жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун илимий-методикалык проблемалары боюнча жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары коммуникативдик багытта окутуу методикасынын негиздери К.А.Биялиевдин докторлук диссертациясында (2010), жогорку окуу жайларында модулдук-рейтингдик окутуу технологиясынын теориясы Н.А.Ахметованын докторлук диссертациясында, жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин тилдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун лингводидактикалык негиздери М.М.Сыдыкбаеванын докторлук диссертациясында каралган.

Жыйынтыгында, «компетенция» түшүнүк-термининин дидактикалык негизин жалпы билим берүүдө, жогорку билимдүү адистерди даярдоо процессинде азыркы учурда ашкере актуалдуу болуп жаткан окутуунун максатын, маанисин жана мазмунун аныктап, тактап бере алат деп билебиз. Компетенция окутуунун максатына, окутуу предметине жараша бир нечеге бөлүнүп, аныкталат. Биздин пикирибизде, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырып, өркүндөтүү өзгөчө мааниге ээ.

1.2. Тексттин лингвистикалык жактан изилдениши

Студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн теориялык жана дидактикалык негиздерин аныктап алууда «коммуникация» түшүнүгүнүн лингвистика илиминдеги иликтенишине, тыянактарына кайрылуу, аларды пайдалануу зарылдыгы бар. Азыркы мезгилде бир нече илимдердин тогошуусунан жаралган тил илиминде «Коммуникациянын теориясы» деген жаңы багыт жана ага ылайык жаңы окуу предмети пайда болгон. Аталган илимдин аныктоосу боюнча коммуникация - адам баласынын жалпы жашоо ишмердүүлүгүнүн зарыл жана жалпы шарты, адам коомунун жашоосунун фундаменталдуу негизи (М.Ю.Коноваленко, В.А.Коноваленко). Коммуникациянын универсалдуу жана негизги каражаты болуп адамдын кеби, сүйлөшүүсү саналат.

Кыргыз тилинде ушул мезгилге чейин «коммуникация» терминин бирдиктүү, бир пикирге келген котормосу жок. Ал «кеп», «сүйлөө», «сүйлөшүү», «маалымат алмашуу» ж.б. аталыштарда колдонулуп келе жатат. Биз соңку айрым эмгектерге (Э. Мамбетакунов, К. Исаев, Ж. Чыманов ж.б.) таянуу менен «коммуникацияны» «баарлашуу» деп которуп колдонууну алгылыктуу деп билебиз.

Кыргыз текст таануусу боюнча белгилүү адис, профессор Т.С.Маразыковдун изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары боюнча баарлашуу (автор маалымат алмашуу деп колдонгон), маектешүү - жалпы эле пикир алышуу сөз же сүйлөмдөр аркылуу ишке ашпастан, ал тексттер аркылуу гана ишке ашуучу процесс. Текстти колдонмоюнча маалымат алмашуу, демек баарлашуу жүзөгө ашпайт. Биз мындай пикирди колдоо менен студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырып, өркүндөтүү иштери текст аркылуу, текст колдонуу менен ишке ашырылышын алгылыктуу жана натыйжалуу деп эсептейбиз.

Текст тууралуу окуу байыркы эки билим чөйрөсүнөн (риторика жана филология) келип чыккан. Текст таануунун жаралуу башаты катары антик доорундагы оратордук искусствонун (батыштын жана чыгыштын) теориясы

жана практикасынын оозеки формада өнүгүү мезгилин белгилөөгө болот. Анткени, риториканын негизги максаттарынын бири – түрдүү тексттерди (макал-лакап, уламыш, жомок ж.б.) пайдалануу менен чечендикке тарбиялоо. Б.а. адамдын чыгармачыл ой жүгүртүү, сүйлөшүү маданиятын өнүктүрүү болуп саналат.

Адамзаттын акыл-сезиминин өнүгүү эволюциясындагы жазманын пайда болушу тексттин лингвистикалык жактан изилденишине жол ача баштаган. Антик доорунан кийин таш эстеликтердеги бардык ишмердүүлүк түздөн-түз жазма тексттер аркылуу ишке ашкан.

XIX кылымдын ортосунан XX кылымдын орто ченине чейинки мезгилде башка гуманитардык илимдердин катарында эле текст жөнүндө алгачкы теориялык маалыматтар, эмпирикалык фактылар фундаменталдуу идеялар катары топтолуп, текст таануунун теориясынын түптөлүшүнө негиз болгон.

XX кылымда текст таануу өзүнчө илимий тармак катары карала баштаганын изилдөөчү-лингвисттер белгилешет. Орус окумуштуусу, тилчи-лингвист В.А.Маслова тексттин тил илиминде изилдөө иштеринин башталышы XX кылымдын 20-30-жылдарына таандык экендигин жазган. Ал бул пикирин А.М.Пешковский, А.В.Щербанын эмгектерине байланыштырып берген [90:21].

Текстолог, профессор Н.С.Валгина тексттин теориясы боюнча изилдөөлөр XX кылымдын 20-30-жылдарында башталгандыгын, 50-жылдарда андан ары өнүккөндүгүн белгилейт [36:6].

1940-1950-жылдардан тарта текст жана анын каражаттары, бирдиктери теориялардын негизинде изилдене баштаган. Ал эми XX кылымдын 70-80-жылдарынан баштап, тексттин теориясы калыптанган.

Соңку 20 жылдын аралыгында тексттин лингвистикалык табияты чет элдик жана орус тил илиминде көптөгөн окумуштуулар (Н.Д.Арутюнова, И.Р.Гальперин, Бахтин, Л.М.Лосева, О.И.Москальская, Г.Я.Солганин, З.Я.Туряева, У.А. Реферовская, Г.В. Колшанский, Т.М.Дридзе, Т.М.Николаева, Л.В.Крылова, Е.В.Падучева, И.П.Сусов, Т.В.Бронская, Н.И.Теплицкая,

Н.Ю.Шведова, Т.А. ван Дейн, В.Дресслер, М.П.Фютце, А.Кох ж.б) тарабынан изилдөөгө алынып, текстти анализдөөнүн илимий-практикалык зарылчылыгы такталгандыгын профессор Т.Маразыков белгилеп, мындайча жазат: «Азыркы учурда маалымат алмашуу актысы жана анын семантикасы, прагматикалык, коммуникативдик табияты жөнүндөгү маселелерди Е.А.Реферовская, Ю.М.Лотман, Т.В.Колшанский, Т.М.Дридзе, Т.М.Николаева, Т.Аван Дейн, Х Я. Ыйм, Е.А.Баженова, Ф.М.Горленко, И.А.Цыплакова, А.В.Бондарко, Е.Е.Анисимова, Б.Усубалиев, С.Өмүралиева, С.Ж.Мусаев ж.б көптөгөн окумуштуулар, өзгөчө көңүл буруп изилдеп жатышат»[87:4].

Орус окумуштуусу Н.С.Валгина көп жылдык изилдөө жана окутуу тажрыйбасынын негизинде 2003-жылы «Теория текста» эмгегин жарыкка чыгарган. Бул китепте тексттин структурасы, семантикасы, түзүлүшү, аны кабыл алуу механизми ачылып, маани-маңыз түшүнүктөрү, маалыматтын (информациянын) түрү жана речтин тиби, автордун жана стилдин образдары аныкталып берилген. Тексттин информациялык жактан байышына жана аны арттырууга басым жасалган.

Кыргыз тил илиминде ХХ кылымдын 80-жылдардын аягында практикалык-колдонмолук зарылдыктан улам текст таануу боюнча алгачкы талдоолор жүргүзүлө баштаган. 1987-жылы окумуштуулар А.Иманов жана С.Давлетовдор тарабынан кыргыз тилин орто мектептерде окутуу боюнча жаңы, өркүндөтүлгөн окуу программасы иштелип чыккан. Мындагы негизги өзгөчөлүктөрдүн бири мурунку «сөз өстүрүү» деген бөлүмүн «байланыштуу кеп» (программада речь) менен алмаштырып, тил, кеп жана стилистикага катарлаш текстти окутуу да киргизилген. Буга кыргыз тили окуу китептеринин авторлору «...алгач теориялык жактан талдоо керек» деген пикирде өз нааразычылыктарын билдиришкен. Тилчи-окумуштуу С.Давлетов жооп катары басмага бир нече макалаларды жарыялап, анын негизинде 1990-жылы «Байланыштуу речь» деген мугалимдер үчүн чакан методикалык колдонмо жазып жарыкка чыгарган.

Эмгекте текст жөнүндөгү маселе башка тилдерде да көптөн бери окутулуп жаткандыгы айтылып, «Текст жөнүндөгү маселелер; деген жалпы аталыштагы темага «Тексттин аныктамасы», «Тексттин темасы, негизги ою, аталышы», «Тексттин бөлүктөрү», «Тексттеги сүйлөмдөрдүн өз ара байланышуу жолдору жана аларда колдонулуучу каражаттар, ыкмалар» жана текст түзүүдөгү орундуу, орунсуз кайталоолор, студенттерди (окуучуларды) текст түзүүгө жана түзүлгөн текстти өркүндөтүүгө үйрөтүүчү, машыктыруучу методикалык ыкмалар берилген.

Тилчи-окумуштуу С.Давлетов орус тилиндеги эмгектер жана окуу китептериндеги текстке берилген аныктамаларга таянып, татаал сүйлөм менен текстти мындайча так айырмалап берген: «Текст татаал сүйлөмгө караганда бир кыйла узун келет. Ал өз ичинен бөлүмдөргө, абзацтарга бөлүнөт. Анын өзүнө тиешелүү негизги ою, темасы жана аталышы болот. Ушулардан тексттин бир бүтүндүгү даана билинет. Татаал сүйлөмдөн бул өзгөчөлүктөр табылбайт» [40:16].

Тексттин белгилерин даана көрсөтүү менен бирге ага аныктама да берген: «Маанилик жана грамматикалык жактан өз ара байланышкан жана бир бүтүндүктү түзгөн бөлүктөрү бар речтик чыгарма - текст» [40:17].

Андан ары тексттин темасы, негизги ою, аталышы, тексттин бөлүктөрү (башталышы, ортоңку бөлүгү, аякталышы), тексттеги сүйлөмдөрдүн байланышуу (уланыша, жарыша) жолдоружана аларда колдонулуучу каражаттар, ыкмалар тууралуу маселелерди чечмелөөдө конкреттүү мисалдарды келтирип, жыйынтыктуу пикирин даана, так, жатык тилде, түшүнүктүү бергенин белгилөөгө болот. С.Давлетовдун «Байланыштуу речь» методикалык колдонмосу кыргыз тил илиминдеги текст боюнча алгачкы теориялык жана практикалык баалуу изилдөө эмгек катары бааланууга тийиш.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тили илиминде текст таануу боюнча илимий изилдөөлөр тилчи-окумуштуу С.Давлетов тарабынан башталгандыгына күбө болдук.

Кыргыз лингвистикасында текстти жигердүү изилдөө иштери окумуштуулар Б.Усубалиев, С.Өмүралиева, С.Ж.Мусаев, Т.Маразыков, А.Э.Абдыкеримовалар тарабынан 1990-жылдан тарта башталган.

Азыркы учурда текст таануунун көптөгөн проблемалары, маселелери такталып, текстке ар тараптуу кызыгуулар көбөйүүдө. Бул боюнча бир катар окумуштуулар талыкпай эмгектенип, илимий-теориялык, илимий-методикалык уникалдуу, фундаменталдуу эмгектерди жаратууда. Ошондой эле, бул багытта докторлук, кандидаттык диссертациялар ийгиликтүү корголуп, практикалык максатты көздөгөн илимий изилдөөлөр жүргүзүлүүдө.

«Көркөм чыгармага лингвистикалык илим» деген темада Б.Ш.Усубалиев 1994-жылы докторлук диссертациясын коргогон жана монографиясын жарыкка чыгарган. Бул фундаменталдуу эмгекте көркөм чыгарманы текст катары ар тараптуу изилдөөгө алып, көркөм чыгарманын тили, көркөм кептин өзгөчөлүктөрү жана көркөм чыгармадагы тил эстетикасы терең талданган. Окумуштуу Б.Ш.Усубалиевдин изилдөө тыянактары кыргыз лингвистикасындагы текст таануу илимине текстти талдоого бараандуу салым кошкондугу менен бааланат.

Тилчи-окумуштуу С.Ж.Мусаев тексттин система-структуралык түзүлүшү, тексттик лингвистиканын жаралышы, тексттин бирдиктери, метатекст ж.б тууралуу терең изилдөө жүргүзгөн. Анын «Тексттин коммуникативдик структурасы» (2000-ж.) деген монографиялык эмгегинин өзгөчөлүгү катары тексттин теориялык татаал маселелерине илимий талдоо жүргүзүп, конкреттүү тыянактарды чыгаргандыгын белгилөөгө болот. Кыргыз тил илиминдеги текст таануу илиминин өзүнчө тармак катары калыптанышына, өнүгүшүнө бараандуу салым кошкон эмгек деп айтууга болот.

Текст таануу илиминде профессор С.Мусаевден кийин окумуштуу С.Өмүралиеваны атайбыз. Ал бул багыт боюнча бир нече илимий эмгектерди жаратып, докторлук диссертация коргогон. 2005-жылы «Тексттин лингвистикалык теориясы» аталыштагы монографиялык эмгеги жарык көргөн. Ага «Текст жөнүндө жалпы түшүнүк», «Тексттин лингвистикасын изилдөөнүн,

үйрөтүүнүн негизи», «Информация, анын түрлөрү», «Тексттин маани, маңыз, мазмуну», «Тексттин кеп түзүлүшү боюнча бөлүнүшү», «Көркөм тексттеги кептик түзүлүш» деген беш негизги бөлүмдөр киргизилген. Окумуштуу С.Өмүралиева тил менен кепти окутуунун лингвистикалык теориялык негиздерин жана тил менен кептин карым-катышын, байланышын, синтаксистик татаал бирдиктер, айтым тууралуу маалыматтарды берип, текстке төмөнкүдөй аныктама берген. «Текст – кандай да болбосун, тигил же бул кабар берүүчү булакка, адам аңдоосуна таянган, логикалык-грамматикалык каражаттарды ишке киргизүүчү бир бүтүндүк» [113:5].

Окумуштуунун «Тилдик бирдиктердин карым-катышы, байланыштын негизинде уюштурулуп, синтаксистик бирдиктерди кандайдыр бир мазмундук бүтүндүккө бириктирилген кептин бөлүгү - текст» деген аныктамасы жалпылаштырылган жана түшүнүүгө татаалыраак берилген [113:5].

Бирок, тексттин мүнөздүү белгилерин төмөнкүдөй так, түшүнүктүү көрсөткөн:

«Текст – кандайдыр бир информацияны туюндуруу үчүн түзүлгөн, белгилүү бир темага арналган, багытталган өзүнчө семантикалык-структуралык биримдиги бар логикалык жумурулук;

- кандайдыр бир коммуникативдик максатты көздөгөн бирдик;
- кандайдыр бир коммуникативдик-информативдик өзөккө таянат;
- салыштырмалуу түрдө аякташына логикалык бүткөн чекке ээ болот;
- конкреттүү бир темага багытталат, чагылдырылат;
- семантикалык-структуралык бөлүктөргө бөлүнөт;
- структуралык жактан уюшулуп, бириктирилет (интеграцияланып, дифференцияланат) ;
- кайсы бир функционалдык стилдин түрлөрүнө жатат;
- тиешелүү окуялык созулушка ээ болот» [113:24].

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенцияларын өнүктүрүүдө негизги максат

милдеттердин бири – текстте берилген маани-мазмунду, информацияны так жеткирүү, студенттерди текст менен иштөөгө машыктыруу. Так ушул маселе б.а. тексттин негизги милдети информация билдире тургандыгы, маалыматтын түрлөрү, тексттин мааниси, маңызы жана мазмуну, кептин түрлөрү бул эмгекте так ачык берилген.

Жыйынтыктап айтканда, текстти окутуунун теориялык-практикалык маселелерин чечүүдө окумуштуу С.Өмүралиеванын эмгектери чоң мааниге ээ.

Кыргыз лингвистикасында текст таануу илиминин өз алдынча илимий тармак катары калыптанышына жана өнүгүшүнө илимпоз Т.Маразыковдун салымы өзгөчө зор. Ал жогорудагы окумуштуулардан айырмаланып, тексттин түзүлүш жана уюшулуш теориясын, маселелерин атайын изилдөөгө алган жана андагы өзөктүү көрүнүштөрдү сунуш кылган. Анын 2014-жылы жарыкка чыккан «Текст: маалымат алмашуунун негиздери», «Текст таануунун теориясы», «Тексттин стилдик түзүлүшү», «Тексттин уюшулуш маселелери» деген аталыштагы окуу куралдары илимий чөйрөдө чоң кызыгууну жаратып, бир катар изилдөөлөргө багыт, булак болууда. Анткени, тилчи-окумуштуу Т.Маразыковдун текст таанууга арналган китептери тексттин табиятын ар тараптан иликтөөгө алган уникалдуу эмгектердин бири экендиги талашсыз.

Ошондуктан, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда, окутуу процессинде текст аркылуу студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүү максатында текстти окутуунун илимий-теориялык, илимий-методикалык маселелерин чечүүдө, практикалык маанисин так ачып көрсөткөн жогорудагы эмгектерге жана андагы чыгарылган тыянактарга, анализдерге милдеттүү түрдө кайрылабыз жана колдонуу зарылдыгы чоң.

Маалымат алмашуунун маданиятын көтөрүү менен өлкө өнүгүүнүн ыкчам жолуна түшөрү анык. Ошондуктан, бүгүнкү күндө кыргыз тилин окутууда студенттерге лингвистикалык грамматиканы эмес, коммуникациянын негизинде тил үйрөтүү – заман талабы. Дал ушундай нуктагы максатты ишке ашырууда профессор Т.Маразыковдун «Текст: маалымат алмашуунун

негиздери» окуу китебиндеги берилген маалымат алмашуунун теориясын, тексттин табиятын, текст аркылуу маалымат туюндуруунун жана маалымат кабыл алуунун негиздерин жана нормативдерин системалуу өздөштүрүү негизги мааниге ээ.

Бул окуу куралы 90 беттен туруп, «Маалымат алмашуунун табияты жана анын теориялык, методологиялык маселелери» деген негизги бөлүмдүн алдындагы 6 главадан турат. Эмгекте маалымат алмашуунун табиятын аныктоо анын теориялык негизин ачуу, тилдик (вербалдык) жана тилдик эмес (вербалдык эмес) маалымат алмашуунун өзгөчөлүктөрү, маани-маңызын, тилдик маалымат алмашуунун негизги белгилерин, табиятын аныктоо сыяктуу маселелер буга чейинки жарык көргөн адабияттардын негизинде түшүнүктүү чечмеленип берилген.

Автор: «Маалымат алмашуунун өзүн, анын көп кырдуу, диалектикалуу мүнөзүн аныктоо тексттин табиятын ар тараптан таанып билүүгө кеңири мүмкүнчүлүк түзөт» деп белгилеп, маалымат алмашуу адресат менен адресанттын ортосунда ишке ашарын, ал маалыматты туюндуруу зарылчылыгынан пайда болгондугун белгилеген. Андан ары маалымат туюндуруунун эки (вербалдык жана вербалдык эмес) жолуна кеңири токтолгон. Тилдик маалымат алмашуунун табиятын терең түшүнүү үчүн тил менен сүйлөөнү карама-каршы коюп караган. Бул боюнча В.Фон Гумбольдт, Э.Косериу, В.Скаличка, Ф.деСоссюр, СлюсареваН.А., А.В.Щерба, Л.П.Поливанов, С.И.Бернштейн, Ломтев, Н.Холчский, С.Ж.Мусаев, Т.Аширбаев ж.б. окумуштуулардын пикирлерин талдап келип, баарлашуунун негизги белгилерин тактап өткөн:

1. кандай гана сүйлөө болбосун, анда, сөзсүз, кандайдыр бир маалымат туюндурулат;
2. кандай гана маалымат болбосун, анда, сөзсүз, кандайдыр бир максат болот;
3. кандай гана маалыматты туюндуруу болбосун, ал белгилүү бир темада болот;

4. биздин сүйлөшүүбүз башка бирөөлөргө арналат, бирөөлөр үчүн түзүлөт;
5. кандай гана маалымат, туюндуруу болбосун, ал, сөзсүз, белгилүү бир функционалдык стилдин бир түрүндө болот;
6. маалымат, туюндуруу, сөзсүз белгилүү бир логикалык түзүлүшкө ээ;
7. маалымат алмашуу ошол учурдагы шарт-кырдаалдын өзгөчөлүгүнө, табиятына, шарт-кырдаалдын мыйзамына да баш иет;
8. тилдик маалымат алмашуу дайыма адабий тилдин нормасына, анын мыйзам, талаптарына баш иет;
9. маалымат алмашууда универсалдуу, бардык элдерге бирдей тиешелүү көрүнүштөр жана спецификалык, жеке, улуттук өзгөчөлүктөр болот» [87:6,18,27,28,29,30,31].

Баарлашуу тексттер аркылуу оозеки жана жазма формада ишке ашат.

Анын жагдайына жараша адресант өз максатына ылайык текст түзүү, аны адресатка жеткирүү – татаал кубулуш. Бардык эле адамдар баарлашууда маалыматты мыкты туюндура же мыкты кабыл ала албайт.

Кыргыз тилин окутуунун негизги милдет-максаттары да 3 компонент (окутуучу (адресант), сабактын темасы, тексти (туюндурулуучу маалымат), студент (адресат)) аркылуу баарлашуунун беш кадамдуу айлампасында ишке ашары белгилүү. Бул айлампаны окумуштуу Т.Маразыков жатык тилде терең анализдеп берген. Ар бир адамдын баарлашуу тажрыйбасынын калыптанышына жана өнүгүшүнө айлампа түздөн-түз таасирин тийгизет. Андан ары баарлашуу боюнча кыргыз элинин тажрыйбасына: «Кыргыз тилинде кыргыздын бүтүндөй маданияты, мурунку муундардын кылымдап топтогон өтө бай тажрыйбалары, илим-билими жана уникалдуу өзгөчөлүктү түзгөн акыл-эс табылгалары бар» деп токтолуп, дүйнөлүк лингвистиканын тарыхындагы грамматиканы түзүүнүн 2 (чыгыш жана батыш) нугун, кеп ишмердүүлүгүнүн угуу жана сүйлөө түрлөрүнө жана баарлашуунун методдору жана методологиясына кеңири анализ жасаган. Мындагы чыгарылган тыянактар боюнча иштин кийинки баптарында кеңири токтолобуз [87:49].

Жыйынтыктап айтканда, бул окуу куралы кыргыз тил илиминдеги текст таануу жаатында баарлашуунун теориясын, мыйзам-ченемин, сүйлөө маданиятын алгачкы изилдөөгө алган эмгектердин бири болуп саналат. Мындай баалуулугу менен андагы материалдарды, тыянактарды окутуу процессинде, илим изилдөөдө милдеттүү түрдө кеңири пайдаланууга боло тургандыгын тастыктайбыз.

Текстти ар тараптан изилдеген Т.Маразыковдун 2-окуу куралы – «Текст таануунун теориясы». Бул эмгек 111 беттен, 2 негизги бөлүмдөн турат. I бөлүмдө текст таануунун жаралуу, калыптануусу жана изилдөөчүлөрү жөнүндө маалымат берилген. Окумуштуу текстти жалпы маданияттык көрүнүш катары санаган, анткени текстти лингвистикалык, логикалык, психологиялык, философиялык, этномаданияттык, коммуникативдик ж.б.у.с. негизде гана толук түшүнүүгө боло тургандыгын белгилеген. Албетте, тилди окутууда да тексттин мындай көп жактуу табиятын ачпай, сабактын максатына жетүү кыйын. Буга катарлаш эле текст таануунун изилдөө аспектилери, принциптерин изилдөөгө алып, текст таануу илимине төмөнкүдөй мүнөздөмө берет: «Текст таануу – маалымат алмашуу ишмердигинин иш жүзүнө ашыруучу бирдик катары текстти ар тараптуу, системалуу жана комплекстүү изилдөөгө алган илимдин бир тармагы. Текст таануунун изилдөө объектиси – текст» [87:76].

Сабак учурунда оозеки жана жазма формадагы текстке көңүл буруу – негизги милдет. Анткени, текст – дидактикалык каражат. Студент тил үйрөнүүдө текстти ырааттуу окуу, түшүнүү, түшүнүгүн айтуу, түзүү, текстти чачып, кайра калыбына келтирүү жөндөмдүүлүктөрүнө ээ болуусу зарыл. Анын мындай иш-аракеттеринен улам, окутуучу предметти канчалык деңгээлде өздөштүрүп жаткандыгын аныктай алат. Бул боюнча Т.Маразыков: «Текстке болгон кызыгуу – адам табиятына болгон кызыгуу,» - деген [87:79]. Андан ары текст жана анын бирдиктери тууралуу чет жана орус окумуштууларынын чыгарган тыянактарына токтолуп, тексттин белгилерин төмөнкүдөй көрсөтөт:

«Бардык эле текст:

1. кандайдыр бир маалымат алмашуу максатын көздөйт;

2. кандайдыр бир маалыматты туюндурат;
3. салыштырмалуу аякталган түргө, маанилик бүтүндүккө ээ болот;
4. конкреттүү бир темага багышталат;
5. басымдуу, көпчүлүк учурда маанилик-структуралык бирдиктерге бөлүнөт;
6. структуралык жактан уюшулуп, семантикалык жактан интеграцияланып, биригип турат;
7. бардык эле тексттер кайсы бир функцияналдык стилдин бир түрүнө кирет» [87:22].

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүдө пайдаланылуучу тексттер так ушул белгилерге ээ болушу керек. Ал эми текстти окутууда, текст менен иштөөдө «текст – маалымат алмашуу кызматын аткаруу үчүн түзүлгөн өзүнчө темасы, максаты, маанилик-структуралык бүтүндүгү бар сүйлөө бирдиги» аныктамасын пайдалануу [87:132], «текст – маалымат алмашуунун бирдиги» деген бүтүмдү негизги жобо катары белгилөө максатка ылайык[87]. Т.Маразыков андан ары текст менен метатекст, сүйлөмдүн чегин, тема-ремалык катнашты, тексттин структуралык биримдигин, тексттеги байланыштарды мисалдар менен терең анализге алган.

II бөлүмдө тексттин түзүлүш, уюшулуш табиятына токтолуп: «Тексттин коммуникативдик, маанилик-структуралык жактан уюшулушун системалуу жана комплекстүү көрүнүш катары кароо өзгөчө мааниге ээ»- деп баса белгилеген. Чындыгында, тексттин түзүлүш-уюшулушунда тилдик эмес факторлор жана тилдик каражаттар өз ара ширелишкен гармонияда катышып чоң роль ойнойт.

Ушул эле бөлүмдүн 3-параграфындагы баарлашуунун мониторинги текстти окутууда негизги орунга ээ. Анткени, коммуникативдик компетенттүүлүктү калыптандырууда жана өнүктүрүүдө баарлашуунун жүрүшүн, жыйынтыгын, келечегин аныктоо-диагноздоо – негизги милдеттердин бири. Бул боюнча тилчи-окумуштуу Т.Маразыков түшүнүүгө

жеңил аныктама берген: «Маалымат алмашуунун мониторинги – белгилүү бир максатта угарманга (адресатка) таасир этүү үчүн сүйлөшүүдөгү бир нече факторлорду байкап-билүү (диагноздоо), аныктоо, андагы өзгөчөлүктөрдү алдын ала сезип-туюу (прогноздоо) жана аларга ар тараптан баа берүү» [87:64].

Албетте, баарлашууда дайыма маалымат алмашуунун мониторингин жүргүзүп, ага ылайык мүнөздүү белгилерин (көлөмү, мазмуну, логикасы ж.б) аныктоого алып турабыз.

Жыйынтыктап айтканда, жогорку 2 эмгек кыргыз тилин окутууда окутуучунун теориялык билимин тереңдетет деген ишеничтебиз.

Т.С.Маразыков «Тексттин стилдик түзүлүшү» деген эмгегинде стилдик факторлордун текстти уюштуруучу өзгөчөлүктөрү жана мүмкүнчүлүктөрү, баарлашуунун 5 чөйрөсүндөгү (турмуш-тиричиликте сүйлөө, публицистикалык, көркөм, илимий иш стилдери) тексттин түзүлүш, уюшулуш өзгөчөлүктөрү, мыйзам-ченемдүүлүктөрү, негизги белгилери конкреттүү факт-материалдардын негизинде анализге алынып, илимий-теориялык жоболор, тыянактар чыгарылган.

Текст таануу илими мыкты баарлашуу технологиясын, маданиятын изилдегендиктен стилистиканын жалпы багытына максатташ, шайкеш келет. Башкача айтканда, экөө тыгыз карым-катышта болот, б.а. текст белгилүү бир стилде, ал эми стиль болушу үчүн текст түзүлөт. Бул оюбузду тилчи-окумуштуу Т.Маразыков да функционалдык стилдин текстти түзүүчү, уюштуруучу күчкө ээ экендигин айтып, стилдик жагдайларсыз текст таануунун маселелери толук кандуу мүнөздө чечилбесин жана маалымат алмашуубуз белгилүү бир стилдин өзгөчөлүктөрүнө, максат-мүдөөлөрүнө, нормаларына ылайык ишке ашаарын белгилеген.

Демек, текст түзүү, кайра өнүктүрүп оңдоп-түзөө, анализдөө иштеринде окутуучулардын теориялык билимин тереңдетүүгө баалуу илимий эмгек катары эсептөөгө болот.

«Тексттин уюшулуш маселелери» эмгеги 159 беттен, «Кыргыз тилинде текстти уюштуруучу тилдик каражаттар» деген негизги бөлүмдүн 13

параграфынан турат. Бул эмгектин практикалык мааниси зор. Анткени текстке лингвистикалык талдоо жүргүзүүгө салымы чоң. Муну кыргыз тилинде текстти уюштуруучу тилдик каражаттарды ар тараптан изилдөөгө алган эмгектердин алгачкылары катары баалоого болот.

Автор бул окуу китебинде кыргыз тилиндеги текстти уюштуруучу тилдик каражаттар, тематикалык торду түзгөн лексика-синтаксемалардын, абстрактуу маанидеги лексемалардын, лексемалык кайталанмалардын, ат атоочтордун, этиштик баяндоочтордун стилдик боёгу окшош лексика-синтаксемалардын, анафоралык жана катифоралык каражаттардын текстти уюштуруучу функциясы конкреттүү мисалдардын негизинде анализге, терең талдоого алган.

Эмгекте, айрыкча, көркөм текстке лингвистикалык талдоо жүргүзүлгөндүктөн иштин жүрүшүндө зарылдыкка жараша тыянактын илимий-теориялык негизин практикада (методикада) колдонууга аракет жасайбыз.

Жыйынтыктап айтканда, тилчи-окумуштуу Т.Маразыковдун текст таануу боюнча илимий-теориялык тыянактарын, изилдөө натыйжаларын текстти окутууда, студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырууда жана өнүктүрүүдө теориялык негиз катары пайдалануу зарыл деп белгилейбиз.

1.3. Тексттин методикалык жактан иштелиши

Көчмөн турмушта кыргыз элинин элдик педагогикасында жаш муундарды курак өзгөчөлүгүнө, кабыл алуу жөндөмдүүлүгүнө, кулк-мүнөзүнө, дүйнө тааным деңгээлине жараша жомок, уламыш, макал-лакап, жанылмач, табышмак, улуттук оюндар ж.б. каражат катары пайдалануу менен тарбиялашкан. Тилчи-окумуштуу Т.Маразыковдун сөзү менен айтканда, «Кыргыз элинде көчмөн турмуштук шартына ылайык бүтүндөй илим-билим, турмуштагы өнөрдүн бардык түрлөрү адамдардын көкүрөгүндө оозеки түрдө сакталып келген. Оозеки түрдө илим-билим муундан муунга өткөрүлүп турган. Ушул өңүттөн караганда, байыртадан бери кыргыз элинде тилди иликтөө, таанып билүү иши оозеки түрдө өнүккөндүгүн байкоо кыйын эмес» [87:56]. Ошондуктан, бул мезгилди «Көчмөндөр академиясы» (Т.Маразыковдун аныктамасы) деп да атасак болот.

Элдик педагогикалык билим-тарбия оозеки чыгармаларда, каада-салттарда, үрп-адаттарда, материалдык-маданий эстеликтерде идея, тажрыйба, маалымат, факт катары орун алган [11:14].

Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларындагы (фольклордо) ар бир чыгармада улуу маданият, уникалдуу табылга жатат. Наристе - мекендин болочок ээси. Баланы бешикке уктатуу үчүн эле бөлөбөстөн, ага карата назик терметүү аркылуу түрдүү жакшы, асыл тилектер, тарбия алдей ыры аркылуу берилип келген. Чыгыш аалымы Абу Али Ибн Сина өз эмгектеринин биринде бешиктеги баланын мүнөзүн калыптандыруу үчүн биринчиден жеңил-желпи терметүү, экинчиден аны уктатар алдында ыр ырдалып, күү аткарылуусу керектигин жазган.

Кыргыз элдик тил илиминин жана методикасынын калыптанышы, өнүгүшү тууралуу окумуштуу Ж.Чымановдун кыргыз тилин окутуунун методикасы «илими» эненин бешиктеги наристеге руханий азык берүүнүн башаты, булагы болгон бешик ырынан башталарын, фольклордо, элдик каада-салт, үрп-адаттарда окутуунун методикасынын өзөгү ар тараптуу берилип, иштелип чыккан деген пикирин кубаттайбыз [151:175,176].

Тилди окутууда байланыштуу кепти өстүрүүнү ар бир эл түрдүүчө багытта ишке ашырышкан. Тарыхый маалыматтарга караганда байланыштуу кепти окутуу маселесин байыркы гректер чечендик өнөр менен тыгыз байланышта карап, сөз байлыкты өстүрүү, туура ой жүгүртүү, өз оюн далилдүү берүү ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүүдө тилдин грамматикасына эмес, текстти колдонуу ыкмасына басым жасашкан. Ал эми кыргыз элинде оозеки чыгармаларды (текст) каражат катары пайдаланышкандыгы маалым.

Орус педагогикасында байланыштуу кепти окутуу боюнча изилдөөлөр революцияга чейин эле башталгандыгына М.В.Ломоносовдун «Краткое руководство по красноречию» деген эмгеги далил. Ал байланыштуу кепти өстүрүүдө текстти курулай жаттабай, текст менен иштөөнү өздөштүрүү зарылдыгын белгилеп, кеп ишмердүүлүктүн түрлөрүнө токтолгон. Мындан сырткары, Ф.И.Буслаев, К.Д.Ушинский, И.И.Срезневский, В.П.Шереметевский, В.И.Водовозов, Н.М.Соколов, Г.Г.Тумим, М.А.Рыбникова, С.И.Абакумов, К.Б.Бархин ж.б. илимий эмгектери эне тилин окутуудагы байланыштуу кепти өнүктүрүүгө багытталып, алгылыктуу кеңештер, пикирлер сунушталган.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминин жазма түрүндө калыптанышын 1911-жылы Уфа шаарында жарык көргөн Эшенаалы Арабаев менен Хафис Сарсекеевдин казак-кыргыз балдары үчүн жазган «Алифва йаки төтө окуу (кыргызча мааниси алиппе же (төтө) тез окуу)» окуу китеби менен байланыштырууга болот. Бул - кыргыз жаштарына арналган алгачкы китеп. Эмгекте 75 сабактын 35и тамга таанытууга, окуганга үйрөтүүгө, калганы текст аркылуу ой жүгүртүүнү, мекен таанууну калыптандыруучу-өнүктүрүүчү материалдар берилген. «Жалкоо бала менен ишкер бала», «Жакшы бала менен жаман бала», «Эринчээк бала» тексттери тарбиялык максатты көздөп, ал эми «Ач карышкыр», «Эки чымчык», «Бүркүт менен карга» сыяктуу жомок, тамсилдер, жыл мезгилдеринин аталыштары, диний түшүнүктөр тууралуу материалдар окуучунун шар окуусун, көркөм ой жүгүртүүсүн, сүйлөшүүсүн өнүктүрүү үчүн берилгендигин текстти каражат катары пайдаланышкан деген жыйынтык чыгарууга болот.

Демек, кыргыз тилин окутуунун методикасы, анын ичинде, текст аркылуу комплекстүү тарбиялоо ыкмаларынын башаты ушул алиппеден башталган.

1912-жылы Оренбург шаарында Эшенаалы Арабаевдин «Жазуу өрнөктөрү» деген китеби басмадан чыккан. Ал кыргыз тилин окутууга, элдин сабатсыздыгын жоюуга багытталган экинчи китеп болгон. Эмгекте казак тилинен алынган сөздөр арбын, бирок ошого карабай кыргыз элинин тарыхый-маданий эстелиги катарында баалуу деп эсептелет.

«Жазуу өрнөктөрүндө» да тексттер дидактикалык максатта ырааттуу берилген. Бул боюнча изилдөөчүлөр Э.Маанаев, А.Осмонкуловдун пикири төмөндөгүчө: «Алиппеден кийинки бөлүмдө берилген тексттер окуучулардын таанып-билүүсүн, сезимталдыгын өстүрүүгө багытталып, негизинен элдик педагогиканын каражаттарына таянуу менен бир топ маанилүү маалыматтарды камтыган аңгемелер берилген. Анда бизди курчап турган жаратылыштын көрүнүштөрү, жаныбарлар, өсүмдүктөр, жапайы айбандар жөнүндө, жаратылыш байлыктарын үнөмдүү пайдалануу боюнча окуучуларды кызыктырган тексттер аз эмес» [82:96].

1924-жылы Э.Арабаевдин көлөмү чакан, 58 беттен турган «Кыргыз алиппеси» жарык көрөт. Автор бул китебин А.Байтурсуновдун «Казак алиппесинин» (1914-жыл) мазмунуна окшоштуруп (үлгү кылып) жазса да, кыргыз методика илиминин калыптанышына, кыргыз тилин окутуу боюнча китептердин жаралышына салымы зор. Себеби, эмгекте кийим-кече, дене мүчөлөрү, идиш-аяк, айбанаттар жана башка аталыштар, жанылмач, табышмак, макал-лакаптар, кыргыз улуттук оюндун аталыштары, түрлөрү, үй жаныбарлар, канаттуулардын алтымышка жакын аталыштары берилген.

Методист-окумуштуу Ж.Чыманов бул китепке: «Албетте, бул маалыматтардын бардыгы кыргыз тилин үйрөнүүгө, сөз байлыгын арттырууга, таанып-билүү чөйрөсүн кеңейтүүгө, өзүнчө ой жүгүртүүгө багытталып, кыргыз жаштарын кыргыз тилиндеги кеп ишмердигин (сүйлөшүүсүн) өркүндөтүүгө өбөлгө, каражат болгондугун танууга болбойт. Аталган алиппе тилдин бай материалдарды камтуусу менен тил (лингвистикалык) сөздүгүнүн гана эмес,

белгилүү деңгээлде энциклопедиялык сөздүктүн да кызматын аткарууга багытталганы менен да баалуу», – деп оң баа берген. [151:177].

«Кыргыз алиппесине» илимий педагогикалык анализ жүргүзгөн А.Осмонкулов «...алиппе китептеринде төмөнкүдөй дидактикалык принциптер сакталганы байкалат:

1. илимий көрсөтмөлүүлүк;
2. окутуудагы системалуулук;
3. теорияны практика менен айкалыштыруу;
4. аң-сезимдүүлүк;
5. чың билим берүү принциби» [82:122].

Кийинки чыккан китептердин дээрлик көпчүлүгү, так ушул алгачкы кыргыз агартуучусу И. Арабаевдин окуу китептеринин үлгүсүнө салынгандыгы белгилүү.

Академик К. К. Юдахин Э. Арабаевдин 1925-жылы Москвадан жарык көргөн «Жазуу жолунда саамалык» (эне тилин жазуу өрнөгү боюнча мугалимдер үчүн колдонмо) деген чакан көлөмдөгү, 24 беттен турган китепчесин кыргыз тилиндеги алгачкы методикалык эмгек катары эсептеген.

Жогорудагы пикирди бекемдөө максатында окумуштуу Ж.Чымановдун эмгекке берген баасын (текстти) толугу менен бергенге туура келет: «Э.Арабаев методиканын өзүнө түздөн-түз тиешелүү алгачкы эмгек жазган агартуучу болгон. «Жазуу жолунда саамалык» китепчеси - кыргыз тили боюнча чыккан биринчи методикалык эмгек, 11 сабактын үлгүсү берилген. «Саамалык» кыргыз тилин окутуу методикасы үчүн төмөнкүлөрү менен баалуу:

1. кыргыз тилин окутуп-үйрөтүү үчүн анын методикасын иштеп чыгуунун зарылдыгы таанылып, ошол багыттагы алгачкы эмгек;
2. методика илиминин өзүнчө таанылышы, анын предметин, максат-милдетин аныктоого аракеттин болушу;
3. ар бир сабак өзүнчө бүткөн, ошол эле учурда уланмалуу байланыштуу процесс экендигинин такталып, аныкталышы;

4. ар бир сабакта суроо-тапшырмалардын (сабактын бөлүктөрү, элементтери), көнүгүүлөрдүн болушу, кайталоо, бышыктоо үчүн атайын сабак өтүүнүн мүмкүндүгү, зарылдыгы көрсөтүлгөн;
5. талдоо, көнүгүү үчүн элдик оозеки чыгармалардан мисалдардын берилиши ж. б.» [151:180,181].

Талдоолорубузга караганда, агартуучу Э.Арабаевдин жогорудагы 3 эмгегинде материалдарды кыргыз тилин окутуунун негизги каражаты катары каралган. Тексттер аркылуу тилди үйрөнүүгө, сөз байлыгын арттырууга, дүйнө таанымын кеңейтүүгө, ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө, коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырууга багытталган методикалык ыкмалар, маалыматтар берилген. Мындан улам кыргыз тилин окутуунун методикасы илими текстти окутуу, текст менен иштөө, текстти тилди окутуунун негизги каражаты катары кароо, окутуунун сапаттык максатын практикада ишке ашыруу ж.б. маселелерден түптөлгөндүгүн белгилөөгө болот.

Бүгүнкү билим берүүнүн талабына ылайык «... тил, окуу предмети катары, баарынан мурда, табигый-коомдук колдонулушуна, коомдун суроо-талаптарына ылайык окутулушу шарт, жана кыргыз тили мугалими лингвистикалык-теориялык маалыматтарды курулай жаттатуу, үйрөтүү менен чектелбестен, окуучулардын кеп ишмердигин (сүйлөөсүн, ойлоосун, угуусун, жазуусун, окуп билүүсүн) өркүндөтүүгө басым коюшу керек.» деген максат-милдет актуалдуу[151:96,105].

Тунгуч профессор К.Тыныстанов кыргыз тилин окутуу боюнча жазган эмгектеринде так ушул маселени козгогон. Анын 1927-жылы жарык көргөн «Биздин тил», 1929-жылы басмадан чыккан «Жаңы айыл» жана «Тил сабагы» (1932-жыл) ж.б. китептери эне тилин текст аркылуу окутууну көздөгөн. Мында текст менен окуп-таанышып, ал боюнча тиешелүү көнүгүүлөр аткарылгандан соң тилдик-теориялык аныктама-эрежелер чыгарылган.

Баарлашуунун (текстти колдонуу менен) жардамы аркылуу тилди өздөштүрүү методу «Окуу» китебинде (1924-жыл) жана «Окуу-жазуу бил» (1927-жыл) алиппесинде берилгендигин байкоого болот. Сабатсыздыкты жоюу

маселелерине катарлаш, маалымат алмашууну ишке ашыруучу түрдүү мазмундагы 33 кызыктуу текст берилген.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу сабагында студенттердин өз алдынча эркин ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүчү, өз чечимин кабыл алуу жөндөмдүүлүгүн калыптандыруучу, алган билимин турмушта колдонууга машыктыруучу концептуалдуу (чыгармачылык) көнүгүүлөрдүн арбын болуусу чоң мааниге ээ. Бул маселени К.Тыныстанов 1932-жылы чыккан «Тил сабагы» деген китебинде мындайча көтөргөн: «Китептин максаты тилдик закон, окууну жана жазууну гана үйрөтүү эмес, балдардын тилинин тез жана туура өсүшүнө кол кабыш кылуу». Мындан сырткары, профессор К.Тыныстанов кыргыз тилин окутууда элдик оозеки чыгармалардын ролу зор экендигин 1924-жылы жарык көргөн «Окуусунда» белгилеп өткөн.

Жыйынтыктап айтканда, К.Тыныстанов кыргыз тилин үйрөнүүдө, айрыкча сабаттуу болууда, баарынан мурда, маалымат алмашууну, баарлашууну текст аркылуу өздөштүрүү зарылдыгын белгилеген. Тунгуч профессордун кыргыз тилин окутуудагы койгон талаптары, окутууда текстти каражат катары пайдалануу сунуштары, аны чечүүдөгү тыянак-корутундулары тилди окутууда азыркы учурда да кызмат кыла алат жана аларды пайдалануу, өркүндөтүү зарыл деп эсептейбиз.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминин калыптанышы жана өнүгүүсүнө жогорудагылардан сырткары С.Наматов, К.Бакеев, Б.Данияров, А.Шабданов, К.К.Сартбаев, А.Осмонкулов, С.Үсөналиев, С.Давлетов, Х.Карасаев, Ж.Чыманов, Л.Жусупакматов, С.Рысбаев, К.Добаев, З.Тагаева, К.Жаманкулова, В.Мусаева жана башкалардын салымы зор. Ал эми Ж.Чыманов, В.Мусаева, А.Эшиев, Н.Бийгелдиева (байланыштуу кеп), Н.Сурановалар (текст менен иштөө боюнча) тарабынан кандидаттык диссертациялар корголгон.

Кыргыз тилин окутууну илимий-методикалык жактан алгачкылардан болуп иликтөөгө алган, ага негиз салган окумуштуу-педагогдордун ичинде Сатыбалды Наматов өзгөчө орунду ээлейт. Ал орус тилин мыкты

өздөштүргөндүктөн орус тилинде жарык көргөн эмгектерди пайдаланып, аларды кыргыз тилин окутуунун методикасына багытталган эмгектерине чыгармачылык менен пайдаланып, «Эне тилинин методикасы» (1933), «Балдар алип-бесинин метод каты» (1934), «Башталгыч мектептер үчүн кыргыз тилинин метод көрсөтүүсү» (1935) ж.б. эмгектерин жараткан. С.Наматов тилдин коомдук функциясын, адам турмушундагы ролун окутууну максаттуу деп мындайча белгилейт: «... биринчиден, тил сүйлөөчүгө түшүнүктүү болсо гана, сүйлөөчү сүйлөй алат, экинчиден угуучуга түшүнүктүү болсо гана, угуучу уга алат» [104:5]. Ошондой эле методист коммуникативдик компетенцияны калыптандыруу жана өнүктүрүүдө балдардын сүйлөө жөндөмдүүлүгүнө өзгөчө басым жасап, балдардын тилдерин теңдөө, көргөн-билгендерин тартынбай, эркин айтып берүүгө машыктыруу, сүрөт боюнча сүйлөө иш-аракеттерин (текст түзүү) маанилүү деп эсептеп, мыкты сүйлөөгө көнүктүрүүнүн бир нече түрлөрүнө токтолгон. Алар: суроо-жооп, баланын аңгемеси, мугалимдин аңгемеси, мугалим менен балдардын аңгемелешүүсү, ыр жаттоо, драмалаштыруу, жыйынга катышуу ж.б.

Ал тилди окутуунун башкы максаты катары сүйлөөнү өркүндөтүү деп эсептегендиктен, кийинки эмгектеринде да бул маселеге кайрылып, улам толуктап иштегендигин 1933-жылы жарык көргөн «Балдар алип-бесин окутуу методу» методикалык эмгегинен байкоого болот. Тагыраак айтканда, көрүү, угуу, сүйлөө, ойду өркүндөтүү ж.б. ишмердүүлүктөрүн комплекстүү түрдө жүзөгө ашырууну зарыл деп белгилеген.

Азыркы эки баскычтуу билим берүүнүн (Болонья процесси) талабы боюнча ЖОЖго жаңыдан келген студенттердин билим деңгээлин тест, жат жазуу, текшерүү иши ж.б. аркылуу аныктап алып, тайпаларга бөлүп окутуу жолго коюлуп, бул ыкманы жаңычылдык, жакшы саамалык катары баалашууда. Өкүнүчтүүсү, ушул методду С.Наматов бир кылым мурда ары ийкемдүү, ары натыйжалуу багытта бергендиги бүгүнкү күндө унутта калып, андан ары өркүндөтүлбөй унутта калган. Мында методист мектеп босогосун жаңыдан аттаган балага тамга үйрөтүүдөн мурда, өзү тууралуу сүйлөтүү аркылуу анын

сөзү кандай баскычта өскөндүгүн, мүнөзүн (ачык, уяң, токтоо ж.б.) билип, оозеки сүйлөөсүн аныктап, баалагандан кийин гана тамга, тыбыш үйрөтүүнү сунуштаган. Демек, билимди аныктоо аркылуу тайпаларга бөлүү, коммуникативдик компетенцияны калыптандыруу жана өркүндөтүү маселелерин чечүүдө С.Наматовдун сунуштары бүгүнкү күндө да актуалдуу экендигин баса белгилөөгө болот.

Ал – кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча лекция окуган алгачкы лектор. 1930-жылдардын ортосунда 30 саат көлөмүндө методика өзүнчө предмет катары окутула баштайт. С.Наматов окуучулардын оозеки сүйлөөсүн өнүктүрүүгө, кеп ишмердүүлүгүнүн 4 түрүнө машыктырууга өзгөчө басым жасаган. Анын «Эне тилинин методикасы» (1936-жыл) эмгегинде тилди окутууда тилдин грамматикасын эмес, окуучунун баарлашуусун өркүндөтүүнү баса белгилеген.

Жыйынтыктап айтканда, тилди окутуунун негизин С.Наматов баарлашууну өнүктүрүүдөн, ал эми К.Тыныстанов текстти окутуудан деп белгилеген. Демек, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырууда жана өнүктүрүүдө окумуштуулар К.Тыныстанов жана С.Наматовдордун жогорудагы тыянактуу, баалуу ой-пикир, сунуштарын пайдалануу, эске алуу маанилүү деп белгилейбиз.

Мындан кийин бир топ жылдар жогорудагы методисттердин тилди окутуудагы, текстти пайдалануудагы пикирлерин уланткан, пайдаланган эмгек жазылбай калган. Бирок, тилдин грамматикасын үйрөтүүгө багытталган түрдүү көлөмдөгү тексттер берилип келген.

Кыргыз тилин окутууда текст менен иштөө маселелерине 1987-жылы окумуштуу С.Давлетов кайрылган. Алгач ал авторлоштукта кыргыз тилинин өркүндөтүлгөн программасын жазып, ага «Байланыштуу речь» темасын киргизген, С.Давлетов байланыштуу речь, тил жана кеп, текст жөнүндөгү маселелер, текст менен иштөө стилдер тууралуу чакан методикалык колдонмо

жазган. Бул эмгек 1990-жылы жарык көргөн. Биз I главадагы «Текст менен иш алып баруу» деген бөлүмү жөнүндө сөз кылсак.

Автор окуучуларга текст түзүүнү үйрөтүү жана түзүлгөн текстти өркүндөтүүгө машыктыруу көп эмгекти талап кыларын, текст белгилүү бир максатта жазыларын, ага ылайык сөзсүз тема, идея, стиль, жанр, речтин тиби аныктамаларын белгилеген. Ушул негизги маселелерди эске албай, сапаттуу текст түзүлбөй тургандыгын баса көрсөткөн. Андан ары текст түзүү боюнча төмөнкү көнүгүүлөрдү (максаты, натыйжасы менен кошо) сунуштаган.

1. Үлгү боюнча үйрөтүү методунда окуучуларга даяр тексттер таркатылат, алар үлгүгө окшоштуруп, өз алдынча текст (дил баян) түзүшөт. Мында окутуучу программага ылайык белгилүү бир функционалдык стилдин бирөөнө тиешелүү текстти туура талдоого милдеттүү.

С.Давлетов бул этаптагы көнүгүү-машыгуулар тууралуу төмөнкүлөрдү көрсөткөн:

- «Окуучуларды коомдук көз карашка, өз мекенин сүйүүгө, эмгекти урматтоого, улуттар ортосунда ынтымакты жактоого тарбиялоо;
- өтүлүп же кайталанып жаткан лингвистикалык маселелерди байланыштыруу;
- логикалык, композициялык жактан ырааттуулук, тил каражаттарынын тандалышы жана өз ара уюштурулушу, абзацтарга бөлүнүшү, тыныш белгилеринин коюлушу жактан кемчиликтерге жол бербөө [40:30].

Текст менен иштөөнүн кийинки этабында мугалим тарабынан дидактикалык максатта түзгөн же окуучулар ката кетирип жазган тексттер менен иш жүргүзүлөт. Аягында текст ондолуп өркүндөтүлөт. Жыйынтыгында, окуучуларды чыгармачылык менен ойлонууга жана аны ишке ашырууга машыктырат.

Азыркы мезгилде студенттердин көпчүлүгү жазуу иштерин өздөштүргүсү келбегендиги жашыруун эмес. Көпчүлүк учурларда кыска көлөмдөгү текст түзө албай кыйналгандары байкалат. Мындай маселени чечүүдө С.Давлетовдун

жогорудагы сунуштаган текст менен иштөө усулу бүгүнкү күндө да актуалдуу экендиги көрүнүп турат.

Автор андан ары текстке арналган окуу, угуу, жазуу, көрүү (кеп ишмердүүлүктүн түрлөрү) көнүгүүлөрүнө жана максатына токтолгон.

3-этапта текстти талдоодо мазмуну, композициясы, формасы эске алынат. Андагы тил каражаттары аныкталат. Бул көнүгүү окуучунун сөз байлыгын өстүрүп, сүйлөм түзүүгө көнүктүрөт.

4. Текстти кайра түзүү көнүгүүсүндө окуучулар кыска жана толук план түзүү аркылуу түрдүү көлөмдөгү изложение жазууга машыгышат.

5. Текстти өркүндөтүү тууралуу сунушталган көнүгүүлөр окуучуларды өз алдынча текст түзүүгө багыттайт.

Байланыштуу кепти окутууда текстке жана кепке көңүл буруу зарылдыгын белгилеген окумуштуу А.М.Эшиев «Окуучулардын байланыш кебин өстүрүүнүн айрым жолдору (6-7-класстар)» эмгегин 1995-жылы жарыкка чыгарган.

Ал эми окумуштуу Ж.Чыманов 1997-жылы окуучулардын байланыш кебин өстүрүүгө багытталган «Байланыштуу кепти окутуунун негиздери» эмгегинде жалпы маселелерге, тексттик өзгөчөлүктөргө, текстти окутуунун методикасына кеңири токтолгон.

2004-жылы «Байланыш кепти окутуунун айрым маселелери» деген аталышта Л.Жусупакматов жана Н.Жусупакматовалардын эмгеги жарык көргөн. Анда байланыштуу кепти окутуунун усулу, тарыхы, негизги принциптерине токтолуп, зат атооч, этиш сөз түркүмдөрүн окутууда окуучулардын кебин өнүктүрүү ишмердиги каралган.

Методист З.Тагаеванын 2007-жылы басмадан чыккан 216-беттен, 6 главадан турган «Байланыштуу кепти окутуу методикасы» окуу куралында кыргыз тили сабактарында байланыштуу кепти өстүрүүнүн, коммуникативдик маданиятын көтөрүүнүн, таанып-билүүчүлүк жөндөмдүүлүгүн калыптандыруунун мыйзам ченемдери жана байланыштуу кепти окутуунун принциптери, методдору, кеп жана анын түрлөрү, кеп ишмердүүлүгү анын

процесстеринин, текст жана анын типтеринин теориялык-методикалык негиздери берилген.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы окумуштуулардын байланыштуу кепти жана текстти окутуунун теориялык-практикалык маселелери боюнча баалуу сунуштарынын бүгүнкү күндөгү актуалдуулугун белгилеп изилдөөбүздө колдонобуз.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда текст менен иштөө тууралуу бир катар эмгектер, жыйнактар жарык көрүүдө.

ОшМУнун доценттери Б.Абдувалиева жана Б.Секимовалар типтүү программанын негизинде ар бир адистик боюнча топтолгон 197 беттен турган «Тексттер жыйнагы» деген хрестоматияны 1999-жылы басмадан чыгарышкан. Бул кыргыз тилин экинчи тил катары окуган тайпаларга өтүлгөн грамматикалык материалдарды бышыктоо, бекемдөө максатында түзүлгөн деп берилгени менен текст менен иштөөчү суроолор, тапшырмалар берилген эмес. Бирок, бул багытта иштелген алгачкы жыйнак катары баалоого болот.

2000-жылы доцент Г.Койчуманова орто жана жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окуган студенттер үчүн «Көркөм тексттер жыйнагын» түзгөн. Ага өлкө таанууга багытталган тексттер жана анын мазмунун кайталап берүүнү талап кылган суроолор киргизилген.

ОшМУнун доценти Ф.Алиева тарабынан жогорку окуу жайларыны улуттук тайпаларынын студенттери үчүн 152-беттен турган «Өз алдынча окуу үчүн тексттер жана тапшырмалар» жыйнагы 2009-жылы жарыкка чыккан. Жыйнактагы кыргыз эли колдонгон жазуулар, «Манас» эпосу, элдик каада-салттар, жыл сүрүү, көркөм кол өнөрчүлүк, улуттук оюндар, атактуу инсандар ж.б. тууралуу маалыматтар илимий-популярдуу адабияттардан, окуу китептеринен, энциклопедиялардан, белгилүү окумуштуулардын, жазуучу, публицисттердин эмгектеринен жана көркөм чыгармалардан алынган. Мындан сырткары тексттер боюнча суроолор жана тапшырмалар берилген, рефераттардын темалары, пайдаланылуучу адабияттардын тизмесисунушталып, кол өнөрчүлүк буюмдары, ат жабдыктары, боз үйдүн элементтери

чагылдырылган сүрөттөр кошо тиркелген. Жыйнакка түзүүчү мамлекеттик тилди окутуудагы көп жылдык тажрыйбасында колдонгон, практикалык натыйжасы далилденген материалдарды киргизгендигин белгилөөгө болот.

108 беттен турган «Кыргыз тилинин практикалык курсу боюнча кошумча окуу үчүн тексттер» деген тексттер топтому 2014-жылы ОшМУнун окутуучусу Б.Апышева тарабынан түзүлгөн. Кыргыз тилинин практикалык курсу сабагында кыргыз элинин кол өнөрчүлүгү, каада-салты, улуттук музыкалык аспаптары тууралуу маалыматтар ыр, жаңылмач, табышмак түрүндө берилгендиги менен өзгөчөлөнүп турат.

2014-жылы А.Жаманкулованын «Кыргыз тили сабагында тексттер менен иштөө» китеби жарык көргөн. Бул ЖОЖдордун баштоочу топтору үчүн жазылган. Окуу куралында тексттер жана текст менен иштелүүчү тапшырмалар берилген. Окуу-методикалык куралында фактуалдык көнүгүүлөр, тексттин мазмунун кайталоочу жөнөкөй суроо-тапшырмалар, окуп-түшүнүп, айтып берүүгө мазмуну татаал тексттердин берилгендигине карабастан, студенттин кебин өстүрүүгө, сөз байлыгын байытууга, өз алдынча текст түзүүгө машыктыруучу көнүгүүлөр сунушталган. Ар бир текст менен иштөө тапшырмалары өз ирети менен берилген. Өлкө таанууга багытталган маалыматтуу, кызыктуу тексттер тандалып алынган. Анда окууга, угууга, сүйлөөгө, жазууга үйрөтүүчү көнүгүүлөр арбын. Мындан сырткары, тексттин жардамында тилдик материалдарды окутуу жагы да эске алынган.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы жыйнактар текст менен иштөөгө багытталган уникалдуу эмгектердин катарына кирбесе да, тексттер, түрдүү деңгээлдеги көнүгүүлөр, тапшырмалар аркылуу студенттин кеп ишмердүүлүгүн (сүйлөө, жазуу, ойлоо, окуу, угуу) өнүктүрүүгө багытталгандыгын белгилөөгө болот.

1-бап боюнча корутунду

Кыргыз педагогикасында, анын ичинде кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде «компетенция», «компетенттүүлүк» жана «компетенттүү» термин-түшүнүктөрүнүн илимий-дидактикалык маани-маңызы, максат-милдеттери, күткөн натыйжа-тыянактары так аныкталып, илимий-методикалык изилдөө иштери изилдене жүргүзүлүп, диссертациялык иштери корголо баштады. Методикалык изилдөөлөрдүн тыянактары, сунуштары практикада, кыргыз тилин окутууда активдүү колдонулуп, айрым алгылыктуу натыйжалар алынууда.

Компетенция – бул азыркы коомдо жашаган адамзатка зарыл, керектүү болгон жөндөм, сапат, билгилик.

Компетенттүүлүк – бул ошол сапаттарга, билгиликтерге ээ болуучулук.

Компетенттүү – белгиленген сапат, билгиликтерге ээ болгон инсан.

Тилди эне тили, экинчи тил же чет тили катары окутуп-үйрөтүүнүн эң негизги максаты үйрөнүп жаткан адамдын ал тилде жакшы сүйлөй алуусу жана сабаттуу жаза билүүчү болуп саналат. Бул максат педагогика илиминде тил үйрөнүүчүдө коммуникативдик компетенттүүлүктү калыптандырып, өркүндөтүү деп колдонулат.

Коммуникация же баарлашуу (сүйлөшүү) милдеттүү түрдө тексттер аркылуу ишке ашат.

Текст жалпы тил илиминде, кыргыз тил илиминде лингвистикалык жактан кыйла изилденип, бир катар теориялык жана практикалык маселелер чечилген. Алар студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун теориялык негизлерин түзө алат.

Ал эми текстти кыргыз тилин окутууда колдонуунун дидактикалык маселелерин изилдөө жаңыдан колго алынып, алгачкы натыйжаларын бере баштады. Бул багыттагы илимий-методикалык иликтөө иштерин активдештирүүнүн зарылдыгы бар.

II бап. Студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүдө текстти колдонуунун методикасы

2.1. Текст - коммуникативдик компетенттүүлүктү өнүктүрүүнүн негизги каражаты катары

Бүгүнкү илим чөйрөсүндө, тагыраак айтканда, лингвистикада, педагогикада, философияда, психологияда, тарыхта тексттин табиятына, маани-маңызына кызыгуу актуалдуу болууда. Анткени, мамлекет аралык байланыш жана адамдардын пикир алышуусу, өз ара карым-катнашы, баарлашуусу, дүйнө таанымы текст аркылуу ишке ашары белгилүү.

Кыргыз тил илиминде текст таануу деген өзүнчө бир илимий тармак калыптанып, өнүгүү жолунда баратат. Бул боюнча монографиялар жазылып, диссертациялар корголуп, андагы изилдөөлөрдүн жыйынтыктары текстти окутуунун теориялык негиздерин түзө алды. Кыргыз тилин эне тил катары окутууда гана эмес, экинчи тил катары окутууда да текстти коммуникативдик, тилдик, маданий компетенттүүлүктөрдү өнүктүрүүнүн негизги каражаты катары кеңири пайдалануунун методикасын изилдөө учурдагы актуалдуу маселелерин түзүүдө.

ЖОЖдо кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенциясын өнүктүрүүнүн негизги каражаты жана булагы катары текстти колдонуу окуу процессинин натыйжалуу жүрүшүнө зор таасирин тийгизерине педагогикалык тажрыйбадан күбө болуудабыз.

Адам баласы дүйнөнү тил аркылуу таанып билип, өз ара пикир алышууда текстти каражат, булак катары пайдаланып келгендиги байыртадан маалым. Себеби, текст – адамдын руханий жан дүйнөсүн, акыл-эсин, үмүт-тилегин, коомдук аң-сезимин, дүйнөгө болгон көз карашын, илим-билимин, маданиятын, тарыхын, атадан балага мурасталып берилип турган баалуулуктарды ж.б. өзүнө катып турган табылга.

Кыргыздар көчмөн турмуш мезгилинде баланы адептүүлүккө, ыймандуулукка, патриоттуулукка, эр жүрөктүүлүккө, тайманбастыкка,

акылдуулукка, калыстыкка ж.б. тарбиялоодо түрдүү көлөмдөгү, мазмундагы, стилдеги тексттерди (жомокторду, дастандарды ж.б.) каражат катары колдонушкан. «Кыргыз элдик педагогикасынын негиздери элдин каада-салтында, үрп-адатында, элдик (улуттук) оюндарында, өзгөчө элдик оозеки чыгармаларда берилип, сакталып, баркталып жана муундан муунга ар түрдүү формада берилип келгендиги менен белгилүү» [151:80].

Чоң эне, чоң аталардын неберелерине айткан жомогунда элдин бүтүндөй бай тажрыйбасы, тарбиялоого багытталган уникалдуу табылгалары катылгандыгына жана текстти дидактикалык, коммуникативдик каражат катары пайдалангандыгына төмөнкү жомок мисал боло алат.

Ырыс алды – ынтымак

Качандыр бир кездерде акылман карыя болуптур. Анын тогуз уулу бар экен. Бирок, балдары атасы айткан акылды укпай, ар кимиси өз бетинче жүрөт, аларга сырт кишилердин баары күлөт. Чоңу кичинесин сабайт, кичинеси чоңуна акырая карайт. Биримдиги жок тогуз баланы бирөөлөр уруп кетет, атасы балдарынын кыял-жоругу жөнүндө терең ойго, кара кайгыга түшөт. Эч айла болбогон соң, карыя өзү тоого барды да, үйүнө чоң тутам табылгыны көтөрүп келип, балдарын чогултуп мындай деди:

- Кана, балдарым, күчүңөрдү сынап көрөйүн. Мына бул табылгыны тобу менен сындыргылачы.

Тогуз уулунун ар бири кезектешип күчүн сынады. Бооланган табылгыны эч кимиси сындыра албай, акыры шалдайып туруп калышты. Карыя табылгынын боосун чечип:

- Эми бирден сындырып көргүлөчү, - деди.

Балдары табылгыны ошол замат чарт-чарт бөлүп:

- Мына, сындырдык, - деп мактанышты.

Атасы балдарды отургузуп алып, нускалуу сөз баштады:

- Мен силердин келечегиңерди ойлоп, капа болом. Душманыңар көп. Эгер ыркыңар жок болсо, душман силерди жанагы жалгыз табылгыдай бырча-бырча

сындырып коёт. Ал эми бооланган табылгыдай бирдиктүү болсоңор, сындырмак түгүл силерди эч ким майтара албайт. Менин айтарым ушул, - деди.

Көп узабай карыя каза болду. Балдары акылга келип, касташкан душманды жеңип, артык дүнүйөсү болсо, бей-бечарага берип, ынтымактуу турмуш өткөрүптүр.

Элибизде «Ырыс алды - ынтымак» деген сөз ошондон калган экен. (Кыргыз эл жомогу)

Мында өспүрүмдөргө «ининди токмоктосоң, сени да токмоктойм», «өзгөнү жана өзүңдү сыйлаганды билесиңби?», «биримдик, ынтымак деген эмне?», «улууга кандай сүйлөө керек?», «сен адам болбойсуң» деген сыяктуу тажатма, кургак сөз менен насаат айтууга караганда, уламыш, аңгеме, жомок айтуу (текстти каражат катары) менен балдарды кең пейилдүүлүккө, ынтымакка, биримдикке, улууну сыйлоого, кичүүнү ызаттоого тарбиялоо жана туура баарлашууга үйрөтүү жалпы адамзаттык маданиятты түптөөгө, байытууга салымы зор экендигин көрсөтүп турат. «Кыргыз элинде маданияттуу сүйлөшүүнүн негизги принциптери, стилистиканын туткасын түзгөн өзөктүү маселелер жөнүндө ой-пикирлер, көз караштар, мыкты тажрыйбалар көп мезгил мурда эле иштелип чыккан. Ошол тажрыйбалар биздин эпосторго, жомокторго, макал-лакаптарга сиңирилген» [87:54].

Демек, баалуулуктарга умтулууну маанилүү деп эсептеген этнопедагогикада билим берүүнүн азыркы талаптарына ылайык б.а. инсандыкка багыттап окутуу мурдатан бери колдонулуп келгендиги маалым. Бул пикирибизди окумуштуу И.Бекбоевдин инсандыкка багыттап окутуу көз карашындагы традициялык жана традициялык эмес сабактын максаттары боюнча түзгөн таблицасындагы айырмачылыктар менен да бекемдөөгө болот [32:288].

Элдик педагогиканын улуу идеялары, мурастары, табылгалары кийинки муунга тексттин жардамында берилип келгендигин кыргыз окумуштуулары А.Эшиев, Ж.Чыманов, С.Рысбаев, Т.Маразыков, Б.Исаков, М.Рахимова, А.Алимбеков ж.б. белгилешкен.

Байкоолорубузга караганда, байыртадан эле кыргыз элинде өспүрүмдөргө тексттин жардамы аркылуу адеп-ахлактык тарбия берүү, баарлашууга үйрөтүү оозеки түрдө өнүгүп келген. Башкача айтканда, текст жалпы маданиятка үйрөтүүчү окуу куралы катары кызмат кылган.

Байыркы Шумер мамлекетинде да билим берүүдө, окутуунун каражаты катары текстти колдонуп, андан ары текст түзүү иштери жүргүзүлгөндүгү тууралуу С.Ж.Баяндин маалымат берип, андан ары: «Текст – тилдин билим берүүчүлүк функциясын турмушка ашыруучу негизги каражат», - деп белгилеген. Мындан улам адамзат коомунда билим берүүнүн, окутуунун тарыхый жолу, башаты текст аркылуу жүргүзүлө баштаганына ынанууга болот.

Окумуштуу Т.Маразыков дүйнөлүк лингвистиканын тарыхында тилдик көз карашты туюндуруунун, грамматика түзүүнүн эки (чыгыштык, батыштык) принцибин белгилеген. Анын пикиринде «грамматиканы түзүүнүн чыгыштык принцибине негизделген, кыргыздын философиясына, нукура өзүнүн дүйнө таануусуна, улуттук өзгөчөлүгүнө, маданиятына жана менталитетине ылайыкталган, өзүбүздүн байыркы нукка шайкеш келген, адамды чыгармачыл ой жүгүртүүгө, бийик адеп-ахлакка тарбиялаган, ошондой эле мыкты, маданияттуу сүйлөй билүүгө көнүктүргөн грамматиканы түзүү зарыл» [87:57,58].

Ушул өңүттөн алып караганда, чыгыштык принципке («эң алгач баарлашуу, баарлашуунун компоненттери, каражаттары, сүйлөм, сөз айкашы, сөз, сөздүн грамматикалык формалары, сөз түркүмдөрү, аягында тыбыш жана анын табияты иликтенет» [87:57].) таянып, окутууда жалпыдан жекени көздөй окутуу негизги милдеттердин бири болушу зарыл.

Бул маселени өз кезегинде окумуштуу С.Давлетов мындайча көтөргөн: «Ушул кезге чейин бизде эне тилин окутуу бүт дээрлик тааным ишкердүүлүгүнө ылайыкталып келе жатат. Ошондуктан, окуучулар, маселен, антоним, синоним ж.б. дегендер эмне экендигин билишкен менен баалап багыт жасоо ишкердүүлүгү эске алынбагандыктан, алардын кантип тандалып, кандайча колдонула тургандыгын билишпейт. Ушунун өзү эле кыргыз тилинин

окутулушу ««илим үчүн илим» деген принципке ылайык келип, бирок, «илим - практикага» деген принципке ылайык келбей жаткандыгын айгинелейт» [40:9].

Тилди атайын максат менен практикалык багытта кызыктыра окутууну, сабакта билимди практикада кантип колдонуу зарылдыгын белгилөөнү, активдүүлүктү күчөтүүнү ийгиликтүү деп эсептейбиз.

Демек, ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенцияларын өнүктүрүүдө текст менен иштөөнүн методикасын жана студенттерди текст талдоого жана текст түзүүгө үйрөтүү ык-амалдарын иштеп чыгуунун билим берүүдө, адис даярдоодо мааниси, ролу чоң.

Текст - студенттин кеп маданиятын калыптандыруучу, дүйнө таанымын кеңейтүүчү, тил үйрөтүүчү, маалымат берүүчү, коммуникативдик процессти ишке ашыруучу, улуттук өзгөчөлүктү чагылдыруучу ж.б. функциялардан тышкары таалим-тарбиялык, дидактикалык, студентти мыкты инсан, күчтүү адис катары калыптандыруучулук, өнүктүрүүчүлүк, тагыраак айтканда, комплекстүү билим берүүчү касиетке ээ.

Демек, текст баарынан мурда адамдардын пикир алышуусун, мамиле түзүүсүн канааттандыруучу, б. а. коммуникативдик компетенциясын калыптандыруучу, өнүктүрүүчү каражат, булак экендигине төмөнкү окумуштуулардын негиздүү тыянактары далил. «Биздин пикир алышуубуз айрым сөздөр аркылуу эмес сүйлөмдөр жана тексттер аркылуу ишке ашат» (Вайнрих Х.).

«Биз тилди колдонгондо негизги бирдик – сөз же сүйлөм эмес, текст» (Хеллидей).

«Кандайдыр бир шартта индивид аркылуу (оозек же жазуу түрүндө) ишке ашкан пикир алышуу актысы же актылары – текст.» (Е.Косериу, И.Р.Гальперин)

С.Давлетов «Байланыштуу речь» (1999) эмгегинде тексттин негизги белгилерин (татаал сүйлөмдүн айырмасын, функционалдык стилдердин

биринде жазыларын, тексттин бөлүктөрүн ж.б.) атап: «Маанилик жана грамматикалык жактан өз ара байланышкан жана бир бүтүндүктү түзгөн бөлүктөрү бар речтик чыгарма - текст,- деп аныктама берип, -окуучуларды байланыштуу речке үйрөтүү үчүн сүйлөмдүн синтаксисинен тексттин синтаксисине өтүү, ар башка сүйлөмдөрдүн өз ара карым-катышына, тутушдаштыруучу каражаттарына ж.б. көңүл буруу зарыл», - деп белгилеген[40:14,16].

«Текст – байланыштуу кептин өзөгү» [145:39].

«Текст – кандай гана болбосун, белгилүү бир кабар берүүчү логикалык, психологиялык таасирлердин негизинде жаралган грамматикалык каражаттардын жардамы менен ишке ашуучу бүтүндүк» [112:16].

«Текст – баарынан мурда кептик бирдик. Ал – семантикалык критерий аркылуу турган структура» [97:20].

«Текст – кеп ишмердүүлүгүнүн продуктусу, текстти окутуунун этнопедагогикалык нукта өркүндөтүү проблемасы кыргыз педагогика илиминин алдындагы актуалдуу маселе» (С. Рысбаев).

«... биздин сүйлөшүүбүз тексттер аркылуу гана ишке ашат. Текстте адам баласынын сүйлөшүүсүнүн бүтүндөй өзгөчөлүктөрү, биз таанып билген жана таанып биле элек табият сырларын, жалпы жана жеке, универсалдуу жана индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүн таанып билүү үчүн текстти ар тараптан изилдөөгө алуу объективдүү зарылдык болуп саналат.

Текст – информация алмашуу кызматын аткаруу үчүн түзүлгөн өзүнчө темасы, максаты, семантика-структуралык бүтүндүгү бар сүйлөшүүнүн бирдиги. Бардык эле текст:

- 1) кандайдыр бир коммуникативдик максатты көздөйт;
- 2) кандайдыр бир информацияны туюндурат;
- 3) салыштырмалуу аякталган түргө, маанилик бүтүндүккө ээ болот;
- 4) конкреттүү бир темага багышталат;
- 5) басымдуу көпчүлүк учурда семантика-структуралык бирдиктерге бөлүнөт;

б) структуралык жактан уюшулуп, семантикалык жактан интеграцияланып, биригип турат;

7) бардык эле тексттер кайсы бир функционалдык стилдин бир түрүнө кирет.» [87:83,84].

Методист З.Тагаеванын 2007-жылы басмадан чыккан «Байланыштуу кепти окутуу методикасы» окуу куралында ойду байланыштырып берүү, машыктыруу жана коммуникативдик маданияттын калыптануусу үчүн мугалимдин да, окуучунун да ишмердүүлүгү активдүү аракетте жана чыгармачыл мамиледе зарыл болушу берилген.

Андан ары текстке жана анын каражаттарына, өзгөчө белгилерине (тема, рема, абзац, мазмуну, стили, микротемасы, жабдылышы), типтерине (баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү) токтолуп, текстке төмөнкүдөй мүнөздөмө берет: «Текст – белгилүү темадагы мазмундун бир беткей тил каражаттары менен логикалык жактан байланышкан, кептик чыгармачылыктын жыйынтыгы.

Коммуникативдик багыттагы тексттер тилдик, кептик каражат катары функционалдык мааниге ээ болуу менен лингвистиканын ар түрдүү деңгээлинде каралат. Тексттин түзүлүшү коммуникативдик багытка, максатка, стилге жараша болот.» [127:38].

«Окутуу каражаты – окуу процессинде зарыл болуп колдонулуучу мазмундук, маалыматтык булак жана инструмент болуучу материалдык жана идеалдык объектилердин, элементтердин жыйындысы» [85:239].

Демек, окуу процессинин натыйжалуулугу жана эффективдүүлүгү үчүн текст билимдин мазмуну, маалыматтын булагы болушу зарыл.

Философия илиминде текст адам баласынын объективдүү дүйнөнү таанып-билүү, өздөштүрүү жана өзгөртүү каражаты, булагы деп саналып, ойдун пайда болушу, курулушу жана анын берилүү формасына жана өзгөчөлүгүнө көңүл бурулат. Мындан тышкары текстте адам баласынын дүйнөнү таанып-билүүсү, руханий ишмердүүлүгү, коомдук аң-сезими ж.б. камтылган.

А.Азимжанова «Онтология текста и его гносеологические функции» деген темадагы кандидаттык ишинде тексттин табиятын, өзгөчө касиеттерин, функциясын төмөнкүчө аныктоого-талдоого алган: «Воздействую на сознание индивида и общества, с помощью текста можно управлять, изменять, обогащать знанием и придавать веру в прекрасное будущее, поскольку текст является информационным орудием изменения всего мира» [3:5].

Демек, «Текст – дүйнөнү таанып-билүүнүн, аны сактоонун, байытуунун жана кийинки муундарга берүүнүн каражаты», жана «Текст – кыргыз тилин окутуунун мазмунунун негизги өзөгү» (Чыманов), ошондуктан ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенциясын өнүктүрүүдө текстти булак, каражат катары пайдалануу жана текст менен иштөө методикасын иштеп чыгуу маселелеринде философия, филология, педагогика илимдеринин текст боюнча тыянактуу изилдөө-корутундуларын, натыйжалуу сунуштарын эске алуу, пайдалануу зарыл [151:428].

Билим берүүнүн азыркы талабы боюнча кыргыз тилин окутууда тилдин (фонетика, лексика, грамматика ж.б.) кеп ишмердүүлүгүндөгү функциясына көңүл буруу маселеси карала баштагандыгы маалым. Иштин максатына, маани-маңызына ылайык тексттин билим берүүчүлүк, коммуникативдик жана өнүктүрүүчүлүк кызматын аныктоо жана текстти колдонууга коюлуучу дидактикалык талаптарды талдоо зарыл болду.

Эгерде окутуучу текстти туура тандап, натыйжалуу ык-амалдар менен аны таасирдүү ишке ашыра алса, сабактын максаты толук жүзөгө ашары белгилүү. Ошондуктан, окутуучу тексттин максатын, кызматын, ролун так аныктоосу абзел. Бул оюбузду Ж.Чымановдун тыянактуу пикири менен далилдөөгө болот: «Текст менен иштөө кандайдыр бир лингвистикалык-теориялык маселени чечүүнүн, кайсы бир белгисин, өзгөчөлүгүн аныктоонун объектиси эмес, текст баарынан мурда, окуучунун угуп-түшүнүүсүн, окуп өздөштүрүүсүн, айтып (сүйлөп) билдирүүсүн жана жазып берүүсүн

калыптандырып, өнүктүрүүчү, дайыма иштеп, дайыма кайрылып туруучу өспүрүмдүн жан жолдошу, жандоочусу болушу шарт» [151:158].

Так тандалган текст студенттин ар тараптан өсүп-өнүгүүсүнө шарт түзөт. Окутуучу алгач ар бир студенттин кабыл алуусун, тил билүү деңгээлин, курчаган чөйрөсүн, кеп ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүгүн, жеке жана тайпанын жөндөмдүүлүгүн эске алуу менен текстти тандоо зарыл. Мындан сырткары, окутуучу тексттин структуралык-мазмундук жагын эске алуусу зарыл. Тематикалык текст көлөмү, мазмуну боюнча студенттерге түшүнүктүү, ийкемдүү, алардын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүчү, өз оюн эркин айтууга калыптандыруучу, сөздүк корун байытуучу, маданияттуулугун жогорулатуучу жана предметти өздөштүрүүнүн каражаты болуусу керек.

Текст тандоодо төмөнкү методист-окумуштуулардын пикирин эске алуу абзел.

Окумуштуу К.Д.Добаев тандалуучу тексттер төмөнкү талаптарга ылайык болушу керек деп белгилейт:

1. Билим берүүчүлүк жана маданий-тарбиялык баалуулугу;
2. Усулдук максатка ылайыктуулугу (тексттерди тандап алууга, ошондой эле усулдук аппаратка – текстти коштогон тапшырмалар менен көнүгүүлөргө карата талаптар);
3. Жеткиликтүүлүк (тексттин тилдик баяндалышына карата талаптар);
4. Азыркы кыргыз адабий тилинин ченемдеринин көз карашынан алганда элестүүлүк.

Окумуштуу-методист Ж.Чыманов кыргыз тили сабактарында студентти (окуучуну) өзгөчө зарыл болгон сапаттарга: тыкандыкка, эмгекчилдикке, чынчылдыкка, өз алдынчалуулукка, баарлашууга ж.б. үйрөтүүдө көркөм, илимий, публицистикалык тексттердин ролу зор экендигин жана ал тексттерди алдын ала кылдат тандап, ал боюнча аткарылуучу көнүгүү, талдоо, өздөштүрүү иштерине дыкат көңүл бурууну сунуштаган. Айрыкча, реалдуу турмушта болуп жаткан окуяларга карата жеке көз караштарын, пикирлерин текст аркылуу билдире алуу жөндөмдүүлүктөрүн арттыруу мааниге ээ экендигин билдирип,

мындай дейт: «Текст тандоо окутуунун максаттары, окутуунун мазмуну менен бирге эле окутуунун принциптерине, жаш-куракка, кызыгууга, аймактык өзгөчөлүккө жана башка ички-сырткы факторлорго, жагдай-шарттарга да көңүл бурулут же аларга негизделет» [151:59,356,357].

Методист З.Тагаеванын изилдөөсү боюнча текст тандоодо төмөнкү критерийлерди эске алуу зарыл:

- үйрөтүлүп жаткан темага тиешелүүлүгү;
- тексттин коммуникативдик баалуулугу, мазмундуулугу;
- таанып билүүчүлүктү, руханий байлыкты өстүрүү жана тарбиялык таасири;
- таяныч тил каражаттарынын актуалдуулугу жана анын жыш колдонулушу;
- тексттин типтеринин этаптык мүнөздө үйрөтүлүшү жана жазуунун түрлөрү менен машыгууларынын калыптанышы;
- өлкө таануу, этномаданий, этнопсихологиялык принциптерин эске алуу [127:44,65].

Жогорудагы окумуштуулардын пикирлерине таянуу менен коммуникативдик багыттагы текстти тандоодо жана анын мазмунун тактоодо төмөнкү критерийлерди эске алуу зарылдыгын белгилейбиз:

- текст – баарлашуунун бирдиги жана кеп ишмердүүлүгүнүн натыйжасы, демек, коммуникативдик компетенттүүлүктү өнүктүрүүнүн негизги каражаты болушу;
- тексттин темасы таасирдүү, чакыруучу, кызыктуу мааниге ээ б.а. актуалдуу болушу;
- студенттердин билим деңгээлине, кабыл алуу жөндөмдүүлүгүнө, кызыгуусуна, суроо-талаптарына ылайык келиши;
- конкреттүү сабактын темасына жана максатына, мазмунуна төп келиши;
- белгилүү бир максатты көздөгөн информацияны туюндурушу;
- тексттин мазмуну логикалуу удаалаштыкта, жанрдык байланышта кызыктуу болушу;

- тексттеги сүйлөмдөр бири-бири менен структуралык-семантикалык жактан эриш-аркак байланышы;
- көлөмүнүн так аныкталышы;
- тексттин мазмундук структурасын (ойдун камтылышы, өнүгүшү, аякталышы) эске алуу;
- мазмунунда билим берүүчүлүк, тарбиялык ж.б. маалыматтардын болушу;
- белгилүү бир стилде жазылышы;
- белгилүү бир типте (баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү) болушу;
- грамматикалык теманы камтуу (мисалы, сабактын темасы – фразеологизмдер. Демек, фразеологизмдер катышкан текстти тандоо);
- тил каражаттарынын туура, тыкан тандалышы;
- адабий тилдин нормасынын сакталышы;
- текстте кеп этикетинин даяр үлгүлөрүнүн болушу;
- аудиторияга сиңимдүүлүгү жана жаңылыктуулугу;
- таанып-билүүчүлүктү ийкемдүү чагылдырышы;
- белгилүү бир идеяга багытталышы;
- учурдагы турмуш чындыгы менен тыгыз байланыштуулугу;
- ой жүгүртүүнү, өз оюн эркин айтууга калыптандыруучу көндүмдөрдү камтышы;
- алган билимдерин турмушта колдоно алуу жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу жана өркүндөтүү максатын көздөө;
- кеп ишмердүүлүктөрүн (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу, ойлоо) өстүрүүгө багытталышы;
- кабыл алуунун типтерин эске алынышы;
- сабаттуулукту (орфоэпиялык жана орфографиялык, пунктуациялык ж.б.) арттырууну максат кылуу;
- ар бир текст кызыктуу информацияга бай, ойлоону өстүрүүчү;
- лексикалык казынасын байытуучу жаңы сөздөрдүн нормада камтылышы;
- тексттин практикалык маанисин эске алуу;
- оозеки-жазма текст түзүүгө машыктырууга багытталышы;

- андан ары өнүктүрүлүүгө муктаждыгы;
- текст студентке маалымат гана бербестен, комплекстүү билим берүүчү казына болушу;
- текстте улуттук өзгөчөлүктөрдүн жана мамлекеттик идеологиянын камтылышы;
- коммуникативдик милдеттерди чечүүгө багытталышы;
- кептик кыраакылыкка, чечендикке үйрөтүүгө багытталышы;
- тексттин сапаты жана анын адаптацияланыш ыгына жараша;
- адистик дисциплинаны эске алуу зарыл, анткени студенттердин кесиптик ишмердүүлүктөрүндө дисциплина боюнча алган билим, билгичтик жана көндүмдөрүн пайдаланууга калыптандыруу зарыл;
- кесиптик маселелерди чечүүдө алган билимдерин колдонууга жөндөмдүү болушу ж.б.

«Текст – мугалимдин колундагы ары таасирдүү, ары ийкемдүү, ыктуу колдонууда көптөгөн натыйжаларды алууга өбөлгө түзгөн жана түздөн-түз катышкан универсалдуу каражат», ошондуктан кыргыз тилин окутууда текст - сабак процессиндеги негизги курал, билимдин булагы, коммуникативдик компетенцияны калыптандыруучу жана өнүктүрүүчү материал, дидактикалык үлгү, өзөк[151:396]. Бул пикирди бекемдөө үчүн «Улуттук дөөлөттөр» окуу куралынан мисал катары айрым тексттердин үлгүлөрүнө көңүл буралы. Белгилей кетчү жагы, берилген тексттер түрдүү булактардан алынып, кыскартылып, кошумчаланып, өзгөртүүгө жана толуктоого, өркүндөтүүгө, кайра иштөөгө ылайыкташтырылган варианттары да каралган.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда билим берүүдөгү стандартка ылайык өлкө таанууга багытталган темалар милдеттүү түрдө эске алынып, сабакта лексикалык тема катары берилип келет. Биз, окутуучулар, лексикалык темадагы тексттердин негизинде тиешелүү компетенттүүлүккө багыттап окутушубуз зарыл. Башкача айтканда, ар бир адистиктин өзгөчөлүгүнө, келечек кесип жолундагы кыргыз тилинин ролуна, ээ болуучу компетенттүүлүгүнө маани берүү талапка ылайык.

Биздин пикирибизде, окутуучулар сабактын максатына жетүү үчүн бир сабакта бир эле ыкманы ийкемдүү колдонуусун сунуштайбыз. Анткени, көпчүлүк окутуучулар сабакта студенттердин кызыкчылыгына, алган билим натыйжасына, баалуулуктарына эмес, инновациялык методдордун, стратегиялардын түрдүүлүгүнөбасым жасап, 2-3 ыкма менен иштөөгө бел байлашат. Андан улам убакыттан уттуруп, шашкалактап көнүгүүнү аягына чейин толук иштете албай, студенттер теманын маңызын, актуалдуулугун түшүнбөй, материал жеткиликтүү берилбей ж.б. жагымсыз кырдаалдар пайда болуп, жыйынтыгында сабак максатына жетпей калган учурлар көп кездешет.

Текст менен иштөөдө эң алгач сөздүк ишине өзгөчө көңүл буруу зарыл. Анда тааныш эмес сөздөрдүн түшүндүрмө маанилери, кепте колдонуу, башка тилдеги котормосу, этимологиясы ж.б. сөзсүз эске алынып, кийинки этаптарга өтүү сунушталат. Текст ичинде студентке түшүнүксүз бир да сөз калбашы керек. Чыгармачылык менен иштөөнү өркүндөтүү үчүн ар бир студентке сөздүк ишин өз алдынча жүргүзүүнү үйрөтүү пайдалуу.

Кеп маданияты, стилистика бөлүмдөрүндө чечендик өнөр, чечендер тууралуу лексикалык темалар берилип келет. Студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү максатында, баарлашууга түрткү берүүчү «Сарт аке Доскулу улуу» деген аталыштагы текстти тандоо сунушталат. Анткени, бул текстти чечендик өнөр тууралуу маалыматтардын так чордону жана сабактын өзөгү катары пайдалануу сабактын максат-милдетине шайкеш келет. Себеби, бул текст кыргыздын белгилүү чечени тууралуу маалымат берүү менен чечендик өнөр, чечендер жана алар жөнүндөгү айтымдар, чечен сүйлөө, сөз багуу, баарлашуу маданияты, кепке маани берүү ж. б. кызыгуу жаратат. Мындан сырткары дидактикалык мааниси зор экендиги шексиз.

Эгерде студенттин саны көп боло турган болсо, тайпаны 3 топко бөлүп, «Чечендик өнөр», «Чечендер» тексттери менен да иш жүргүзүүгө болот [136:106,109]. Мындай учурда убакыт үнөмдөлөт, топтор арасында тексттер боюнча кызыгуу жана атаандашуу пайда болот, көп маалыматка ээ болушат,

жупта, топто, тайпада пикир алышууга, талашып-тартышууга, жеке пикирин эркин айтууга толугу менен шарт түзүлөт ж.б.

Бул үчүн алгач фактуалдык (кластер, синквейн, ББКБ, табышмак катуу ж.б.), андан соң концептуалдык (концептуалдык карта, концептуалдык таблица, дубалга карай окуу ж.б.) көнүгүүлөр менен иштөөгө болот.

Сарт аке Доскулу улуу

Сарт аке 1775-1780-жылдарда туулган. Моют акеден 30 жаштай кичүү болгон. Азыркы Нарын шаарынын аэропорту тарапта жарык дүйнөгө келген деген маалымат бар. Өмүрү Ысык-Көлдүн чыгышында өткөн. Сарт акенин сөөгү коюлган жер мазарга айланган.

Сарт аке озунуп сөз сүйлөбөгөн, адамдын шагын сындырып, илебин кайтарбаган, атайы өтүнүч, суроо-талап болгондо гана кепке аралашкан, эгер сүйлөсө, сөздүн көзүн таап, адамдын жумурундагысын билип, уютуп, жибитип, ары курч, ары таамай айтчу экен. Шарты болгон жагдайларда маектешип отургандардын кимиси болсо да, Сарт акеден нускалуу кеп угуп калууга куштар болуп, анын айткан ар таасын сөздөрүн көкүрөккө түйүп калууга ынтызар эле дешет. Ошондой бир көпчүлүк баш кошуп отурганда, Муратаалы бий сураган экен:

-Сартбай билерманым, кээде баланча адам нурдуу адам эле, жүзүнөн нур чачырап турар эле деп калабыз. Бу адам нуру дегенди кандай түшүнсө болот?

- Бийим, нур, жарык деген сөздөр маанилери бири-бирине абдан жакын. Алар – жакшылык үчүн, адам бактысы үчүн жаралган жайдары, дөөлөттүү адамдар. Алардын жүрөгү толо мээрим, денеси толо адамгерчилик, жумуру толо акыл, көмөкөйү толо асыл сөзү болот.

- Адам мүдөөсүнө кантип жетет?

- Максат менен эмгек чырмалышканда.

- Бу жалганда эмнени кылдат асыроо керек?

- Бак-таалайды кылдат асыроо керек. Элде «Мээнет жалпак, бакыт тоголок» деген макал бар.

- Пайдасыз нерсе эмне?

- Куру кайгы пайдасыз.
- Кандай ырахат түбөлүктүү?
- Ден соолуктан алган ырахат, тер төгүүдөн табылган табылгадан алган ырахат.
- Өмүрдө эч нерсе менен алмаштырбай турган нерсе болобу?
- Акыйкат баалаганда, бала үчүн эненин мээрим.
- Адамдын оң жолдо болуусунун омоктуу өбөлгөсү эмнеде?
- Этияттык.
- Адам өзүн сактай билүүсүнүн жакшы жолу кайсы?
- Ачууга алдырбаган, сырды ката билген, чеги жок сүйлөбөгөн адам – өзүн сактай билген адам.
- Баарынан коркунучтуу эмне?
- Күнөөлүү болуу.
- Эң жогору кадыр-барк кайсы?
- Адам алкышына татыктуу болуу.
- Эң төмөнкү кадыр-баркчы?
- Наалатка калуу. [136:117].

Ал эми төмөнкү тексттерди студенттин кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн өздөштүрүүгө, ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө түрткү берүүгө, дүйнө таанымын кеңейтүүгө багытталган каражат, булак катары пайдалануу талапка ылайык. Себеби, мында текст менен иштөөнүн максаты – студенттин жаңы маалымат алуусу, жаңы сөздөр менен таанышуусу, купуя жана үн чыгарып окуусу, башканы угуусу, өз оюн туура жазганга машыгуусу, туура ой жүгүртө алуусу жана өз пикирин эркин айтууга-сүйлөөгө көнүгүүсү, өз алдынча изденүүсүн калыптандыруусу ж.б.

Арпа

Адам рухунун терең жактарын туюндуруу жана өнүктүрүү багытында пайдаланылган эң чоң каражаттарынын бири – музыка.

Эзелтеден эле адамдар өз көркөм туйгуларын сөз кудурети менен билдиришип, качан сөз менен туюндурууга мүмкүн болбой турган сезим

туйгуларын билдирүү үчүн музыканы ойлоп табышкан. Адегенде музыканы обондуулук маанайында ырдоо жолу менен башташса, кийинчерээк музыкалык аспаптарды жаратышкан.

Албетте, адамзат тарыхында эң алгачкы жасалган музыкалык аспап арфа болуп эсептелет. Себеби, б.э.ч. 2,5 миң жыл мурда алтындан жасалган арфаны Египет жергесинде шумерлердин Ур шаарынын казындыларынан табышкан. Археологдор табылганы адамзат маданиятын баштоочу шумер калкына тийиштүү маданият эстелиги жана музыкалык аспаптардын эң алгачкысы катары тастыкташкан.

Казак элинин белгилүү илимпозу Олжас Сулейменов жана бир катар окумуштуулары шумер калкынын тили жана теги түрк жамаатына тийиштүүлүгүн жазып чыгышкан. Арийне, «шум эр», «ур», «эгип эт» деген туюнтмалар бүгүнкү кыргыз тилинде таза сакталган. Ал эми орус тилинде «арфа» деген туюнтманы батыш калктары «арпа» («агра») деп туюнтушат. Чындыгында, арфанын кылдары текши салааланып, тизилип турганына көңүл бурсак, анда ал аспаптын анык аталышы «арпа» экендиги келип чыгат. Себеби, «арпа» деген дан өсүмдүгүнүн кылкандары кудум арфанын кылдары сыяктуу салааланып, текши тизилип турганын көргөндө, ал аспаптын анык аталышы биздин тилде «арпа» экендигине ишенесиң.

Демек, XIII кылымда «Өгүз хан» дастанында камтылгандай, биздин аталарыбыз Египетке чейин падышалык кылып турган замандарда жогорудагы жер аталыштары, шаар аталыштары, маданий эстеликтердин аталыштары кыргыз тилде айтылып, бүгүнкүгө чейин сакталып калганын түшүнсөк болот. Андан улам мыйзамдуу суроо туулат; бу дүйнө калктарынын маданиятын негиздөөчү шумер калкынын бардык белгилери бизге окшоп жатканын кандай түшүнсөк болот?

Тарых даректерине б.э.ч. 2 миң жыл мурда Египеттен арамей деген калк шумер элин сүрүп чыккандыгы жазылыптыр. Дал ошол б.э.ч. 2 миң жыл мурдагы убакытта азыркы Хуанхе дарыясынын боюнда «андроновдук» маданият белгилеринин ээси болгон кубаттуу тайпа пайда болгондугун

археологдор белгилешкен. Себеби, Сибирдеги Энесай дарыясынын боюндагы Андронов деп аталган кыштактын жанынан кыргыз көрүстөндөрүн казып тапкан себептүү, археологдор кыргызга тиешелүү көрүстөн белгилерин «андроновдук белгилер» деп аташкан. Демек, Египеттен сүрүлүп чыккан аталарыбыз Хуанхе дарыясынын бойлоруна келип отурукташканы чын. Аتكени, фараондордукуна, шумерлердикине окшогон падышалык көрүстөндөрдөн ж.б. белгилерден баштап, бүгүнкүгө чейин бизде көптөгөн окшоштуктар сакталган[107:8,9].

Баарлашуу – маалымат алмашуу, бул процесс сөзсүз текст аркылуу ишке ашат. Тексттеги информациялардын баары эле бирдей боло берсе, анда маек супсак, маанисиз да болушу ыктымал. Сабакта окутуучу маалымат аркылуу студенттин акыл-сезимин, ой жүгүртүүсүн, кыял чабытын ж.б. калыптандырууга жана өнүктүрүүгө максат коёт. Бирок, көпчүлүк учурларда студент баарлаша албайт, ошондуктан супсак текст түзөт. Эмне үчүн? Биздин оюбузча, ар бир окутуучу студенттин түзгөн текстиндеги маалыматтын төмөнкү түрлөрүнө көңүл буруп, деңгээлин аныктап, мындан ары кандай иш-аракеттерди (калыптандыруу, өркүндөтүү ж.б.) пландаштырууга боло тургандыгын аныктоого болот. Биринчи, фактуалдык информацияда окуя, предмет, кубулуш тууралуу түшүнүк берилет. Концептуалдык түрүндө тема боюнча жеке ою, пикири, идеясы берилет. Үчүнчү, текст алдындагы (подтекстовая) информацияда ачык айтылбаган, иштөөгө мотив берген себептердин жыйындысы, аң-сезимдүү берилиши каралат.

Төмөнкү текст сөздүк ишин (түшүндүрмө, котормо ж.б.) жүргүзүүгө, баарлашууга мотив берүүчү, информациянын бир нече түрү катылган, кызыктуу, андан ары өркүндөтүүгө сунушталган ж.б. жактары эске алынып тандалган.

Бүркүтчү

Кайра тартып качырса. (Саякбай)

Көзү кара, көк шаал бут,

Бул ителги бек албуут.

Атып чыгып асманга,

Аралашат жылдызга.

Кулак тунуп шуулдайт,

Ар адамдын өз алдынча ырыскысы бар эмеспи. Жалгыз аттуу, жайдак тондуу жаным ушул бүркүттүн аркасы менен тири укмуштай байыдым. Арабызда жамбаштап, аңгемени угуп жаткан карыя Калыгул Токтонаалы уулу ордунан обдулду да:

- Оо, төрт калтар алса, ашкере кыраан турбайбы. Калтар түлкүдөн чыгат. Түгөнгүр, сырткы жүнү кулпурганындай мант берип, кандай гана кыраан бүркүттү жолго таштай алат,-деди.

- Бул бүркүттү жыйырма беш жылы такай салдым. Түлкү, карышкыр, элик өңдүүлөр күнүмдүк табылгам болду, - дейт мүнүшкөр - Төрт түлкү күттүм. Бир түлкүм койго, карышкыр малга, калтарым атка татыды. Карачолоктун кадыры менен киши катарына кошулдум. Бир айыл элди сорпо-шилеңдеп жалгыз өзүм багып, шыралгага марытып, кыскасы бүркүтүм мингенге ат болду, киерге кийим, жагаарга отун, кагаарга канат болду.

Ошентип куш салуунун кызыгына батып, тоо-ташты аралап, олжого тунуп жүрүп, убакытты өткөрүпмүн. Мен да, бүркүт да картаюу баштадык. Менин таалайыма жаралган кыраан менен коштошоор күн да жакындап калды окшойт. Үйдүн ичин тегерете карасам аң терилери катар илинген. Эми бүркүтүмө ыраазылыгымды билдирүүм гана калды. Ошентсе да Карачолок менен ажырашуу мен үчүн кыйынга турду. Мал союп, айыл карыларын чакырып, алардан кеңеш сурадым.

- Эл-журт, Карачолок менен жыйырма беш жыл жолдош болдум. Менин да, анын да өрү калды. Уруксат болсо жарыктык кыраанды учурсам дейм. Өз чабытын алсын, өз турмушун уласын. Адамгабы, айбангабы эркин жашоо

керек,-дедим. Карачолокту канчалык кыйбай турсам да, өзүм ушул бүтүмгө келдим... Аны мен аяп...

Отургандар азга тунжурай түштү. Бир кезде араларынан бирөө мындай үн катты...

-Мүнүшкөрдүн бу айтканы эп, бүркүтүнө сен ыраазы болсоң, эми бүркүтүн сага ыраазы болсун. Анын ыраазылыгын алып учур [135:152].

Жыйынтыктап айтканда, ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенцияларын өнүктүрүүдө, сабак процессинин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн текстти каражат, булак катары пайдалануунун мааниси зор. Анткени, студент текст менен иштөө аркылуу төмөнкү көндүмдөрдү өздөштүрөт жана баалуулуктарга жетишет:

- тексттин темасын, негизги ойду, көлөмүн, стилин, композициясын, оозеки же жазма форманы так аныктай алат;
- керектүү материалдарды жыйнайт, системалаштырат;
- таяныч тил каражаттарын туура тандаганга жана пайдаланганга көнүгөт;
- тексттин мазмунун логикалуу удаалаштыкта, жанрдык байланышта кызыктуу түзө алат жана сүйлөмдөрдү бири-бири менен структуралык-семантикалык жактан эриш-аркак байланыштыра алат;
- тексттин мазмундук структурасын (ойдун камтылышы, өнүгүшү, аякталышы) жана тибин (баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү) аныктайт;
- белгилүү бир максаттагы, идеядагы маалыматтарды камтыйт;
- адабий тилдин нормасын сактайт;
- окурманга (угуучуга) тексттин сиңимдүүлүгүн жана жаңылыгын ийкемдүү чагылдыра алат;
- суроо берүүнү, суроого жооп, сөзгө конок берүүнү өздөштүрөт;
- кеп ишмердүүлүгү (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) өсөт;
- сабаттуулугу (орфоэпиялык жана орфографиялык, пунктуациялык ж.б.) артат;
- тексттин практикалык маанисин эске алат;
- сөздүк кору байыт жана жаңы сөздөрдү колдонууга машыгат;

- тексттин сапатын аныктай алат;
- берилген текстти толуктай же андан ары улантып өнүктүрүп түзө алат;
- коммуникативдик компетенциясын өнүктүрө алат;
- баарлашуунун айлампасын жана системасын (сүйлөшүүнүн чөйрөсүн, максатын, милдетин, темасын, багытын, объектисин, кызыкчылыкты, мезгилин, логикасын, шарт-кырдаалын, маанайын, мамилени ж.б.) өздөштүрө алат;
- кеп ишмердүүлүктөрү (угуу, окуу, жазуу, сүйлөө) калыптанат;
- таанып-билүүчүлүгү, руханий байлыгы өсөт жана тарбияланат;
- ой жүгүртүү, өз оюн эркин айтуу көндүмдөрү калыптанат;
- алган билимдерин турмушта колдоно алуу жөндөмдүүлүктөрүн калыптанат жана өркүндөйт;
- коммуникациялык милдеттерди чече, анализдей алат;
- турмуштун ар кандай кырдаалдарында өз оюн оозеки жана жазма формада түшүндүрө алат;
- кептик кыраакылыкка, чечендикке үйрөнөт;
- инсан жана адис катары калыптанат, жеке адам жана жамаат менен мамиле түзүүгө, жашоодогу максатын аныктай алат;
- кесиптик ишмердүүлүгүндө маселелерди чечүүдө дисциплина боюнча алган билим, билгичтик жана көндүмдөрүн пайдаланууга калыптанат ж.б.

2.2. Текст таркылуу студенттердин баарлашуусун өркүндөтүүнүн ык- жолдору, формалары

Жогорку окуу жайынын 1-курсунан келген студенттер мектептен эле атайын бөлүнгөн сааттын негизинде текст жөнүндө түшүнүк алышат, текст боюнча бир канча көнүгүүлөр аткарылат, тексттин тиби, структурасы ж.б. тууралуу маалыматы кеңеет. Б. а. билим берүүнүн стандартына жана Кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптар боюнча ылайык окуучунун коммуникативдик компетенциясы В1 деңгээлинде калыптынышы, өнүгүшү зарыл. Бирок, эң өкүнүчтүүсү, ЖОЖго келген ар бир экинчи студент өз оюн оозеки же жазма формада эркин билдирүүдөн (текст түзүү) кыйналат, же сүйлөшүүдө өз оюн так айта албайт, сабак учурунда берилген тапшырманы тартынбай айтып бере албайт, эл алдына чыгып сүйлөөдөн качат ж. б.

Ачыгын айтканда, кыргыз тили сабагы учурунда студенттер өтүлгөн темага байланыштуу эссе, дил баян, баяндама сыяктуу жазуу иштерин аткарууну же оозеки формада айтып берүүнү көп жактыра беришпейт.

Студенттердин пикирин эске алуу менен оозеки жана жазуу иштерин уюштуруудагы кыйынчылыктардын себебин төмөнкүлөр деп белгилөөгө болот:

- тексттин киришүү бөлүмүн баштоо кыйынга турат;
- тексттин түзүлүш эрежесин так билбөө;
- тексттин (тилдик) эрежесин жаттайт, билет, бирок практикалай албайт;
- тексттин бөлүктөрүн (ойдун башталышы, өнүгүшү, аякталышы) так ажырата албоо;
- ойдун мазмунуна жараша тексттин тибин (баяндоо, сүрөттө, ой жүгүртүү) аныктай албоо;
- тексттеги негизги ойду аныктай албоо;
- мазмунду белгилүү бир ойго багындыра албоо;
- тексттин мазмунун жалпылап турган маанилик борбор катары эсептелген теманы аныктай албоо;

- тексттин түзүлүшү үчүн информациянын жеткиликтүү болбогондугу;
- ойлогон ойду жеткиликтүү, ырааттуу бере албоо;
- чаташкан, чачылган ойду так системалаштыра албоо;
- ойду өнүктүрүү көндүмдөрү аз;
- маалыматтын мүнөзүнө жараша стилди так аныктай албоо;
- текстти түзүүдө кеп (тилдик) каражаттарын туура колдоно албоо;
- тексттеги сүйлөмдөрдү байланыштыра (тутумдаш, удаалаш, жарыша) албоо;
- сүйлөм мүчөлөрүн орун тартиби боюнча жайгаштыра албоо;
- тексттин көлөмүн аныктай албоо;
- тексттин маани, маңыз, мазмунун так аныктай албоо;
- оозеки кепте интонация, тон, дикция ж.б., ал эми жазмада пунктуациялык эрежелерди туура коё албоо;
- берилген тапшырмага кызыгуу жок ж.б.

Жогорудагы көйгөй ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенциясын калыптандырууга, өнүктүрүүгө терс таасирин тийгизип келгендиги анык жана бул – бүгүнкү билим берүүдөгү актуалдуу маселелердин негизгиси. Себеби кыргыз тилин окутууда буга чейин тилдин теориясына (батыштык принцип) басым жасалып, тилдин практикалык жагына көңүл бурулбагандыгы деп белгилөөгө болот.

Биздин терең ишенимибизде, студент кыргыз тили сабагында программалык (грамматикалык) темалардын эрежелерин жаттабай, тескерисинче тилдик бирдиктерди баарлашууда каражат колдонуу, сүйлөө, айтуу көндүмдөрүнө ээ болууга, б.а. ЖОЖдо ар бир студенти кыргыз тилин ортодон жогорку деңгээлде өздөштүрүүгө тийиш.

Бул пикирди окумуштуу Ж.Чыманов төмөнкүчө бекемдейт: «Кыргыз тили сабагынын мазмунун толугу менен тил илиминин материалдары түзүп, эне тилде окутууда табыгыйлуулук, теория менен практиканын байланышы сыяктуу жалпы дидактикалык принциптер, коммуникативдик, стратегиялык өңдүү жеке предметтик принциптер сакталбай, окутуу, тарбиялоо жана

өнүктүрүү максаттары толугу менен грамматикалык материалдарды үйрөтүү менен «чечилип», окуучунун эне тил боюнча алган билими сабак учурунда гана керек болуп, сабактан кийин ошол класс ичинде да эч кереги жок маалыматтарды окутуп келе жатканыбыз жашыруун эмес» [151:388].

ЖОЖдордо кыргыз тилинин практикалык курсу сабагында текст менен иштөөнүн түрдүү ыкмалары тажрыйбаланып, сунушталып, пайдаланылып келет. Бирок, салттуу же инновациялык көптөгөн усулдар иштелип чыкканы менен анын баары эле жемиштүү натыйжа бере албайт. Тагыраак айтканда, окутуучу сабакка теориялык билим, көрсөтмө куралдар, техкаражаттар, метод ж.б. менен даярданат. Алдын ала жазылган план-иштелменин чегинен чыкпайт, пландаштырылган методдун негизинде тема өтүлөт, жатталган тапшырма суралат, көрсөтмө куралдар пайдаланылат, көнүгүүлөр аткарылат, баа коюлат. Мисалы, жатталган тилдик эрежени айт, топторго бөлүнүп Венндин диаграммасын толтур, кластер даярда, тестти белгиле, текстти оку да суроого жооп бер ж. б. Ошентип сабак аягында түшүнүксүз жагдайлар, жоопсуз суроолор, натыйжасыз жыйынтыктар келип чыгат...

Сабакта булардын бардыгы студенттин экинчи тилди өздөштүрүүсүнө кошумча кызмат кылуучу курал катары колдонулууга тийиш. Өкүнүчтүүсү, билимди сиңирип алуучу, натыйжалуу баалуулукка ээ болуучу студентти жана анын кызыгуусу, каалаган иш-аракети, жөндөмү, каалоосу, үмүтү ж.б. экинчи планга ташталат. Сабакка билим берүүчү да, билим алуучу да өз алдынча, бири-бирине аралаш эмес, эки бөлөк, жуурулушпаган формада даярданып келишет, башкача айтканда, окутуучу сабакка өз ишин пландаштырат, аны ишке так ашырат, ал эми кээ бир студент мугалимдин берген тапшырмаларын, көнүгүүлөрүн аткарат, кээ бири аргасыздан жөн гана катышымыш болот. Бирок, сабактын натыйжалуулугу үчүн студенттер сабакта жөн гана аргасыз катышуучу, пассивдүү угуучу-сүйлөөчү болбостон, өз активдүүлүгүн көрсөтүүлөрү зарыл. Педагогикалык чеберчиликтин, чымырканган көп эмгектенүүнүн натыйжасында тайпаны активдештирүү, сабакка кызыктыруу толук мүмкүн.

Биздин баамыбызда, окутуучу сабактын максатына, мазмунуна ылайык студенттин кызыгуусун, жөндөмүн, каалоосун, учурдагы заман талабын эске алып пландаштырса, сабак процессин студент менен бирге активдештирип, көзөмөлдөсө, кырдаалга жараша алып-кошумчаласа, билим берүү процесси артыкчылыктарга ээ болот жана сабак максатына жетет.

Сабактын методун тандоодо окутуучу сабактын темасына, мазмунуна жараша алдын ала түйшөлүп ойлонот, пландаштырат, аны ишке ашыруучу каражаттарды иргейт, көз алдына толугу менен элестетет. Бирок айрым учурларда методдор кырдаалга карай өзгөрүлүп кетери бышык. Башкача айтканда, сабак процесси методду учурунда өзү тандап калат. Мындай учурду мыкты педагог гана колдон чыгарбай сабактын максатына жеткире алат.

Биздин пикирибизде, методдун алгылыктуулугуна, студенттин билимге ынтызарлыгын ойгото, кызыктыра, проблемалык кырдаалды чечүүгө машыктыра алган өзгөчөлүгүнө карап тандоо зарыл. Ошондой эле, ар бир метод окутуучунун эмгек элегинен, чыгармачылык дүйнөсүнөн чыпкаланып өтүш керек. Тагыраак айтканда, аны ишке ашыруу окутуучудан талыкпаган ак эмгекти талап кылат.

Бүгүнкү билим берүүдө кыргыз тилин баштапкы, орто жана жогорку деңгээлдерде билүүгө талап коюлууда. Анын ичинен Кыргызстанда ЖОЖдун бүтүрүүчүлөрү кыргыз тилин экинчи тил катары ортодон жогору (B2) деңгээлинде өздөштүрүүсү зарыл. Мында кеп ишмердүүлүгүнүн окуу, угуу, жазуу, сүйлөө түрү талапка ылайык калыптануусу керек. Иштин максатына ылайык сүйлөшүү компетенциясына токтололу. «Студент аталган деңгээлдин алкагында сүйлөшүүнүн максатын аткарууда жөнөкөй гана эмес, татаал интенцияларды да, ошондой эле маектин катышуучуларынын бири-бирине болгон мамилелерин жөнгө салган, баа берүү көз карашын билдире турган коммуникативдик процессти түзүүчү төмөнкү интенциялардын топтомун оозеки түрдө ишке ашыра билүүсү керек:

А) Байланыш түзүү ниеттери (интенциялары): коммуникацияга киришүү, маекке демилгечи болуу, маекти кубаттоо, маектин багытын/темасын өзгөртүү,

кырдаалга жараша маекти адекваттуу бүтүрүү, саламдашуу, адамдын көңүлүн бурдуруу, өзүн тааныштыра алуу, башка адамды тааныштыра алуу, маектешүүчүнүн социалдык ролуна ылайык коштошуу, ыраазычыл билдирүү, кечирим суроо, куттуктоо айтуу, ортоктош болуу, ийгилик каалоосун билдирүү, чакыруу;

Б) Жөнгө салуу ниеттери (интенциялары): маектешүүчүнү кыймыл-аракетти аткарууга түрткү берүү, өтүнүчүн, кеңешин берүү, сунуш кылуу, каалоосун билдирүү, талап кылуу, буйрук берүү, көрсөтмө берүү, калоо-тилекке жооп кайтаруу, макул болуу же макул болбоосун билдирүү, уруксат берүү, тыюу салуу, каршы болуу, арсар болуу, сөз берүү, ынандыруу, кепилдик берүү, үмүттөндүрүү;

В) Маалымат берүүчү интенциялар: окуялар жана фактылар тууралуу, шарттары тууралуу, максаттары, себептери, натыйжалары, мүмкүнчүлүктөрү, зарылчылыгы тууралуу сурап билүү, ошондой эле толуктоо, тактоо, сураштыруу, түшүндүрүү ж.б.;

Г) Баа берүү ниеттери: каалоо-тилегин, керектөөсүн, ниетин, жогору баалоосун, ой-пикирин, божомолдоосун, кабардар болгондугун билдирүү, моралдык-адептик баа берүү жана себебин аныктоо (колдоо көрсөтүү, мактоо, кекетүү, көнөөлөө, уяткаруу), социалдык-укуктук баа берүү жана себебин аныктоо (актоо, коргоо, күнөөлөө), рационалдуу баа берүү жана себебин аныктоо (стандарт менен, норма менен салыштыруу, максатка ылайыктуулугун, эффективдүүлүгүн, мүмкүндүгүн/мүмкүн эместигин, тууралыгын ж.б.у.с.), эмоционалдык баа берүү жана себебин аныктоо (жогору баа берүүсүн билдирүү, канааттангандыгын/канааттанбагандыгын, таң калуусун, кызыккандыгын, көңүл коштугун, суктангандыгын, көңүл калуусун, кыжырдануусун, коркуусун, тынчсыздануусун, чочулоосун, көңүлү жай/жай эмес болуусун, үмүтүн)» [75:8-9-10].

Сабакта окутуучу студентке жогорудагы интенцияларды ишке ашыра алууга үйрөтүүсү, машыктыруусу зарыл. Ал үчүн окутууда студенттин чыгармачылык менен иштөө жөндөмдүүлүгүн калыптандырууну жана аны активдештирүүнү

максат кылып, проблемалык окуу принцибин натыйжалуу колдонуу зарыл. «Проблемалык окуу (үйрөнүү) жаңы материалды өздөштүрүүдөгү окуучулардын ишмердүүлүгүнүн айрыкча структурасы, б.а. окуучулардын коюлган проблемалык ситуацияларды талдай билүүсү жана коюлган гипотезаларды чече билүүсү болуп саналат» [54:20].

Айтылган пикирди бекемдөө максатында коммуникативдик компетенцияны калыптандырууга, өнүктүрүүгө багытталган активдүү методдордун бири, жеке тажрыйбада көп колдонулган «**Конкреттүү кырдаалды талдоо**» методун карап көрөлү.

Бул методдун артыкчылыгы төмөнкүдөй:

- тема студенттердин жашоосунан алынат;
- тайпадагы ар бир студентке тартынбай өз оюн эркин айтууга шарт түзүлөт;
- предметке болгон кызыгуу жаралат;
- ар бир студент өз алдынча так чечим чыгарууга, аны далилдөөгө машыгат;
- конкреттүү кырдаалды көз алдына келтире алат жана практикадан теорияны сууруп чыгарууга көнөт;
- укканга, сүйлөгөнгө, жазганга, окуганга көнүгөт;
- айрыкча, студенттин сүйлөө ишмердүүлүгүн арттырат;
- өзүн жана өзгөнү баалай алат жана аткарылган иштин натыйжасын тандай алат;
- сабактан алган билимди турмушта, келечек адистигинде ийкемдүү пайдалана алат;
- сабактын жүрүшүн окутуучу студент менен биргеликте жетектейт;
- сабак процессинде студенттин пикири, каалоосу, кызыгуусу көңүлдүн борборунда болот.

Мисалы, окутуучу тайпага төмөнкүдөй кырдаалды көз алдына келтирип элестетет.

1-кадам.

Окутуучу: Жакында эле жалпыбыз Нооруз майрамын майрамдадык. А түгүл факультетте атайын майрамдык иш-чара өткөрүлдү. Анда силердин тайпаңар алдыңкы орунду ээледі. Бул – силердин чоң жетишкендигиңер. Анда эмесе, ошол күнкү салтанатты, Нооруз майрамы тууралуу маалыматтарды эске салалы. Ким эмне кылды? Нооруз кандай майрам? Анда кандай салттар аткарылат ж.б.

2-кадам. Тайпа элестөөнүн жардамында Нооруз майрамына кайрылышат. Көз алдына ошол күнкү майрам, кыймыл-аракет, Нооруз майрамы тууралуу маалыматтар келе баштайт. Окутуучунун (Ким эмне кылды? Нооруз кандай майрам?) конкреттүү суроосу, тапшырмасы боюнча ар бири өз жоопторун айта башташат. Мисалы,

Арууке: Кыргыздарда жаңы үйгө, жаңы конушка, жаңы жылга кирерде арча түтөтүп, мал-жанды аласташкан. Эски жыл бүтүп, эртең жаңы жыл башталат деген күнү өткөрүлүүчү ырым-жырым салты «жыл ажыраш» аталган. Ал «эски жыл ажырады, жаңы жыл жалгады» деп айтылат. Күн менен түн теңелген мезгилде арча, чекенден бүчүр күйгүзүп, үй-бүлөнү, малды жана үй ичин аласташкан. Мен да арча түтөтүп аластадым:

Алас-алас,

Эски жыл кетти,

Жаңы жыл келди,

Жакшылык келди.

Акылай: Нооруз - тамыры миңдеген жылдарга тереңдеп кеткен майрам. Жаңырган жылда мал-жандын, эл-журттун аман-эсен, тынч, кырсыктан тышкары жана эгиндин берекелүү болушун тилешкен. Жети түрлүү даам жасап, сүмөлөк жасап, аны үй-бүлө, айыл-апа менен чогуу ичишкен.

Нооруз күнү укташпастан ырдап-бийлеп, сармерден айтышып, күү чертишип, кадыр түн тосушкан. Майрамда мен кыргыз бийин бийледим.

Үмүт: Наристенин төрөлүшү - ошол үйдүн чектен ашкан кубанычы! Бешик той каадалуу той катары берилет. Ал - мекендин болочок ээси. Адегенде жин-илдеттер жашынып албасын деп, арча менен аластадым. Бешикке саларда:

«Шайтандар кач, кач, ээси келди! Умай эне, уйку бер!»деп, ыйлаак болбош үчүн оозума боорсок тиштедим. Тынч уктасын деп, үстүнө 9 уйкучунун кийимин жаап, эмгекчил болсун деген тилек менен 7 куралды (орок, балта, кетмен...) бешиктин жанына койдум. Андан соң бешик ырын ырдадым.

Алдей-алдей, бөбөгүм,
Алдей-алдей, бөбөгүм!
Акылы мол, айлакер,
Алган жары кемеңгер,
Аялдан чыккан уз болгун,
Айчүрөктөй кыз болгун!

Мында ата-эненин, ага-эженин бөбөккө болгон мээрими, сүйүүсү күчтүү сезилет, тилеги, батасы ишеними менен берилет.

Асемкыз: Мен 11 жыл орус класста окудум. Дайыма орусча ойлонуп, орус тилинде сүйлөп, кыргыз тилин жакшы өздөштүрө албай калгам. ЖОЖго келгенден бери сүйлөөнүн, маектешүүнүн жардамында гана кыргыз тилин жакшы үйрөнүп келе жатам. Бул ыкма натыйжалуу экен. Ага мисалы катары айтып берейин.

Майрамда кыргыз элинин касиеттүү бешиги тууралуу айтып жатып, өзүм да көп маалыматтарга ээ болдум, жаңы сөздөр менен таанышып, аларды колдонуп, сөз байлыгым байыды. Бешик – баланын тазалыгы, организминин ойдогудай өсүшү үчүн тээ ата-бабалардан берилген касиеттүү таберик. Таберикти белек деп түшүнүүгө болот. Ошондо Үмүттүн жанында бешикке байланышкан ырым-жырымдар, ишенимдер, айрым тыюулар тууралуу айтып бердим. Төмөнкүлөргө көңүл бурушубузду белгиледим:

- бешикти куру терметпейт (балалуу болбой калат дешкен);
- бешикти бут менен терметкенге, жылдырганга, баланы бешиктин үстүнөн алып бергенге болбойт;
- бешикти бир убакта эки адам көтөрбөйт жана терметпейт (табытка окшоп калат);

- бешикке өбөктөбөйт, бала бөлөнгөн бешикти сыртка алып чыгарда, биринчи аяк жагын чыгарат ж.б.

Аскал: Макал – элдин канча жылдан бери чогулткан акылы, чыгармачылыгы, табылгасы, баа жеткис тажрыйбасы. Чоң эне, чоң аталарыбыз бизди макал айтып тарбиялаганда, кадимкидей көзүбүз ачыла түшчү. Эсимде, мен макал айтыштым...

Окутуучу: Ооба, силер майрамга аябай активдүү катыштыңар. Силердин өнөрүңөр көптү таң калтырды.

Толгонай: Мен да орус класста окуганмын. Кошуналарым кыргыз болгону менен досторум орус улутунан эле. Чындыгында, кыргызча туура эмес сүйлөп аламбы деп коркчумун. Бирок, тил сүйлөө, сүйлөшүү үчүн гана керек деп ойлойм. Ошондуктан курбум Асемкыздын айткандарына кошулуп, тилди сүйлөп, сүйлөшүп жатып үйрөнүү бир кыйла кызыктуу жана оңой экен. А мен улуттук кийимдер сынагына чыктым. Кыргыз элинин улуттук кийимдери мага аябай жакты жана жакшы жарашты. Жарашыктуу, саркеч кийимим үчүн алдыңкы орунду ээледим.

Акназар: Сүмөлөк - кыргыз элинин улуттук тамагынын бири. Ал - жазда үрөндөр себилип жаткан мезгилинде бышырылып, элге тартуулануучу тамак. Азыркы мезгилде Ноороз майрамында атайын даярдалган - майрамдык тамак.

Мага ошол күнкү сүмөлөк кайнатуу абдан таасир калтырды. Сүмөлөктүн уламышын чоң энем төмөнкүчө айтып берген эле.

Илгери-илгери көп балалуу бир үй-бүлө болгон экен. Жокчулуктун айынан атасы балдарына тамак издеп кетет. Энеси балдары менен үйдө калат. Балдарынын курсагы ачып, энесинин тынчын алат.

- Эне, курсагым ачты,-деп ыйлай беришет. Энесинин айласы кетип, балдарын сооротуш үчүн казанга суу куюп, супурадан калган-каткан унду кагып, майда ташты салып кайната баштайт. Улам бир баласы: «Курсагым ачты, курсагым ачты! Тамак жейм», - деп ыйлап жатты.

Эне кургур:

-Азыр тамак бышат,-деп казанга отту жага берет. Балдары чарчап уктап калат. Балдардын зарын угуп, кудайдын мээримин төгүлгөнбү, эртеси эрте менен казанда сүмөлөк пайда болуп калган дешет.

Айгүл: Мектепте окуп жүргөндө кыргыз тили сабактарында түшүнүүгө татаал грамматикалык эрежелерди жаттап, көп сөздөргө түшүнбөй эле берилген көнүгүүнү гана иштеп баа алчубуз. ЖОЖго келгенде ар бир сабактагы, тексттеги жаңы сөздөрдү жазуу үчүн ачылган атайын китепчинин жардамы тийип жатат. Ошол жаңы сөздөрдү пайдаланып сүйлөп жатып, тилди жакшы өздөштүрүп келатам. Майрамда сүйлөбөсөм да, комузда кол ойноттум. Таенемдин айтуусунда Нооруз кайсы жерде, кайсы элде белгиленбесин алоолонто жагылган оттун айланасында ыр-бий, оюн-зооктун коштоосу менен өткөн экен...

3-кадам. Окутуучу: Мына баарыбыз ошол күнкү майрамга кайрылып, көңүлүбүз көкөлөп, маанайыбыз көтөрүлдү. Анда эмесе, ар бирибиз түзгөн текстибизден кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдү терип жазабыз.

Болжолдуу жооп доскага жазылат.

Аластадым, кетти, келди, бийледим, ырдадым, айтыштым, чыктым, ээледик, өткөн, ойноттум ж.б.

4-кадамда окутуучу менен тайпа бирдикте бул терилген сөздөрдүн маанисин, берилүүчү суроосун тактап алып, аягында аныктама (этиш, айкын өткөн чак) чыгарат.

5-кадамда ар бир студент Нооруз тууралуу айкын өткөн чакты катыштырып, эссе жазышат.

Информация алмашуу бул чыгармачылык ишмердүүлүк болуп саналат. Ошондуктан, жагдай-шартты так аныктоо, айтыла турган маалыматтын өзгөчөлүгүнө жараша тиешелүү тилдик каражаттарды пайдаланып, талапка ылайык түшүнүктүү текст түзүү чоң мааниге ээ.

Жазылган эсселер дубалга илинип, студенттер тегеренип окуп, кимге кайсы жазуу иши жаккандыгын чиймелешет. Студенттин сүйлөө чеберчилигин өнүктүрүүдө текст талдоо, текст түзүү иштерине басым жасоо зарылдыгын эске

алып, М.Досматованын (1-курстун студенти) жазган эссеси проектрден көрсөтүлөт. Окутуучунун тапшырмасы менен 1-2 студент үн чыгарып окушат, ал эми тайпа кунт коюп угат.

Нооруз

Чыгыш элинин байыркы Нооруз майрамын кыргыз эли илгертен бери майрамдашат. Анын тамыры миңдеген жылдарга тереңдеп кеткен. Ноорузда мал-жанды, эл-журтту, эгинди аласташкан. Сүмөлөк жасап, аны баары ичишкен.

Нооруз күнү укташпайт. Ал күнү ырдап-бийлеп, сармерден айтышып, күү чертишип, кыргыз элинин каада-салттарын даңкташкан. Кадыр түн тосушкан.

Бир жума мурда биз факультетте чыгыш элинин майрамы Ноорузду чоң салтанатта майрамдадык. Уюштурулган салтанатта биздин тайпа арча күйгүзүп: «Алас-алас, эски жыл кетти. Жаңы жыл келди, жакшылык келди» деп аластады, ыр ырдады, бий бийледи, баланы бешикке бөлөө салтын көрсөттү, кыргыз улуттук кийимдеринин саркеч түрүн биздин тайпа көрсөттү. Сынактын аягында биздин тайпа алдыңкы, биринчи орунду ээлеп, сыйлык беришти.

Мына ушинтип биздин студенттер факультетте кыргыз элинин майрамы Ноорузду мыкты майрамдадык.

6-кадамда окутуучу текст кандай жазылыптыр, катасы жокпу, ар бир сүйлөмгө маани берели, орунсуз кайталоолор барбы, кантип оңдоп-түзөп жазсак болот ж.б.у.с. суроолор тайпага кайрылат. Текст тайпанын талашып-тартышуусунун натыйжасында төмөнкүдөй кайра түзүлөт.

Нооруз

Нооруз - тамыры миңдеген жылдарга тереңдеп кеткен майрам. Жаңырган жылда мал-жандын, эл-журттун аман-эсен, тынч, кырсыктан тышкары жана эгиндин берекелүү болушун тилешкен. Жети түрлүү даам жасап, сүмөлөк жасап, аны үй-бүлө, айыл-апа менен чогуу ичишкен.

Нооруз күнү укташпастан ырдап-бийлеп, сармерден айтышып, күү чертишип, кыргыз элинин каада-салттарын даңктап, кадыр түн тосушкан.

Бир жума мурда факультетте чыгыш элинин майрамы Ноорузду чоң салтанатта майрамдадык. Уюштурулган иш-чарада биздин тайпа арча күйгүзүп:

«Алас-алас, эски жыл кетти. Жаңы жыл келди, жакшылык келди» деп аластады, ыр ырдады, бий бийледи, баланы бешикке бөлөө салтын көрсөттү, кыргыз улуттук кийимдеринин саркеч түрүн сунуштады. Сынактын жыйынтыгында биздин тайпа биринчи орунду ээлеп, сыйлык берилди.

Мына ушинтип биз, студенттер, факультетте Нооруду мыкты майрамдадык. **7-кадамда** ар бир студент үн чыгарбай эки текстти окуп, байкаган айырмачылыктарын, текст түзүүдөгү эске алынуучу эрежелер ж.б. жөнүндө дептерлерине жазышат. Жыйынтыгында, бүгүнкү сабактын темасы айкын өткөн чак болгондугу, анын кепте колдонулушу ж.б. тууралуу пикир алмашуу жүрөт.

Бүгүнкү күндө ар бир экинчи студент өз оюн эркин билдирүүдөн, текст (жазма, оозеки) түзүүдөн кыйналат, жадакалса текст түзүүдөн же текст менен иштөөдөн качат. Бул көйгөй жашыруун эмес. Бирок алардын мыкты адис болсом, башкалар менен жеңил, маданияттуу баарлаша алсам, өз оюмду кенен, эркин жеткире алсам, чечендик өнөрдү өздөштүрсөм, сабаттуу жаза алсам, өз тобумдун чыгармачыл, билимдүү адамына айлансам деген тилектери бар экендиги шексиз. Байкообузга караганда, буга жолтоо болгон себептерди төмөнкүчө мүнөздөөгө болот:

- максат менен аны ишке ашыруучу иштин жыйынтыгы бири-бири менен натыйжалуу байланышпагандыгы, терең айкалышпагандыгы;
- студент менен окутуучунун тыгыз карым-катыштыгынын алсыздыгы, окутуучу тарабынан натыйжалуу методдордун ийкемдүү пайдаланылбагандыгы;
- билимди зордоп берүү же мажбурлап окутуу ыкмасынын жайылгандыгы;
- кыргыз тилинин грамматикасына басым жасалып (батыштык принцип), учурдагы турмуш чындыгы менен байланышсыз окутулгандыгы;
- окутуучу теорияны жаттатып, анын практикалык жагына көңүл бурбагандыгы.

Бирок, аны окутуучу өзү теориядан практиканы же тескерисинче практикадан теорияны сууруп, айкалыштырып берүү методун өздөштүрө

албагандыгы, методду ийкемдүү колдоно албагандыгы, билбегендиги ж. б. себеп болот.

Сабак окутуучу менен студенттин биргеликте пландаштырган иш-аракетинен, максатынан, жан дүйнөсүнүн карым-катышынан туруусу зарыл. Ортодогу мындай мамиле сабакта коюлган окуу маселесинин жообун изденип табууга үндөйт [29:123].

Ошондуктан бүгүнкү билим берүүдө көңүлдүн борборунда студент, анын иш-аракети, ээ болуучу адистиги, турмуштук компетенциялары болуусу керек. Анткени, студент ЖОЖдон алган билим-билгичтик, баалуулуктарын түрдүү кырдаалдарда эркин пайдаланууга жетишүүсү зарыл.

Аталган методду пайдалануу менен студенттин текстти өзү түзүүсүнө шарт түзүлдү, окутуучу текст түзүү кадамдарын жеңилдете үйрөттү, сабактын темасы (айкын өткөн чак) студенттин чыныгы турмушу менен тыгыз байланышты, аудиторияда жагымдуу атмосфера пайда болду, тайпадагы ар бир студент активдүү катышуусуна кырдаал түзүлдү, окутуучу менен студенттин ортосунда мамиле демократиялуу болду, предметке кызыгуу пайда болду, студент өз оюн ишенимдүү, эркин билдиргенге машыкты, бири-бири менен пикир алмашууга көнүктү, так чечим чыгара алды, ойлоосу өнүктү, эн негизгиси, сүйлөшүүгө үйрөтүүчү, баарлашууну камсыз кылуучу, пикир алмашуунун алкагында жүргүзүлгөн максаттуу, жандуу сабак өттү.

Кыргыз тили сабагында сүйлөшүүнүн ролу жөнүндө окумуштуу Ж.Чыманов төмөнкүчө жазат: «Кыргыз тилин окутуунун негизги максаты окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү деп аныкталышына жараша, окутуу процессинин мазмундук негизин сүйлөшүү түзүүсү зарыл» [151:26].

Демек, ар бир окутуучу сабакты даярдап өткөрүүдө коюлган талаптарды эске алып, илимийлүүлүк, жеткиликтүүлүк, турмуш, коом менен байланыш, системалуулук, сезимталдуулук, билимдердин бекемдик, көрсөтмөлүүлүк ж.б. принциптери жана инсанга багыттап окутуу талаптары жетекчиликке алуусу абзел.

Баарлашуу деген эмне? Сүйлөө, баарлашуунун адам турмушундагы мааниси, максаты эмне? Баарлашуу эмнелерге таяныч, каражат болот? Эмне үчүн сүйлөөгө, баарлашууга өзгөчө маани берилет? Окутууда биз эмне үчүн сүйлөөгө, баарлашууга басым жасап жатабыз?..

Бул маселе илимде актуалдуулукка айланып, бир гана педагогика эмес, философия, психология, лингвистика, социология ж.б. илимдер да кызыгуу менен изилдөөгө алып келет. Анткени, баарлашуу – адам жашоосундагы эн татаал, кайталангыс күчкө ээ, уникалдуу, жандуу процесс.

Баарлашуу боюнча жүргүзүлгөн тарыхый, эволюциялык пландагы изилдөөлөргө байкоо жүргүзсөк, адам турмушунда алгач вербалдык эмес баарлашуу пайда болуп, коомдун өсүп-өнүгүүсүнөн жана информация алмашуунун муктаждыгынан улам вербалдык сүйлөшүү келип чыккан деген тыянактар айтылат.

Ал эми Ислам дини боюнча Адам ата бейиштен жер бетине куулганда эле баарлашканды, сүйлөгөндү билген деген маалыматтар бар.

Ыйык Куранда жакшы, сылык сүйлөө жана анын пайдалуу жактары тууралуу маалыматтар бир канча сүрөлөрдүн аяттарында эскертилет [72:78].

Бул өңүттөн алып караганда, жер бетинде адам баласы баарлашуу, сүйлөө аркылуу өз жашоосунун оң-терс жолун тандайт, өзүн жана өзгөнү тааныйт, тагдыр жолун аныктайт, ак менен караны ажыратат, тарбияланат. Тагыраак айтканда, адам экинчи өмүрүндөгү бейишти жана тозокту баарлашуудан, сүйлөөдөн улам тандап алат деген да ишеним бар.

Ушу менен катар сүйлөөнүн сабаттуулугун арттыруу социалдык жана илимий чөйрөдө мааниси зор. Адам сүйлөө жана башкалар менен пикир алмашуу аркылуу өнүгөт, өзүн жана өзгөнү, курчап турган дүйнөнү таанып билет. Сүйлөө аркылуу кубанат, кайгырат, каалоосун орундатат, жашоо үчүн күрөшөт, ак-караны айырмалайт, жашоодогу багытын тандайт ж.б. Сүйлөөнүн жардамы менен адамдын ойлоосу пайда болот, калыптанат, өнүгөт. Сүйлөө, сүйлөшүү, баарлашуу, пикир алмашуу адамдар тобун, мамлекетти, дүйнөнү өнүктүрүп, бириктирип келгендиги баарына маалым.

Мисалы, жаш баланын сүйлөөсүн бир жашынан баштап күтүү, анын сүйлөөсү үчүн ата-эненин талыкпаган кам көрүүсү, элдик педагогиканын талаптарына таянуу менен сүйлөөсү кечендеген балага көңүл буруу (жаңылмач, макал, жомок, табышмак ж.б. айтуу, темир жана жыгач ооз комуз чертүү) же аны табыпчылык, медициналык жактан дарылоо, ар бир сөздү так сүйлөөсү үчүн болгон күч-аракетти жумшоо ж.б. баары сүйлөөнүн адам жашоосундагы мааниси канчалык зор экендигинен кабар берип турат.

Сүйлөө аркылуу баланын ойлоосу калыптанат, өнүгөт. Туура ойлонуу баланын так сүйлөөсүнө, өз оюн эркин билдирүүсүнө, максаттуу баарлашуусуна, инсан катары калыптанышына, коомдо орун алынышына, дүйнөнү өнүктүрүшүнө шарт түзөт.

Ар бир баарлашуунун белгилүү себеби, зарылдыгы, мезгили, кызыкчылык максаты, багыты, логикасы, алдан ала күтүлүүчү ишке ашуу натыйжасы, айтуучу менен угуучунун эмоциясы, мамилеси болот. Буларды туура өздөштүрүү аркылуу адам маданияттуулукка карай багыт алат.

Дүйнөдөгү бардык өзгөрүүлөр, жетишкендиктер, ийгиликтер, өнүгүүлөр, тынчтык, кыйроолор, согуштар ж.б., албетте баарлашуудан гана пайда болгондугун же жок болгондугун танууга болбойт.

Ал эми ошол процесстеги эки адамдын же эки өлкөнүн ортосундагы информация алмашуу, кызматташуу, таанып-билүү, тануу, максат, багыт, кызыкчылык, мотив, саясат ж. б. сүйлөшүүнүн алкагында текст аркылуу гана жүзөгө ашат. Тагыраак айтканда, монолог, диалог, полилог тексттин жардамында жүзөгө ашат.

Баарлашууда айтуучу угуучунун жаш курагын жана психологиялык абалын (кайгыруудабы же кубанып турабы, бейкапарбы ж.б.) эске алып, баарлашуунун кырдаалын аныктай, түзө алат. Мындан тышкары, угуучунун ошол учурдагы көңүл борборунда эмне тургандыгына, жеке кызыкчылыгына, ойлоосуна, ишеним багытына таянып, сүйлөтүүгө жетелейт, эркин баарлашууга тартат.

Тагыраак айтканда, айтуучу (окутуучу) угуучунун (студенттин) жашоосунан (сабактагы жетишпегендиги, материалды өздөштүрө албагандыгы, акчадан

кыйналып жатат же акчаны бейпайда коротот, батир таппай жүрөт, жеке жашоосуна ыраазы-нааразы ж.б.), ниетинен (саркеч кийингиси, чет өлкөдөн окугусу, келечекте мыкты жетекчи болгусу келет ж.б.), коркунучунан (ички жан дүйнөнүн коркунучу, бирөөгө карыз, сабак окугусу келбейт, бирок кантип баа алат ж.б.), кубанычынан (жашоого ыраазы, бүгүнкү кубанычы, иштин оңолушу ж.б.), ойлоосунан, көйгөйүнөн ж.б. максаттуу өзөктү сууруп алып, б.а. «Адамдын жүрөгүндөгү сөздү таап сүйлөйт» дегендей, баарлашууну текст аркылуу эркин ишке ашыра алат. Ошондуктан, сүйлөө, сүйлөтүү, баарлашуу – өтө татаал процесс.

Баарлашуу эки адамдын ортосундагы информация алмашуу катары берилип, бирок вербалдык (тилдик каржаттардын жардамында) жана вербалдык эмес (мимика, жаңсоо, ымдоо, баш ийкөө, музыка, сүрөт, бий, символикалар, ар түрдүү шарттуу белгилер) баарлашуудан башка адамдын өзү менен өзүнүн пикир алышуусу (жансыз нерсе менен (табият (көл, аккан суу, дарак ж.б.), предмет (сүрөт, буюм ж.б.), кубулуш (кар, жамгырдын жаашы, чагылган ж.б.) менен сүйлөшүүсү, өз кабыргасы менен кеңешүүсү да баарлашуу деп аталат. Анткени, адам өзүнө же башка предметке, кубулушка, нерсеге ж.б. кайрылуу менен кайтарым жооп ала алат, анын натыйжасында, позитивдүү (кубануу, ыраазы болуу, эс алуу, өзүн өзү таанып билүү, келечегине ишенимдүү кадам таштоо, жакшылыкка умтулуу ж.б.) же негативдүү (кайгыга чөмүлүү, кордонуу, ызалануу, кек алуу, жамандык ишке баруу, өзүн өзү өлтүрүү ж.б.) туюмдарга ээ болот. Албетте, мындай типтеги баарлашуу да текст аркылуу ишке ашары белгилүү.

Мисалы, К. Баялиновдун «Ажар» повестиндеги Ажардын энесинин бейити менен сүйлөшүүсү, Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» чыгармасындагы Толгонай менен Жер Эненин диалогу ж.б.

Баарлашуунун жогоркудай түрлөрүн так аныктай алуу, ал процесс боюнча туура текст түзүү, аны оозеки-жазма кепте так, жеткиликтүү бере алуу жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү максатында «Жакшы сүйлөгөнгө сүйлөп жатып

гана үйрөнүүгө болот» деген накыл сөздү туу тутуп, төмөнкү тексттер менен иштөө ыкмаларына көңүл буралы.

Практикада текст менен иштөөнү текстке чейинки, текст ичинде, тексттен кийинки деп бөлүнөт. Ар бир этаптын иш-аракети туура, так бөлүштүрүлгөн. Окумуштуу М.Манликова текстке чейинки иштерде тапшырманы аз (текстти көркөм окуу, жаңы сөздөр менен таанышуу) жана максаттуу берүү зарылдыгын жана бул этапта текст окугандан мурда жаңы сөздөр менен таанышуу, семантизациялоо текстти түшүнүү жеңил болорун белгилеген [86:13].

Аудиторияда ырдын текстти проектрден көрсөтүлөт. Адегенде жогорудагы окумуштуунун алгылыктуу пикирин эске алып, окутуучу ар бир студентке тексттеги бейтааныш, жаңы сөздөрдү дептерине жазуу тапшырмасын берет. Мисалы, бороон улуп, наалат, азабыңды, өз мойнума алайын, из карайын, жел, абайла, сур булут.

Сөздүк ишин натыйжалуу жүргүзүү үчүн өз алдынча ишти колго алуу зарылдыгын белгилейбиз. Мында ар бир студент тексттен жаңы сөздөрдү өз алдынча терип жазып, интернеттен же түшүндүрмө, котормо сөздүктөн маанисин, котормосун таап жазып алат. Андан соң жаңы сөздөрдүн түшүндүрмө, котормо маанилери, синоним, антонимдери табылат. Мындан улам студент өз алдынча изденүүгө, топко түшүнүгүн айтып берүүгө, башканы угууга, баарлашууга машыгат.

Сөздүк иши бүткөндөн кийин ырды окутуучу көркөм окуйт же жеткиликтүү, таасирдүү болушу үчүн тайпа биргеликте обону менен ырдаса да жакшы болот. Студенттерге тексттеги маалыматты толук жеткирүү үчүн Ата Журттун көрүнүшүн чагылдырган сүрөттү илип, акындын мекенге болгон чексиз сүйүүсүн, патриоттулугун, боорукерлигин ж.б. уккулуктуу үн менен берүү зарыл. Ырдын эмоционалдуу таасирин арттыруу үчүн кыргыз күүлөрүнөн музыкалык коштоо катары колдонсо да болот.

Ата Журт

Жылуу кийин, жолуң кыйын үшүрсүң,

Кыш да катуу... бороон улуп, кар уруп.

Суугунду өз мойнума алайын,
Жол карайын, токтой турчу, Ата Журт!

Түндөр жаман... кырсык салып кетпесин,
Наалат айтып ат тизгинин шарт буруп,
Азабыңды өз мойнума алайын,
Из карайын, токтой турчу, Ата Журт!

Жазда башка... Жел тийбесин абайла,
Көпкө турбас, мобул турган сур булут...
Бүт дартыңды өз мойнума алайын,
Сен ооруба, мен ооруюн, Ата Журт! [110:208].

Көркөм окуудан соң тайпада «Ата Журт» чыгармасында А. Осмоновдун жан дүйнөсү, мекен менен аянычтуу сүйлөшкөндүгү, аны аяп, кыйынчылыкты, азапты, дартты, душманды жакындаткысы келбегендиги, ал жөнүндө кошумча маалыматтар жана бүгүнкү күндөгү патриоттор ж.б. тууралуу талкуу уюштурулат. Белгиленген убакыт ичиндеги талашып-тартышуунун (баарлашуунун) натыйжасында студенттер Алыкулдун жан дүйнөсүнө сүңгүп, анын Ата Журт үчүн өтө кымбат жаран экендигин, боорукерлигин, туулган жерин эч нерсеге алмашпаган, байлыкка да сатпаган, ал үчүн жанын берүүгө даяр болгон патриоттуулугуна баа берип жана өздөрү да мекенге болгон көз караштары өзгөрүп, ага карата сый, аёо, сүйүү сезимдери ойгонот ж.б.

Жыйынтыгында, кыска эссе жаздырууга жана ырды жатка билбегендерге үйдөн жаттоого тапшырма берсе болот.

Студенттердин кебин өстүрүүгө багытталган тексттер менен иштөөдө баарлашууну уюштуруучу 3 этаптуу көнүгүүлөр аткарылууга тийиш.

1. Текстке чейинки көнүгүүдө окутуучу студенттин тема (тааныш окуялар, информациялар, мисалдар ж.б. тууралуу кеп болушу мүмкүн) жана тексттин ичиндеги таяныч (ачкыч), бейтааныш сөздөрдүн түшүндүрмөсү, башка тилдеги котормосу боюнча маалыматын тактоо зарыл;

2. Текстке чейинки машыктыруу этабынан текст үстүндө иштөөгө өткөндө студентте тема тууралуу пайда болгон түшүнүктү андан ары тереңдетүү жана ой жүгүртүүсүн активдештирүү үчүн тексттин мазмуну менен таанышуу жүрөт. Бул үчүн студент текстти өз алдынча кунт коюп окуп чыгуу, тексттеги окуяны же жаңы маалыматты, автордун идеясын айтып берүү, текстке жөнөкөй жана татаал план түзүү, тексттеги өзөк сөздөрдү, аталыштарды табуу, негизги ойду аныктоо, ойдун ырааттуу берилишине көңүл буруу ж.б.

Бул этапта текстти кунт коюп окуп чыгуу өзгөчө мааниге ээ. Себеби, окуу аркылуу баарлашууга үйрөтүүчү төмөнкүдөй артыкчылыктары бар:

- окуу - тилди үйрөнүүнүн бир каражаты. Текстти окуу аркылуу тилдин грамматикалык өзгөчөлүктөрүн, оозеки кеп менен айырмасын аныктайт, жаңы сөздөр менен иш жүрөт, неологизмдерди активдүү лексикага киргизгенге аракет жүрөт ж.б.;

- окуу атайын даярдыкты, чектүү убакытты, мезгилди талап кылбайт. Башкача айтканда, убакытка көз каранды эмес, кагаз, калем сап даярдоо, айтуучунун убактысын суроо ж.б. маселелер каралбайт;

- көрсөтмөлүүлүк адамдын ойлоосун, ой жүгүртүүсүн жана таанып билүүсүн активдештирери белгилүү. Сүйлөө адамдын угуу жөндөмдүүлүгү, ал эми окуу көрүү жөндөмдүүлүгү менен байланышат. Демек, текст көргөзмөлүүлүк касиетке ээ;

- окуганда тексттин мазмуну студенттин ички кебине, сөз байлыгына түздөн-түз таасир этип, сүйлөө механизми активдешет;

- ичтен окууда студенттин ой жүгүртүүсү, билген маалыматтары менен салыштыруусу, ал эми үн чыгарып окууда үйрөнүп жаткан тилдеги тыбыштарды туура айтуусу, ошол тилдеги сөздөрдү угууга көнүүсү, жазуу ишмердүүлүгүн сабаттуу жүргүзүүсү жана сүйлөө ишмердүүлүгү активдешет;

- тексттеги учкул сөздөрдү, макал-лакаптарды, цитаталарды ж.б. кебинде даяр материал катары колдонууга үйрөнөт;

- студент үйрөнүп жаткан тилде ойлонууга, ой жүгүртүүгө, сүйлөөгө машыгат.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда окуу ишмердүүлүгүнүн жогоркудай артыкчылыктарына маани берүү сабак процессинин натыйжалуулугун арттырат. Кээ бир учурларда студенттер текстти өз алдынча окуп чыгуу ыгын билбегендиктен, тексттеги маалыматты да түшүнбөй түйшүк тартат.

Текстти түшүнүүдөн мурда экинчи тилди үйрөнүп жаткан студентти окуунун техникасына үйрөтүү зарыл. Окуу кеп ишмердүүлүгү окуунун техникасы, темпи жана окуган текстти түшүнүү механизми маселелерин өз ичине камтыйт.

Демек, сүйлөшүүгө үйрөтүүдө студенттердин окуу ишмердүүлүгүн калыптандыруу зор мааниге ээ.

Текст менен иштөө учурунда сөздүк ишин жүргүзүү аркылуу студент сөздүк кору байып, жаңы сөздөрдү колдонуу ыгын үйрөнүп, сүйлөөгө машыгат. Сөздүк ишин туура уюштуруу артыкчылыгын профессор К.К.Сартбаев төмөнкүчө белгилеген: «Сөздүк менен болгон жумуштарды туура уюштуруу аркылуу окуучунун ойлоо жактарын тарбиялап өстүрүүгө болот. Окуучунун турмушка даярдалышы сөз байлыгынын өсүшү менен тыгыз байланыштуу» [121].

3. Окумуштуулар Н.Ишекеев жана С.Батакановалар окуучулардын билим-билгичтиктерин бекемдеп өнүктүрүү принцибин колдонууну б.а. мугалим окуучулардын билимди кабыл алуудагы сүйлөө жана практикада көрсөтүү (эн жогорку пайызды көрсөткөн) ишмердүүлүгүн көңүлгө алууну сунушташкан [56:41,186].

Концептуалдык көнүгүүлөр тексттен кийин жүргүзүлгөндүгү максатка ылайык. Бул этапта билимди текшерүүчү, бышыктоочу, өздөштүрүүчү, сүйлөшүүгө үйрөтүүчү суроо-жооп алынып, тексттин мазмунуна тиешелүү макал-лакап, окшош мисалдар келтирилет, сөздүк иши (которуу), аңгемелешүү (тексттеги маалымат менен (окуя, көрүнүш ж.б.) көргөн-билген информация

менен байланыштыруу, ой жүгүртүүгө жагдай түзүп берүү), талкуу, жазуу иштери, тексттеги каармандардын ролун аткаруу, ага карата өз пикирин билдирүү ж.б. көнүгүүлөр жүргүзүлөт.

Жыйынтыктап айтканда, студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырууда жана өнүктүрүүдө талыкпай эмгектенүү талап кылынат.

Адамдардын бири-бирине болгон, адамдын предметке, кубулушка карата мамилеси үн чыгарган жана унчукпоо тексттери аркылуу такталып, ишке ашат. Мына ушундай терең философия, ой камтылган, студенттердин ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө, сүйлөшүүгө мотив берген текстке көңүл буралы.

Текстке чейинки көнүгүү катары тайпада суроо-жооп (адам предмет менен кайсы учурда сүйлөшөт, мындай сүйлөшүүнүн өзгөчүлүгү эмнеде, эмнелерди айтат, эмне максатта сүйлөшөт ж.б.) же баланын сүрөтү (сүрөттөн эмнени көрүп турасың, сүрөттү көрүп эмнелер эсиңе түштү, сүрөт менен эмне тууралуу сүйлөшмөксүң ж.б.) тууралуу аңгемелешүү жүргүзсө болот. Тексттеги жаңы сөздөр менен сөздүк иши унутта калбашы зарыл.

Бул көнүгүүлөр аркылуу студенттердин оюн бир жерге топтоо, темага карата багыттоо, берилген тема боюнча андан ары ой жүгүртүүгө мотивдештирүү аракети көрүлөт.

Текст менен иштөөдө улуу жазуучу Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестиндеги сүрөтчү баланын өзү тарткан сүрөтү менен сүйлөшкөн үзүндүнү «Бирге окуйлу» ыкмасында окуп көрөлү. Мындан улам студент көлөмдүү чыгармаларды окууга, тексттеги жаңы сөздөр менен иштөөгө, башкалар менен баарлашууга, өз оюн ишенимдүү, далилдүү айтканга көнүгөт.

Окутуучу: Урматтуу, студенттер, биз көркөм чыгармаларды дайыма жалгыз окуп, жалгыз талдап, жалгыз ой жүгүрткөн учурларыбыз көп деп ойлойм. Эми мунун да оң таасирлери бар да ээ? Бирге китеп окуп көрдүнөр беле? Мен бүгүн китеп окуудагы «Бирге окуйлу» ыкмасын колдонуп көрүүнү сунуштайт элем. Силер кандай дейсиңер?

Асылзат: Ооба, азыркы мезгилде биз, жаштар, китепти көп окубайбыз.

Окутуучу: Себеби эмнеде экен?

Асылзат: Мисалы, мен жалгыз окуп жатып зеригип кетем. Себеби, көп сөздөрдү түшүнбөйм. Бирге окуу кызыктуу болсо керек.

Окутуучу: «Жалгыздын иши кыйын, жалпынын иши жеңил» дегендей, бирге окуу аркылуу Асылзатты китеп окууга тартабызбы?

Уран: Ооба, эжей. Асылзат, мен мисалы китепти жалгыз көп окуганга аракет кылам. Анткени мага эч ким жолтоо болбосо, тынч жайда окугум келет.

Аскат: А мен таптакыр башкачамын, мен да жалгыз окуй албайм, зеригиш деле шылтоо эмес. Өзүм окусам жакшы түшүнбөйм, тескерисинче бирөө айтып берсе жакшы аңдайм...

Сергей: Менин досторум, кошуналарым кыргыз, өзбек улутунда болгондуктан, кыргыз тилинде сүйлөшө алам. Бирок көркөм чыгармаларды окуганда көп сөздөрдү түшүнбөйм.

(Кырдаалга жараша ар бир студент өз оюн ортого салат. Бул учурда окутуучу ар бир студенттин текстти окуп түшүнүү аракети, өзгөчөлүгү, жөндөмү тууралуу маалымат алып, андагы маселелерди чечүүнүн ыкмаларын чечүүгө багыт алат)

Окутуучу: Азаматтар, ишке киришүүдө өзүбүз тууралуу ачык сүйлөшүп алганыбыз жакшы болду. Азыр мүмкүн болушунча натыйжалуу окуганга жана мыкты баарлашууга үйрөнүүгө аракет жасап көрөлү. Бул силердин колуңардан келет.

Окутуучу текст таркатып жатып, тайпага текстти кунт коюп окуп чыгууга жана тексттеги жаңы сөздөрдү тизмелеп, түшүндүрмө жана котормо маанилерин аудиториядагы сөздүктөрдөн табууга тапшырма берет. (Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда каанага ар бир студент колдонууга керектүү, тиешелүү адабияттар менен толукталган атайын китеп бурчун ачып, тайпанын адабияттар менен иштөө жөндөмдүүлүгүн активдештирүү натыйжалуу болуп жаткандыгы жеке тажрыйбадан маалым)

Текст: «Ар дайым жолго чыгарда, мен ушул алкагы жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөттүн алдына келип турам. Мына эртең да айылга жөнөймүн.

Сүрөттү карап, мен андан жолума ак тилек бата алып жаткан өңдүү, аны көпкө көз айырбай тиктейм.

... алар менен ой бөлүшүп, көзмө-көз сүйлөшөм:

«Кайдасыңар силер азыр, кайсы жолдор менен кетип бара жатасыңар?» биздин жерде мындай кең талаа, мындай жолдор көп: Казакстандан тартып, Алтай менен Сибирге чейин ачык мейкиндик! Бул ачык мейкиндикти, ушул мейкиндиктей зор эмгекти сүйгөн азаматтар жаңы жерлерде, жаңы турмуш куруу үчүн аттанышты! Балким, силер дагы ошол жакка кеткен чыгарсыңар! Анда сапарыңар ачык болсун!.. Жамийла, менин алтын Жамийлам, сен кеткенде, башыңды бийик көтөрүп кылчайбай, тайманбай кең талаа менен кеткенсиң... Азыр да ошондойсуңбу, азыр да жол баскандан талыбайсыңбы? Же чарчаган күндөрүң болобу, гүлүм Жамийла! Эгерде андай болсо алсыздыкка берилбе, Даниярды медеп кылып, жөлөн! Ошондо Данияр баягыдай сүйүү, жер, жарык дүйнө, турмуш жөнүндөгү деңиздей төгүлгөн жалындуу обонун салып берсин! Ошондо көз алдында кең талаа гүлдөп, биздин август түнүндөгү чагылгандуу добул төгүп берсин! Коркпо, Жамийла, алыс жолдон, сенин жолуң таалай жолу, андан күмөн санаба!

Жол менен баскандарды карап, мен алар менен сырдашам. Тигине, Данияр обон салып шаңшыды, демек ал Жамийла экөө мени жолго чакырышат. Ооба, мен жолго чыгышым керек! Ооба, жайкалган кең талаанын жолун басып мен өзүмдүн айылыма барам! Туулган-өскөн жер – күч-кубатым! Мен андан жаңы түркүн боёк табам. Сүрөт тарткан боёктун ар бир сүрткөн сызыгынан Даниярдын обону угулсун! Сүрөт тарткан боёктун ар бир сүрткөн сызыгында Жамийланын жүрөк оту болсун!» [5:3,110,111].

Окутуучу: Текстти окуп бүтүп калдык, кимге кайсы сөздөр бейтааныш экен.

Аскап: Алкагы, көз айырбай деген сөздөрдү жазып, сөздүктөн түшүндүрмө маанисин окудум. Көрсө, алкак жалпак темирден, жыгачтан же башка нерседен ийип жасалган түпкүч формасындагы тегерек берилиптир. Орус тилиндеги «рамка» турбайбы. Ал эми көз айырбай дегенди же бирөөнү көпкө чейин карай

берүү, тиктей берүү дептүшүндүм, орусчага которгондо «не отрывая глаз» турбайбы.

Окутуучу: Рошид, сага кайсы сөздөр түшүнүксүз болду?

Рошид: Кең талаа, мейкиндик, аттанышты, сапарынар деген сөздөрдү жаздым. Урандын жардамында сөздүктөрдөн түшүндүрмө маанилерин окуп түшүндүм.

Окутуучу: Айтып берчи...

Рошид: Кең талаа - аянты кенен, жайык талаа, аттаануу – жолго чыгуу, сапар жол дегенди түшүндүрөрүн билдим.

Аскат: Мейкиндик деген эмнени түшүндүрөт экен?

Рошид: Мейкиндик – кең жайык жер.

Окутуучу: Эми ушул сөздөрдү катыштырып текст түзүп көрбөйлүбү.

Рошид: Мен алыска сапарга аттанганда дайыма айылдын кең талаасынан өтөм...

Окутуучу: Жакшы, биз ар бир жаңы сөздү унутуп калбаш үчүн активдүү лексикага айландырууну адатка айландыруубуз зарыл.

Башка бейтааныш сөздөр жок бекен?

Дилдора: Бар экен. Кылчайбай, тайманбай, талыбай деген бейтааныш сөздөрдүн түшүндүрмөсүн айтып берейин.

Тайпа: Айт, биз да билип алабыз.

Дилдора: Кылчайбай – артын карабай, кайрылбай, тайманбай – тартынбай, коркпой, талыбай чарчабай дегенди түшүндүрөт. Мен бул чыгарманы окуган эмесмин, бирок «Жамийланы» таап окууга кызыгып жатам...

Жаңы сөздөр менен иштөө ушундай таризде улантылат. «Сүйлөй-сүйлөй чечен болосун» дегендей, студенттер жаңы сөздөр менен таанышуу аркылуу сүйлөөгө, баарлашууга машыгып жатат.

Өзбек улутундагы окуучулардын сөздүк минимумун байытуу, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн маанисин тереңдеп түшүнүүсү жана аларды кепте ийкемдүү колдонуусу үчүн сөздүк ишин жүргүзүү натыйжалуу экендигин З.Раимбердиева өз тажрыйбасынан улам сунуштаган [117:21].

Андан соң ойдун берилишине, ыраатына карай өзөк сөздөрдү табууга, негизги ойду аныктоого тапшырма берилет.

Окутуучу: Тексттеги өзөк сөз башка сөздөрдү маанилик-грамматикалык жактан бириктирип, байланыштырып турат ээ? Силер кайсы өзөк сөздөрдү белгиледиңер?

Тайпада ар бир студент өзү тапкан сөздөрдү ортого таштайт, аңгемелешүү менен өзөктүү сөздөрдү (жол, сүрөт, Жамийла, Данияр, сүйүү, кең талаа) аныкташат...

Андан соң тайпа Сейит, Жамийла, Даниярга мүнөздөмө беришип, алардын жашоодогу тандаган жолу тууралуу өз пикирлерин билдиришет.

Окутуучунун тапшырмасы боюнча студенттер тексттеги таасир калтырган сүйлөмдөрдү таап жазып, жупта өз ара пикир алмашат.

Окутуучу: Тексттеги таасир калтырган сүйлөмдөрдү таап жаздыңар ээ? Ким окуйт? Мен кызыгуу менен күтүп жатам.

Баса, эгерде мен ар бириңер менен жекече суроо-жооп жүргүзүп, бири-бириңерден ажыратып салсам, анда сабагыбыз натыйжасыз, кызыксыз болуп калат...

Ошондуктан дайыма өтүлгөн сабактардай эле, баарыбыз биргеликте эркин баарлашабыз, жаңы сөздөрдү пайдаланып сүйлөөгө аракет кылабыз. Бири-бирибизге кызыктуу суроолорду беребиз, жоопторубузду далилдүү тактайбыз.

Арууке: Мен окуюнчу.

Окутуучу: Арууке, окучу. Ар бирибиз көркөм окууну эске алабыз.

Арууке: Тексттеги «Ар дайым жолго чыгарда, мен ушул алкагы жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөттүн алдына келип турам» деген сүйлөм мага өзгөчө таасир калтырды.

Ар бир сүйлөм көркөм окулат. Эгерде көркөм окуй албаган студенттер болсо, башкалар же окутуучу көркөм окуу техникасын үйрөтүү менен өзү окуп берет.

Сергей: Эмне үчүн? Сүрөттү тиктөө кадимки эле көрүнүш да.

Арууке: Ооба, эгерде маани бербей эле окусак, тиктесек, кадимки көрүнүш катары кабыл алууга болот.

Асылзат: Мен деле кандай гана сүрөт болбосун, ал кимдин сүрөтү, кандай кийим кийген, каерде түшкөнүн гана карап коём.

Окутуучу: Аны азыр Арууке айтып берет. Көңүл буралы.

Арууке: «Ар дайым жолго чыгарда, мен ушул алкагы жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөттүн алдына келип турам» деген сүйлөм бүтүндөй чыгарманы өзүнө сиңирип алгандай таасир калтырат.

Сүрөттүн алкагы жөнөкөй болгону менен андагы каармандар сыйлуу, барктуу болгону үчүн, Сейиттин жашоого максат коюшуна жана ага жетүүгө бел байлашына алардын орду өзгөчө эле. Ошондуктан бала сүрөттү көз айырбай тиктейт. Эгерде алкагы алтындан болсо да, маанисиз, кызыксыз сүрөт болсо, ага көңүл бурулбайт. Ошондойбу?

Уран: Ооба, Арууке туура айтып жатат. Эгер так баамдаган адамга чыгарма сүрөттөгү Жамила менен Даниярдын сүйүүсү жана алар менен сүйөшкөн бала тууралуу болору маалым болот.

Окутуучу: Биздин баарлашуубуз кызыгына кирип баратат өңдүү...

Дилдора: Тексттеги «Жамийла, менин алтын Жамийлам, сен кеткенде, башыңды бийик көтөрүп кылчайбай, тайманбай кең талаа менен кеткенсиң... Коркпо, Жамийла, сенин жолуң таалай жолу, андан күмөн санаба!» деген сүйлөмдөрдөн улам Сейиттин Жамийлага болгон сыйын, чексиз урматын, ишеничин, ак тилегин сездим...

Окутуучу: Сергей, сен эмнеге ойлуусуң. Бирдеме дебейсиңби?

Сергей: Тексттен алгач жаңы, өзөк сөздөрдү, негизги ойду тапканда чыгармага кызыгуум башталды эле, андагы таасирдүү сүйлөмдөрдү окуганда эми минтип ой жүгүртүүгө багыт алдым. Чындыгында, чогулуп талдап, биргеликте аңгемелешип окуган пайдалуу болот экен.

Арууке: Сени ойго батырган кайсы сүйлөмдөр болду. Айтчы.

Сергей: «Шаңшыды» деген сөздү кантип түшүнсө болот?

Окутуучу: Бул сөз кайсы учурларда колдонулат эле? Ким бизге жардам берет?

Уран: Бүркүттөр шаңшыйт.

Асылзат: Шаңкылдап күлдү деп калышат го.

Арууке: Мен маанисин тактоо үчүн азыр эле сөздүктөн карай салдым. Уран, сенин пикириңе кошулам. Бүркүткө карата айтылганда, ачык, добуштуу үн салуу экендигин кошумчалагым келет.

Окутуучу: Шаңкылдап күлдү дегенчи?

Дилдора: Ал өтмө мааниде экен.

Окутуучу: Ж.Бөкөнбаевдин «Безеленген күү менен, көтөрөм шаңшып ырымды» деген ыр саптары бар ээ?

Сергей, андан ары улантпайсыңбы?

Сергей: Жардам бергениңерге ырахмат, достор. Мага тексттеги «Жол менен баскандарды карап, мен алар менен сырдашам. Тигине, Данияр обон салып шаңшыды, демек ал Жамийла экөө мени жолго чакырышат. Ооба, мен жолго чыгышым керек!» деген сүйлөмдөр таасир калтырды. Биздин орус элинде жолго чыгардагы «приметалар» эсиме түштү.

Рошид: Сергей, сен «примета» деп орусча айттың го. Өзбек тилинде «ырымлар» деп айтылат. Кыргызчасын мен да билбейт экенмин.

Окутуучу: Рошид, кыргыз тилиндеги үнсүздөрдүн алга карай өзгөрүүсүнө ылайык ырымлар эмес, ырымдар деп айтылат. Кээде ырым-жырымдар деп кош сөз түрүндө да колдонулат. Бул сөздүн кыргыз тилиндеги мааниси кандай эле?

Арууке: Мен да ырым-жырым деп айтылганын уккам.

Окутуучу: Тактоо үчүн толуктап айтып берейин. Ырым деп айтылат да, үмүт, тилек үчүн иштелген элдик ишенимдердин ар кандай белгилери катары түшүндүрүлөт.

Аскат: Орус элинде сапарга аттанарда кандай ырымдар бар? Сергей, айтып берсең.

Сергей: Мисалы, сапардын байсалдуу болушу үчүн жөнөрдөн мурда босогодо 5 мүнөт үнсүз отуруу, көз жумган жакындарынын сүрөтү менен сүйлөшүү ж.б.

Мындан улам Сейит үчүн тартынбаган, тамшакөй, боорукер Жамийла менен шаңшып ырдаган Данияр өтө урматтуу, сыйлуу адамдар экени туюндурулуп турат. Анын турмушунда сүрөттүн канчалык маанилүү экендигине, сүрөт ага кандай канат байлагандыгына күбө болдум.

Рошид: Мусулман элинде жолго бата алып чыгат. Мен сүрөт менен сүйлөшүп, андан бата алгансып чыкканды кубаттабайм.

Окутуучу: Рошид, бул сенин жеке пикириң. Бирок кээде түшүнүктөрдү тактоо үчүн башкалардын да оюн угуу ашык болбойт. Буга кандай дейсиңер?

Уран: Рошид, сен баарлашуунун багытын башка нукка бургандыгына каршымын. Бул жерде дин, бекем ишеним жөнүндө сөз болгон жок. Сейиттин турмушуна, сүрөтчүлүк кесибине ээ болушуна, дүйнөнү таанып-билишине сүрөт эмес, андагы Жамила менен Даниярдын таасири өзгөчө болуп жатпайбы. Ойлонуп көрсөң, досум. (Рошид ынангансып баш ийкейт)

Асемкыз: Урандын оюна кошулам. Сейит сүрөттү карап, Жамийла, Данияр менен кошо кеткен анын алтын балалыгына көз чаптырат, келечекке, жаңы идеяларга, максатка карай багыт алып жатат... (ушундай нукта улантылат)

Окутуучу белгиленген убакыт ичинде баарлашууну натыйжалуу көзөмөлдөп барат. Талашып-тартышууда ар бир студенттин пикирин угуп, жеке ойлорун аргументтүү далилдер менен айтканга, бири-бири менен сыпайы, сылык баарлашууга, пикирин так, кыска айтууга үйрөтүп, ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү максатында түрдүү ыкмаларды колдонот.

Чыгармачылык көнүгүү менен жыйынтыктоо максатка ылайык, анткени студенттин алган билим-көндүмдөрүн турмушта колдонууга машыктыруу негизги маселелердин бири болуп саналат. Баарлашууга көнүктүрүүчү тексттен кийинки көнүгүүлөрдүн бири катары эссе жазылат. Жазылган эсселер доскага илинет да, студенттер айланып окуп, өз пикирине дал келген жазуу ишин чогултушат. Мындан улам ич ара 3-4 топ пайда болот.

Кийинки этапта ар бир топто жазуу иштери аралашкан-жуурулушкан формада, толукталып жазылат. Белгиленген убакыт бүткөн соң, топтор каалаган стратегияда (концептуалдык карта, концептуалдык таблица, синквейн, каармандын ролун аткаруу, кластер ж.б.) өз пикирлерин презентациялап беришет. Бири-бирин баалашат.

Байкалгандай бул текст менен иштөөдө студенттин жаңы сөздөр менен иштөөсүнө, текстти окуусуна, жазуусуна, сүйлөөсүнө жана угуусуна, ойлоосуна көңүл бурулуп, тайпадагы ар бир студентти баарлашууга үйрөтүү аракети көрүлдү.

Турмушта сүйлөшүүнүн дагы бир түрүнө анча маани берилбей келет. Сүйлөшүүнүн бул түрү адамдын өзүн-өзү таануусуна, өзү менен кеңешүүсүнө, максатты так аныктоосуна, конкреттүү багыт алышына, ойду так аныктоого, өз оюн ырааттуу берүүсүнө машыктырат. Муну өзү менен сырдашуу, сүйлөшүү, кабыргасы менен кеңешүү, б.а. жалпысынан **унчукпоотексти** деп атоого болот. Албетте, мындай типтеги тексттер менен иштөө студенттин сүйлөө жана сүйлөшүү этаптарын калыптандыраары, өнүктүрөрү айкын.

Байкоолорубузга караганда, унчукпоо тексти аркылуу адамды ачык таанып билсе болот. Ал эмнеге куштар, эмнени каалайт, эмнеге жөндөмдүү, максаты эмне, багыты, мамилеси кандай ж.б. аныктап алууга болот? Мындай учурларда өз жашоосунда чоң ачылыштар (илимде-техникада ири ойлоп табуулар, жеке чыгармачылык (илимде, кол өнөрчүлүктө, акын-жазуучулукта, сүрөтчүлүктө ж.б.) иштердин ийгилигине ээ болуу, жашоонун маңызын түшүнүп, жакшы жол тандоо, өзүн жана өзгөнү сыйлоо, барктоо) же жоготуулар (жакыны тууралуу жаман ойлоо, кек сактоо менен өч алууну пландаштыруу, мен кемминби деген суроонун тегеринде ызалануу, эмне үчүн мени жемелейт, мен ага көрсөтөм деши ж.б.) болушу толук мүмкүн.

Башка типтеги сүйлөшүүлөргө караганда бул ой жүгүртүүнү өркүндөтүүчү, таанып-билүүнү калыптандыруучу жагы менен айырмаланып турат.

Мисалы, А.Осмоновдун «Өзүмдү өзүм» чыгармасы тууралуу аңгемелешүүдө **«Эмоциялардын айланасы»** ыкмасын колдонуп көрөлү.

Максаты – баарлашууда негизги ойду, ар кандай эмоцияларды табуу жана өз пикирин эркин жеткирүүгө, мыкты сүйлөшүүгө машыгуу.

Окутуучу студенттерди жуптарга бөлүп, ар бир жупка акындын «Өзүмдү өзүм» ырынан бирден куплетин жазып таркатат. Андан соң окутуучунун тапшырмасы боюнча тайпа барактагы ырды башка жуптарга көрсөтпөй, тексттеги бейтааныш сөздөрдү таап, каанадагы адабияттарды пайдаланып, жаңы сөздөрдүн түшүндүрмөсүн, котормосун жазышат. Негизги тапшырма катары ар бир жуп тексттеги каармандын эмоциясын, абалын, сезимин үнсүз табышмактатып кайталап берүү, ырдын кайсы саптары тууралуу сөз болуп жаткандыгын башка жуптардын табышы берилет.

Таркатылган ыр куплеттери.

Өзүмдү өзүм

Мен өзүмдү үй сыртынан тыңшасам,
Күрс-күрс эткен оор жөтөл угулат.
Бүткөн экен кайран өмүр, кайран жаш...
Деп жалооруп, көңүлүм анда бир сынат.

Мен өзүмдү бир көчөдөн карасам,
Баскан өңдүү алсыз, арык сөлөкөт.
Албуут бала, эми болуп араң жан,
Айыкпас дарт болгон өңдүү өнөкөт.

Мен өзүмдү уктаганда карасам,
Жаткан өңдүү бир өлүк жан, каны жок.
Жүрөк күчүн тамырынан санасам,
Чарчагандай араң согот алы жок.

Мен өзүмдү өлгөн кезде карасам,
Күлүмсүрөп керилген бир шер жатат.
Бул акыйкат жазмышына жарашкан,

Тагдырына рахмат айткан азамат.

Билген билер, билбегенге не чара,
Менсинген жаш, муну кимден кем көрөт.
Кең пейилдүү, ачык колдуу бечара,
Кыйын жашап жакшы жазган өңдөнөт.

Мен өзүмдү бир кылымдан карасам,
Тээ алыстан чаң ызгыткан шаң чыгат.
Өлбөстүктүн өжөр эркин талашкан,
Эрдигинен нечен тирүү жан чыгат [110:220].

Самара: Биз даярбыз.

Тайпа: Эжей, биз деле бүтүп калдык. Баштай берели.

Окутуучу: Мен макулмун.

Асел үй ичиндеги Самара сыртындагы акындын ролун аткарып кирет. Самара үйдү тыңшайт, Асел күрс-күрс жөтөлөт. Экөө тең көңүлдөрү сынып, отургандарды жалооруп тиктешет.

Окутуучу: Азаматсыңар, кыздар. Азыр көрсөтүлгөн көрүнүш акындын кайсы ыр саптарында камтылган. Ар бир ыр саптарын көркөм, таасирдүү айтканга аракет кылалы.

Манас: Мен таптым. Жеткиликтүү айтканга аракет кыламын.

Мен өзүмдү үй сыртынан тыңшасам,
Күрс-күрс эткен оор жөтөл угулат.
Бүткөн экен кайран өмүр, кайран жаш...
Деп жалооруп, көңүлүм анда бир сынат.

Табышмактатып абалды, эмоцияны ж.б. табуу улантылат. Андан соң тайпада А.Осмоновдун өмүрү жана чыгармачылыгы, өлүм менен өмүр, ден соолук менен оору, талант менен чыгармачылык, оорулуу акын, түбөлүктүүлүк, өлбөс чыгарма, көркөм чыгарма ж.б. тууралуу аңгемелешүү менен жыйынтыкталат.

Көркөм окутуу аркылуу студент кыргыз тыбыштарын туура айтканга, басымды туура койгонго, үндү туура пайдаланууга, угуучулар менен байланышта болууга ж.б. үйрөнөт.

Окумуштуу К.В.Мальцева байланыштуу кепти өнүктүрүүдө «жаңы сөздөрдү жатта», «текстти окуп, түшүнгөнүңдү айтканга үйрөн», «тексттен алыстабай баяндама жаз» деген сыяктуу жеңил тапшырмаларды берүү туура эместигин белгилеген [84].

«Унчукпасаң үйдөй балээден кутуласың» дегендей, унчукпоодо да өтө чоң маани жатат. «Унчукпай коюу да өзүнчө текст болуп саналат. Аны унчукпоо тибиндеги текст деп атайбыз»[88:27]. Унчукпоо текстинин таасири да вербалдык сүйлөшүүнүн текстиндегидей жүк көтөрөт. Кээде анын таасири андан да күчтүрөөк болушу мүмкүн. Студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана өнүктүрүүдө дал ушул унчукпоо тексти (Ч.Айтматовдун «Жамийла» чыгармасынан алынган үзүндү) менен иштөөнүн ыкмаларына көңүл бурууну да кубаттап, текст менен иштөөнүн төмөнкү 2 ыкмасына кайрылып көрөлү. Биринчиси, «**Акыркы сөздү мага бергиле**» дискуссиясына көңүл буралы.

Бул стратегия ойлоону, ой жүгүртүүнү, жеке пикирин ишенимдүү айтууну, сүйлөөнү, баарлашууну өнүктүрүүдө колдонууга болот жана талкууну жаратуучу тексттерди тандоо талапка ылайык.

Стратегиянын кадамдары:

Окутуучу: Азыр силерге текст таркатылат, аны өз алдынча окуп, бейтааныш сөздөрдү таап, түшүндүрмө жана котормосун сөздүктөрдөн карайбыз. Эгерде кимге жардам керек болсо, кызыл түстүү желекти көтөрүп, мага белги берсин (окутуучу белги берген студенттин суроолоруна жооп берет).

Текст:

«Кат сактоочу тулупту сандыкка бекитип жатып, келининин бозоро түшкөнүн байкаган апам, аны кайраттандырмакчы болуп жемелеп коёт:

- Кабар келгенине сүйүнбөй, кайра шылкыя калат экенсиң да, балам. Же аскерге кеткен жалгыз эле сенин күйөөң бекен? Эл тарткан азапты эл менен

кошо тарт... Кудай кошкон жарын ким сагынбасын, сагынсаң да ичинде болсун, ичиңе сакта...

Жамийла унчукпайт. Унчукпаганы менен ошол учурда кежирленүү капалана карап: «Сиз түшүнбөй эле айта бересиз да!» – дегенсийт [5:22].

Окутуучу: Текст окулуп бүттү, сөздүк ишине көңүл буралы. Ким кайсы жаңы сөздөрдү жазды, анын түшүндүрмөсү, котормосу кандай экен? Ар бирибиз 1 же 2 сөздү айталы ээ?

Бахадыр: «Тулуп», «сандык» деген сөздөрдүн маанисин түшүнбөйт элем. Көрсө, тулуп музоонун же эчкинин туюк союлган терисинен жасалган баштык, ал эми сандыкка кийим-кече, буюм ж.б. салынат жана кулпусу бар экен.

Окутуучу: Ооба, азыр «тулуп» сөзү көп колдонулбай калды. Акыркы учурдагы кайсы буюмдарды кызматы, көрүнүш боюнча тулупка окшоштурууга болот?

Албина: Туюк союлган териден жасалган буюм жок. Бирок, кызматы боюнча кичинекей баштыкчаларды, кошелөктү атаса болчудай.

Окутуучу: Жакшы, «кошелөктун» кыргызчасы кандай эле? Марина, сен айтып көрчү.

Марина: Азыр... Капчык да.

Окутуучу: Азаматтар, андан ары уланталы.

Марат: «Бозоро түштү», «кайраттандырмакчы», «жемелеп» деген сөздөрдү жаздым. Бозоро түштү – кубаруу, маанайы түшүү, кайраттандыруу – санаага берилбөөгө, сабырдуулукка үндөө, ал эми жемелөө тилдөө, зекүү деп түшүндүрүлөт экен.

Окутуучу: жогорудагы айтылган сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзүп көрбөйлүбү.

Мээрим: Мен айтып көрөйүн. Илгери кыргыздарда кыздын себине тулуп, сандык беришчү.

Окутуучу: Ушул эле сүйлөмдү уланталы...

Майрам: Колунда бар кээ бир байлар келиндин себин көргөндө бозоро түшүп.

Окутуучу: Албина, сен улантып көрчү.

Албина: Кыздын ата-энесин жемелеп кирчү...

Сөздүк иши ушундай нукта улантылат (максаты – бейтааныш сөздөрдүн маанисин, котормосун билүү жана активдүү лексикага киргизүү, сөз байлыгын байытуу, баарлашууга үйрөтүү).

Андан соң окутуучу ар бир студентке таратматаркатып, таасир калтырган, тандаган цитатаны же үзүндүнү, ал эми экинчи бетине ошол цитата боюнча өз комментарийин (тексттеги цитатага каршы же макул пикирин билдирип комментарий жазса да болот) жазып, бирок окубай туруу тапшырмасын берет.

Окутуучу: Баарыбыз Аскаттын пикирин уккубуз келип жатат.

Тайпа: Ооба, ал пассивдүү болуп жатат.

Аскат: Макул. Мен «Сиз түшүнбөй эле айта бересиз да!» деген сүйлөмдү жаздым.

Окутуучу: Аскат, комментарийинди эң акырында окуйсун. Ага чейин ушул цитата боюнча башкалардын оозеки түрдүү варианттагы пикирлерин угуп көрөлү. Кимде кандай ой бар?

Албина: Сиз түшүнбөй эле айта бересиз да! Мен күйөөм менен жашагым келбейт. Андан кат келген сайын, аны эстеп, мен өзүмдү бактысыз сезем...

Айнура: Мен Албинага каршы пикир айткым келет. Бул үйдө Садыкка болгон чексиз сүйүүм үчүн гана жашап жүрөм. Мен аны күн санап күтөм, бирге түтүн булатып, бала-чакалуу болуп, айылдын алдыңкы үй-бүлөсүнөн болсок деген аруу тилек менен күтүп жүрөм. Мен өмүрлүк жолдошумду чексиз сүйгөндүгүмдөн, өтө күткөндүгүмдөн ойго батам. Сиз түшүнбөй эле айта бересиз да!

Мээрим: Мында Жамийла эмне үчүн бозоро түштү, кежирлүү капаланды? Ал күйөөсүнөн жакшы сөздөрдү, аруу максат-тилектерди күткөн, тилекке каршы Садык Жамийла жөнүндө бир да жазбайт эле. Бул аны капалантты, жыйынтыгында Даниярга кетишине себеп да болду.

Комментарийлер айтылып бүткөндөн соң цитата окуган Аскат жазган комментарийин окуп берет.

Аскаат: Апа, сиз эмнени түшүнөсүз? Ал менин өмүрлүк жолдошум го? Бир да катында мен тууралуу сурабайт, мага кат жазбайт. Мен да башкалардай жалындуу жаштык менен өмүр сүргүм келет, асыл жарымдын аппак сүйүүсүнөн күчтөнүп, каардуу согуштун кыйынчылыктарына туруштук берип, аны менен бирге жакшы жашоо үчүн күрөшкүм келет. Мындай салкын мамиле мени башкага алып кетерин билесизби? Сиз эмнени билмексиз, апа?..

Ошентип, кийинки студент цитатаны окуйт, андан ары ушундай тартипте улантылат. Жыйынтыгында, комментарийлердин алгылыктуу варианттарын тандашат.

Акыркы сөздү мага бергиле дискуссиясын колдонуу менен ар бир студент текстти окуду, берилген маалыматтан негизги ойду тапканга аракет кылды. Ал боюнча терең ой жүгүрттү, информацияны тактады, анализдеди, башкалардын оюн укту жана өз пикирин ишенимдүү оозеки-жазма формада бергенге машыкты.

Кыскасы, сүйлөөгө жана баарлашууга машыкты, чыгарманы окуй электерге кызыгуу жаралды.

Студенттер ЖОЖго келген күндөн баштап, өзүн-өзү аңдоо, жеке пикирге ээ болуу жана оюн билдирүүгө, башкалардын пикирин талдоого көнө баштайт. Андыктан, окутуучу 1-семестрде түрдүү ык-амалдарды, технологияларды ийкемдүү пайдаланып, ЖОЖдун талабына ылайык студенттердин психологиялык өзгөчөлүктөрүн калыптандырууну активдештирүүсү зарыл. Ал үчүн сабакта студенттин чыгармачыл ой жүгүртүүсүн, ишмердүүлүгүн калыптандырууда, багыт берүүдө студенттин логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүдө окутуучунун ролу чоң [138:18].

Студенттердин оозеки (ойлонууга, сүйлөөгө, баарлашууга кызыктыруу) жана жазма (эссе) кебин калыптандыруу үчүн «Башкарып окутуу» методун колдонуп, «Жамийла» повестинен алынган үзүндү менен экинчи жолу иш алып барып көрөлү.

8 кадамдан турган «**Башкарып окутуу**» методунун кадамдары:

1. Окутуучу текстти бөлүктөргө бөлүп, ар бир бөлүккө кызыктуу, терең ойлонууга, пикирин ишенимдүү айтууга, өз оюн коргоого, башканын пикирин сыйлоого мотив берүүчү суроолорду алдын ала даярдайт.

Тексттин үлгүсү:

Жамийла

1-бөлүк:

Кат сактоочу тулупту сандыкка бекитип жатып, келининин бозоро түшкөнүн байкаган апам, аны кайраттандырмакчы болуп жемелеп коёт:

Суроонун болжолдуу үлгүсү: Тулупту эмне үчүн сандыкка бекитет? Тулупта кандай кат болушу мүмкүн? Эмне үчүн келини бозорот? Аны кайненеси кайраттандырбаса эмне болот? Силердин оюңарда эмне деп жемелейт?

2-бөлүк:

- Кабар келгенине сүйүнбөй, кайра шылкыя калат экенсиң да, балам. Же аскерге кеткен жалгыз эле сенин күйөөң бекен? Эл тарткан азапты эл менен кошо тарт... Кудай кошкон жарын ким сагынбасын, сагынсаң да ичиңде болсун, ичиңе сакта...

Суроонун болжолдуу үлгүсү: Кат келген сайын Жамийла эмнеге көңүлү чөгүп шылкыят? Кайненеси эмнеге минтип жемелеп жатат? Жамила Садыкты чындап эле сүйүп сагынабы же башка нерсеге капаланабы? ж.б.у.с.

3-бөлүк:

Жамийла унчукпайт. Унчукпаганы менен ошол учурда кежирленүү капалана карап:

Суроонун болжолдуу үлгүсү: Жамийланын унчукпай кежирленүүсүнө себеп барбы? Сүйлөп жооп кайтаргандан унчукпай жооп кайтаргандын кандай айырмасы бар? Эмнеге унчукпай жооп кайтарды? Сен Жамийланын ордунда болгонунда эмне деп жооп кайтармаксың ж.б.у.с.

4-бөлүк:

«Сиз түшүнбөй эле айта бересиз да!» – дегенсийт[5:22].

2. Текст менен иштөө башталат. Чакыруу стадиясында окутуучу текст тууралуу багыт, түшүнүк берүү максатында чыгарманын автору Ч.Айтматов,

анын чыгармалары тууралуу кыска аңгеме курса болот. Эгерде бейтааныш текст даярдалса, тексттин аталышын доскага жазып, ошол сөзгө басым жасап, эмне тууралуу болушу мүмкүн, ушул сөздөр катышкан аңгеменин сюжетин ойлоп таап айткылачы деген суроолордун тегерегинде иш жүрсө да натыйжалуу болот.

3. Бул стадияда окутуучу тайпага текстти белгиленген жерге чейин гана окуп, андан ары окууга болбой тургандыгын эскертет;

4. Бул текстти түшүнүү стадиясында текст бөлүктөр менен окутулат, окутуучу ар бир студенттин текстти окуп-түшүнүүсүнө көңүл буруп, байкоо жүргүзүп турат;

5. Ар бир окулуп бүткөндөн соң окутуучу атайын даярдап келген суроолорду студенттерге берет. Суроолор текстти терең түшүнүүгө, кыялданып ойлонууга, мазмунун дыкат анализдөөгө, окуяларды, каармандарды, кырдаалдарды баалоого багытталышы зарыл. Бирок, суроолордо окутуучунун жеке пикири, ою камтылбашы керек. Демек, берилген суроолорго жооп берүү менен студенттер тексттин маани-маңызын, идеясын түшүнүп, жеке байкоо жүргүзүшөт. Жаңы маалыматтар боюнча талкуу уюштурушат. Текст боюнча кызыгуусун ойготуу, ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү, сүйлөшүүгө мотив берүү үчүн текстте андан ары эмне болору жөнүндө суроолор сөзсүз камтылышын зарыл деп белгилейбиз. Мындай суроолор тексттин кийинки бөлүгүнө чакырат. Текст канча бөлүктөн турса, бул процесс ошончо жолу кайталанат. Мындай кайталанма көнүгүүлөрдөн улам студент окууга, угууга, ойлонууга, жазууга, сүйлөөгө, сүйлөшүүгө кайра-кайра машыгат;

6. Алтынчы стадияда текстти талдап түшүнүп-бышыктоодо кыска убакыт ичинде ар бир студент өз алдынча эссе жазат;

7. Студенттер жупташып, бири-биринин эсселерин окушат;

8. Каалоочулар өз жазуу ишин (эссе) тайпага окуп берет.

Студенттин сөз байлыгын байытуу, кыргыз тыбыштарын так айтуу, сүйлөм жана тексттин түзүлүшү тууралуу түшүнүктөрүн тереңдетүү, өлкө таанытуучулук максатта окуу жылы башында аудиториядан сырткары окуу

үчүн студенттерге 2-3 көркөм чыгарма (Ч.Айтматовдун чыгармалары да бар) окууга тапшырма берилет. Мындан улам тайпа «Жамийла» повести менен тааныш деп билели.

Унчукпоо (унчукпоого унчукпоо менен жооп кайтаруу) тексти жана аны кабылдоо белгилери сыяктуу маселелерди талдоо үчүн мисалына көңүл бөлөлү.

«... Үйдүн ичин көпкө тунжураган, сүрдүү тынчтык бийледі.

- Сен билчү белең? – деп, сурады бир убакытта апам.
- Ооба, билчүмүн.

Апам мешке жөлөнө калып, мени ушундай бир кыжаалат болгон көз караш менен телмирип тиктегенде, биротоло чабар бармакты чабайын деп:

- Мен алардын сүрөтүн дагы тартам! – дедим.

Апам унчуккан жок, башын кайгылуу чайкап төмөн түшүрдү...» [5:107].

Адамдар ортосундагы түрдүү мамиле, сезим, жеке тандоосу ж.б. унчукпоо тексттери аркылуу ишке ашышына себеп болот. Эне үй-бүлөсүндөгү ыдыроону кайгыруу менен кабыл алды, кенже баласынын Данияр менен Жамийланын сүйүүсүнөн кабардар экендигин айтып койбогондугуна ичинен капа боло түштү. Кантип ушундай болуп кетти дегенсип, бул окуяга терс пикирин билдиргенсип, кайгырып, башын чайкап, баласына да жаман сөз айткысы келбегендей башын жерге салды. Төмөнкү текстте боорукер эне менен ак ниет баланын унчукпоо диалогу үн чыгарып сүйлөшкөндөн да алда канча таасирдүү, чечүүчү күчкө ээ болуп турат.

«Жерде тытылып жаткан сүрөттү карап, ичимди өрттөп куйкалаган ызага чыдабай жаттым, мейли мен биздин үй-бүлө, биздин уруу үчүн «бузуку» болоюн, бирок адамдык чоң чындыкка мен кыянаттык кылган жокмун, турмуштун чоң чындыгына мен акырына чейин адилеттүү болгом. Менин мына ушул ак ниеттүүлүгүмдү эч ким билген эмес, аны элге айтууга да болбос эле, анткени башкалар түгүл, жанымдай көргөн өз энем да мунун маанисин түшүнбөс эле» [5:107].

Андан соң тайпада тегирменчинин кызы Жамийланын эрке, кайраттуу, чыйрак, ачык, тайманбаган, эрктүү мүнөзү, Садык кыз куумайда Жамийлага

жетпей калып, куру намысынан аны ала качканы, салтты сактап, Жамийланын келин болушу, чыгарма аягындагы экөөнүн чечими ж.б. тууралуу баарлашып, Сейиттин «Мен алардын сүрөтүн дагы тартам!», «...адамдык чоң чындыкка мен кыянаттык кылган жокмун» деген кебинин тегерегинде талаш-тартыштуу талкуу жүргүзүлөт.

Баарлашуудагы шарт-кырдаалды, мамилени, кызыкчылыкты, жаш куракты, максатты, саясатты, мезгилдик-мейкиндик абалын адресант менен адресат өздөрү тандап алат. Адам мындай баарлашуу аркылуу өзүн, өзгөнү, курчап турган дүйнөнү, табиятты ой-туюму, аң-сезими менен таанып билет. Учурдагы кырдаалга өз пикирин мыкты туюнта алат. Ой жүгүртүүсү калыптанат, өнүгөт, акылына акыл кошулат, сезимталдыкка, зиректикке, чынчылдыкка багыт алат, чыйралат ж.б. жашоонун жакшы жагына кадам таштайт. Ак-караны тааныйт. Бул акыл, сезим табылгаларын башкалар менен пикир алмашууда даяр кептик каражат катары пайдаланат. Так ушул сүйлөшүү аркылуу адамдын ички жан дүйнөсү чагылдырылат, ачылат, башкалар аны жакындан таанып билет. Тагыраак айтканда, ошол адамдын ким экендиги, ой жүгүртүү деңгээли, дүйнө таанымы, жеке маданияты, билими, тажрыйбасы, адамдык сапаты так ачылып берилет.

Ленинграддык тилчи Е.Н.Ильин баарлашууну рухий байланыш, бирге ойлонуунун, бирге жаратуунун, эркиндиктин сабагы, ийгиликтин гарантиясы катары баалап, сабактын эффективдүүлүгүн жандуу баарлашуудан табууну сунуштаган [115:283].

Демек, окутуучу окутууда баарлашууга зор маани бериши зарыл. «Машыгуу канчалык оор болсо, күрөштө жеңил болот» дегендей, баарлашууга сүйлөй-сүйлөй машыгуу зарыл. Сүйлөп жатып гана баарлашууга үйрөнүү абзел.

Баарлашуу текстсиз, ал эми текст баарлашуусуз ишке ашпайт. Пикир алмашуунун натыйжасы максаттуу, ийгиликтүү болуш үчүн текст туура, так түзүлүп, айтуучу тарабынан жеткиликтүү, сиңимдүү, жугумдуу, ийкемдүү берилиши зарыл. Эгерде адам текст түзө албаса, сүйлөшүүнүн шарт-

кырдаалын, максатын, саясатын, кызыкчылыгын, темасын, арналгандыгын так аныктай албаса, сүйлөшүү, өсүп-өнүгүү токтойт.

Жыйынтыгында, баарлашуу – коомдун жана жеке инсандын ар тараптан өсүп-өнүгүшүн шарттаган, жашоого ыңгайлашуусуна, турмуштагы ар кандай маселелерди чечүүгө жардам берип турган зарылдык.

«Сүйлөгөндү сүйсөң, укканды үйрөн» дегендей, сүйлөшүүдө, сүйлөөдө угуунун мааниси – өтө зор, анткени угуучу кунт коюп укпаса, көңүл бурбаса, сүйлөшүүнүн маани-маңызы таптакыр жоголот. Сүйлөшүү токтойт. Угуу - зор чыгармачылык.

Угуу аркылуу адам кандай баалуулуктарга жетише алат?

1. Сүйлөшүүгө багыт алат, үлгүнү (даяр кептик материалды) кабыл алат, сүйлөшүүнү үйрөнөт;
2. Үйрөнөт, өздөштүрөт, анализдейт;
3. Өзүн, өзгөнү, курчап турган дүйнөнү таанып-билет, ой жүгүртүүсү ар тараптан өсүп-өнүгөт;
4. Билими тереңдейт, акылдуулукка, сабырдуулукка, адептүүлүккө, ыймандуулукка, сылыктыкка тарбияланат;
5. Жамандыктан коргонот, алдын алат;
6. Турмуштун ар кандай кыйынчылыктарына каршы турууга машыгат, күрөшөт;
7. Ички маданияты жогорулайт, дүйнө таанымы кеңеет, интеллектуалдык деңгээли жогорулайт;
8. Сөз байлыгы өсөт;
9. Чыгармачылык менен иштөөгө багыт алат, идеяларга байыйт, аны ишке ашырууга далалаттанат ж.б.

Адам баарын кунт коюп уга бербейт, ал табиятынан информациянын кызыктуулугуна, керектүүлүгүнө, маанилүүлүгүнө, максаттуулугуна карата терип, иргеп угат. Угуучу алгач көңүл бурат, андан соң айтылып жаткан маалыматты алдын ала анализдей, аныктай (кызыкпы, керекпи, эмне үчүн айтылып жаткан максатын, саясатын, мамилесин ж.б.) баштайт, аягында ички

сезимине сигнал берилип, ой жүгүртөт, алган информацияны өз алдынча жыйынтыктап, иргеп-терип алат, билген маалыматтары менен салыштырат жана өз пикирин айтууга даяр болот. Ошондуктан, айтуучу сүйлөшүүнүн максатына жетүү үчүн угуучунун туура уга билүү, тыңшай билүү, кунт коюп угуу, эске сактоо жөндөмүн ойгото билиши зарыл. Ошондо гана маалыматты жеткиликтүү кабыл алдыра алат.

Угуу ишмердүүлүгүнүн түрлөрү көп:

- толук угуу, дилгир – айтуучунун маалыматы угуучуга толук жеткиликтүү болот;
- бөлүктөп, бөлүп угуу – угуучу керектүү гана маалыматтарды бөлүп угат;
- кайдигер угуу же укпамыш болуу – уккандай түр көрсөтүү, ага кызык эмес;
- сыңдоо менен угуу – айтуучунун пикирин талдап угуу, б.а. айтылган маалыматка оң же терс пикири бар.
- укпоо, такыр уккусу келбөө – айтуучу канча айтса да уккусу келбейт, ынанбайт, каршы болуу, мындай учурда сүйлөшүү токтойт;
- укпагандай угуу – башка иш менен алектенип көрүнүү, укпагандай түр көрсөтүү, бирок акырын кулак таштап угуу.

Демек, сүйлөөгө үйрөтүүдө угууну унутта калтырбоо зарыл. Угуучунун угуу маданиятын ар тараптан жогорулатуу менен сүйлөөнүн, сүйлөшүүнүн максатына жетебиз.

Эгерде адам баласы сүйлөө, угуу искусствосун толук өздөштүрбөсө, бирөөнү уга албаса, баарлашууда өз оюн толук жеткире албайт. Булар турмушта, жамаатта, жакындарынын арасында, жадакалса өз жан дүйнөсүндө да кыйналып-кысталат. Мындай баарлашуудан кыйналган адамдардын тобунан түзүлгөн коом ар тараптан өнүгө албайт. Адамдын маданиятуулугун, тарбиялуулугун, билимин, жашоого, дүйнөгө болгон көз карашын, албетте сүйлөгөн сөзүнөн билебиз. Тескерисинче, «Чечендин кеби чеп бузат, тантыктын кеби эл бузат» дегендей, сүйлөө, баарлашуунун позитивдүү жагы

менен кошо негативдүүлүгү да бар. Ошондуктан, сүйлөө, баарлашуу - психопедагогикалык, социалдык, физиологиялык татаал кубулуш.

Ушул өңүттө алып караганда, сүйлөөнүн, баарлашуунун адам турмушунда мааниси чоң экендигине ынанабыз.

Бул пикирди окумуштуу С.Давлетов да төмөнкүдөй баса белгилеген: «Окуучуларды байланыштуу речке үйрөтүү - биринчи даражадагы иш. Бул маселени нагыз иш билгилик, чыныгы чыгармачылык менен колго албай туруп, келечектин толук маданияттуу адамдарын, ар тараптан өнүккөн инсандарды тарбиялоо – ойго келгис, турмушка ашкыс нерсе, себеби өзүнүн ой-пикирин, сезим-туйгусун алдыга койгон максатына, сөз жүрүп жаткан шартка, темага, пикир алышуучулардын мамилесиндеги өзгөчөлүктөргө, пикир алышуунун формаларына ж.б. ылайык келгидей билгизе албаган адам эч убакта жогорку маданияттуу адам катары таанылбайт» [40:10].

Тилчи-окумуштуу Т.Маразыков коомдо бардык нерсе адамзаттын муктаждыгына, кызыкчылыгына жараша болорун белгилеп, сүйлөшүүнү төмөнкүчө мүнөздөйт: «Информация алмашуу – бул биздин турмуштагы объективдүү муктаждык. Ушул муктаждык, кызыкчылык адамдын адам болушуна, цивилизациянын дүркүрөп өсүшүнө өбөлгө да болгон деп эсептейбиз» [87:9].

Кыргыз тилин окутууда сүйлөшүүгө өзгөчө көңүл буруу керектигин окумуштуу-методист Ж.Чыманов мындайча белгилейт: «Кыргыз тили сабагы – бул белгилүү бир кептик-тилдик максатты көздөгөн, конкреттүү социалдык-кептик маселени чечкен, окуучулардын кеп ишмердигин өркүндөтүүгө багытталган жандуу пикир алышуунун, баарлашуунун сабагы. Бул сабакта колдонулган кайсы гана метод болбосун, ал, барыдан мурда, сүйлөшүүнү камсыз кылып, аны жакшыртууга кызмат кылышы зарыл. Бардык дидактикалык талаптар сүйлөшүү менен, сүйлөшүүнүн алкагында жана сүйлөшүүнүн бирдиги болгон текст менен бирдикте, байланышта аткарылышы керек» [151:458].

Ал эми методист З.Тагаева төмөнкүчө пикир билдирет: «Сүйлөө ишмердүүлүгүн окуучуга үйрөтүү – бул чыгармачыл ой жүгүртүүнү, эстетикалык таасирди жана логикалык, психологиялык тажрыйбаны, адамгерчиликти, улуттук нарк-насилди, сүйлөө адебин үйрөтүү дегендик» [127:71].

Биздин пикирибизде, окутуучу жаңы окуу жылынын башталышында эле тайпадагы студенттердин сүйлөө, кабыл алуу жөндөмдүүлүгүн сүйлөшүү, сырдашуу, анкета ж.б. жол аркылуу алдын ала байкап, текшерип алыш керек. Окутуучу кайсы студентке кандай мамиле жасоо, ар бир студенттин кабыл алуу өзгөчөлүгүн, кайсы ыкма менен тема өтүү натыйжалуу экендигин аныктап алат. Пассивдүүлөрдү активдүүлөр менен бирге отургузуп, бирге көнүгүү аткартып, иштетип, бири-бирине тендеп, баш көтөрө бирдикте иш алып баруу зарыл. Студенттин кабыл алуусун, угуу-сүйлөө жөндөмдүүлүк деңгээлин тактап, ар күн сайын кандай өзгөрүүдө баратканын байкап белгилеп турса, жакшы сапаттык көрсөткүчкө жетишет. Бул - системалуу, так иштөө жана окутууну жөнөкөйлөтүүчү, жетишкендиктин туткасы. Антпесе, сабакта ар бир студент ар түрдүүчө катышып, дарс чаржайыт өтүлүп, натыйжасыз болушу толук мүмкүн.

Бул метод жаңы эмес. Башкача айтканда, эскинин жаңысы деп атоого болот. 1930-жылы чыккан «Эне тилинин методикасы» деген эмгегинде окумуштуу-методист С.Наматов койгон талап да дал ушундай: «Баланын сүйлөгүчтүгү анын сөөгүнө бүткөн мүнөзүнө да байланыштуу болот. Сөөгүнө бүткөн мүнөзү дегенибизде, баланын уяңдык-ачыктыгы, акма кулак, куйма кулактыгы, бошоң-чыйрактыгы сыяктуулар кирет. Жогору айтылгандарга караганда, балдардын тилдери ар түрдүү болуп чыгат. Класстагы балдарды бир катар катыштыруу үчүн кандай да болсо, булардын тилдерин теңөө керек. Ал үчүн орточо сүйлөгөн балага уяңдарды куудуруп жеткирип, өтө чаржайыт сүйлөгөндөрдү басаңдатуу керек» [104].

Чындыгында, бул ар бир окутуучунун сабактагы максат, милдети болушу зарыл. Муну азыркы билим берүүдө көпчүлүк окутуучулар көз жаздымда

калтырышкан. Азыр ар бир студенттин билим алуу мониторингине байкоо салуу иши жай жүрүүдө.

Биз, окутуучулар, билим беребиз деп сабакты баштап, студенттерди кайра коркутуп, иренжитип, алардын жөндөмдүүлүктөрүн четке түртүп, билим алуусун татаалданып, чиелештирип жиберген учурларыбыз көп. Мисалы, сабак башталганда эле сабакта ким жок, эмнеге жок, качанга чейин ушинтет, сабактын темасы мындай, жатташыңар зарыл, айтып бере албасаңар жамандык алып келет, каалайсыңбы-каалабайсыңбы берилген тапшырманы аткарышың керек ж.б. зордоо менен натыйжага жетпей, сабакта окутуучу да, студент да бирин-бири түшүнбөгөн бойдон кетет. Эгерде билимди турмуштагы мисалдар аркылуу натыйжалуу, жөпжөнөкөй, кызыктуу, маанилүү бере алсак, ар бир сабак натыйжалуу болору анык.

2.3. Студенттерди текст талдоого жана текст түзүүгө үйрөтүүнүн ыкмалары

Кептин коммуникативдик касиеттери, жандуу пикир алмашуу, баарлашуу маданияты тууралуу окумуштуулар түрдүү өңүттө изилдөөгө алып келатышат. Анын бири америкалык Дейл Карнеги маданияттуу баарлашууну үйрөнүү, өнүктүрүү адам турмушунда чоң ролду ойной тургандыгын айтып, муну мамлекеттик деңгээлдеги маселелердин бири катары белгилеген.

Коммуникативдик компетенттүүлүктү өнүктүрүү баарлашуу аркылуу гана жүзөгө ашырылат. Окутуучу студенттин сүйлөөсүн калыптандыруу жана өнүктүрүүдө баарлашууга, аны ишке ашырган текстке маани берүүгө милдеттүү. Текст түзүүнү үйрөтүү үчүн сабакта алгач тексттин мүнөздүү белгилерин жеткиликтүү талдап, түшүндүрүп берүү зарыл. Көпчүлүк учурларда текстке берилген илимий татаал аныктамалар студентти чочутуп, анын текст түзүүгө болгон жөндөмдүүлүгүн майтарып салышы толук мүмкүн.

Иштин максатына жана натыйжалуулугуна (коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана өркүндөтүүгө) ылайык студенттерди текст талдоого жана текст түзүүгө үйрөтүү ыкмаларын эриш-аркак жүргүзүүнү туура деп белгилейбиз. Текстке аныктама берерден мурда аудиторияга эки башка текст берилип, окутуучунун көзөмөлдөөсү менен тексттердин өзгөчөлүктөрү салыштырылат, талданат.

Көпчүлүк студенттердин арасында көргөн-билгендерин, жеке ой жүгүртүүсүн кызыктуу, так айта албаган, б. а. сабаттуу текст түзө албагандары арбын. Максатка ылайык тайпада буга чейин жазылып алынган (окуу жылы башында ар бир студенттин сүйлөө, жазуу сабаттуулугунун деңгээлин билүү, байкоо үчүн жазуу иштери алынат) жазуу иштеринин (башка улуттагы студенттин ишин) бирин алабыз. Сабакта текст талдоого, мазмунун түшүнүүгө, текст түзүүгө натыйжалуу үйрөтүүдө студенттин өзү түзгөн текстти башка текст менен салыштырып талдоону ылайыктуу деп белгилейбиз. Ошондуктан, эки текстти окуп салыштыруу менен текст түзүүнүн алгачкы кадамдарын баштоого болот.

Алгач тексттин түзүлүш структурасы, мазмуну, аталышы, тиби, стили ж.б. тууралуу түшүнүк берүү үчүн туура түзүлгөн (даяр үлгүдөгү) текст проекттен доскадан көрсөтүлөт.

Тексттин үлгүсү:

«Биздин айылдын абышкалары ар бир баладан: «Кана, жети атаңды айт!» - деп, катуу талап менен сурашар эле. Элдин акыл-эс мурасы да, муундардын байланышы да мына ушуга негизделген. Бул жөнүндө мен «Ак кеме» повестимде бала менен машина айдаган казак жигит экөөнүн аңгемелешүүсүндө айтууга аракеттенгем. Турмушта жети атасын билбей эле жашап жүргөн адамдар бар экендигине бала аябай таң калат:

-Жети атаңдын аттарын үйрөткөн жок беле акең?-деди бала.

-Ит билеби. Ага не таңсык болдың? Жети атам билбейм, бирок көрүп турасың гой, көп катары жасап жүрмин.

-Атам айтат, адамдар ата-тегин унутуп койсо, бузулуп кетет дейт.

-Не үшін?

-Анда дейт, атам айтат, баары бир балдарым, балдарымдын балдары билбей калат деп, адамдар арам иштен жийиркенбей, тартынбай калат дейт...

Бул жөнөкөй элдик философияны мен бала кезде уккан шекерлик абышкалардын насаат сөздөрүнөн алганмын». [135:67].

Окутуучу текстти шашпай, көркөм окуп берет. Андан соң эки-үчтөн кем эмес студент да текстти үн чыгарып окуп берет. Бул аракеттер төмөнкү дидактикалык кызматты аткарат. Студенттин угуп түшүнүү жөндөмдүүлүгүн калыптандырат, тыбыштарды так айтууга, басымды туура коюуга, үндү, паузаны, интонацияны туура пайдаланууга жана сүйлөшүүдөгү айтуучунун пикирин кылдат угууга, максатын так билүүгө, мамилесин, багытын туура аныктоого машыгат. Текстти окуу жана угуу текстти туура түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Текстти талдоодо окумуштуу-методист С.Давлетовдун сунушун эске алганыбыз оң[40:31].

Окутуучу: Силер бул чыгарманы окугансыңар да ээ? Текстте бейтааныш сөздөр учурадыбы?

Назгүл: «Таңсык» деген сөздү түшүнбөдүм.

Окутуучу: Ким билет? (баары ийинин куушурап) Ал каалагандык, эңсегендик, самагандык дегенди түшүндүрөт. Ошондо орусча котормосу кандай?

Эмил: Аа, казак жигит баладан жети атасын эмнеге билүүнү каалагандыгын айткан турбайбы. Орус тилинде «желание», «хотение» деп айтылат.

Окутуучу: Ооба, дагы кандай жаңы сөздөр бар экен?

Маликабону: «Насаат» деген сөздү түшүнбөйт элем, бирок аны колумдагы түшүндүрмө сөздүктөн карап, акыл-кеңеш берип, үлгүлүү жүрүүгө үндөй айтылган сөз экенин билдим.

(Жаңы сөздөрдүн түшүндүрмөсү, котормосу, кепте колдонулушу тууралуу сөз болуп бүткөн соң кийинки этапка өтүлөт)

Окутуучу: Текстте бизге тааныш эмес сөздөр калган жок. Анда текстте эмне жөнүндө кеп болгондугу тууралуу айталы.

Динара: Ооба, окуганбыз. Текст айылдын абышкалары, жети ата тууралуу экен.

Ниматилла: «Ак кеме» повестиндеги бала менен машина айдаган казак жигиттин аңгемелешүүсү жөнүндө турбайбы.

Окутуучу: Демек.., менин оюмду ким улантат?

Назира: Текстте белгилүү бир маалымат туюндурулат.

Окутуучу: Туура, эгерде маалымат түшүнүксүз болсо же маалымат жок болсо, анда текст деп эсептөөгө болбойт.

Текст маанилик бүтүндүк катары композициялык-структуралык жактан кандай бөлүктөргө бөлүнөт? Силер бул тууралуу маалыматка мектепте ээ болгонсуңар да.

Маликабону: Тексттеги ойдун башталышы, өнүгүшү жана аякталышы деп бөлүнөт. Бирок, мен ушуга жакшы түшүнбөйм.

Окутуучу: Анда бир аз жөнөкөйлөтө түшүндүрүүгө аракеттенели. Окулган текст кандайча башталып, кандайча аякталган? Аны кайсы сүйлөмдөрдөн байкоого болот?

Биназир: Текст айылдын абышкаларынын ар бир баладан: «Кана, жети атаңды айт!» - деп, катуу талап менен сурашканы, «Ак кеме» повестинде бала менен машина айдаган казак жигит экөөнүн аңгемелешүүсү менен башталат.

Өмүргүл: Элдин акыл-эс мурасы да, муундардын байланышы менен байланыштыгы тууралуу башталып, баланын адамдар ата-тегин унутуп койсо, жашоодо жаман жолго түшүп кетерин айтканы менен аяктайт.

Нилюфар: Кошумчалап коёюн. Бул жөнөкөй элдик философияны Ч.Айтматов бала кезде шекерлик абышкалардын насаат сөздөрүнөн алганы менен текст бүтөт.

Окутуучу: Азаматтар, туура байкагансыңар. Тексттеги «Биздин айылдын абышкалары ар бир баладан: «Кана, жети атаңды айт!» - деп, катуу талап менен сурашар эле. Элдин акыл-эс мурасы да, муундардын байланышы да мына ушуга негизделген. Бул жөнүндө мен «Ак кеме» повестимде бала менен машина айдаган казак жигит экөөнүн аңгемелешүүсүндө айтууга аракеттенем.

Турмушта жети атасын билбей эле жашап жүргөн адамдар бар экендигине бала аябай таң калат.» деген сүйлөмдөрдөн ой башталат. Ал эми акыркы сүйлөмдөрдө жети атаны билбей калуунун зыяны, «...баары бир балдарым, балдарымдын балдары билбей калат деп, адамдар арам иштен жийиркенбей, тартынбай калат дейт...

Бул жөнөкөй элдик философияны мен бала кезде уккан шекерлик абышкалардын насаат сөздөрүнөн алганмын» деген сүйлөмдөрдүн жардамы менен ой жыйынтыкталды.

Демек, биз азыр ойдун башталышы менен аякталышын аныктадык. Эми тексттеги теманы жана негизги ойду тереңдетүү менен окуянын андан ары кеңейтилип баяндалышын аныктап көрөлү.

Маликабону, сен аракет кылып көрчү.

Маликабону: Тексттеги ойдун башталышы менен аякталышын тапкандан кийин өнүгүшүн табуу жеңил эле экен. Бала менен шофёрдун жети ата жана аны билүү мааниси тууралуу маеги баяндалып, окуя тереңдеди, өнүктү. Туура эле баамдаптырмынбы?

Ниматилла: Маликабону, туура айтасың. Муну ойдун өнүгүшү дейбиз. Өзбек элинде жети ата тууралуу айтылбайт б.а. тек, санжыра сураштырылбайт. Кыргыз элиндеги жети атаны билүү салты баланы тарбиялоодо зор мааниге ээ турбайбы. Муну акылмандуулук деп белгилейм.

Окутуучу: Демек, текст талдоодо жана түзүүдө биз эмнеге маани беришибиз зарыл?

Тайпа: Ар бир текстте ойдун башталышы, өнүгүшү жана аякталышы болот.

Окутуучу: Тексттин темасы, негизги ою, аталышы тууралуу айта кетели. Тема дегенибиз – текстте сүрөттөлүп, баяндалып, ой жүгүртүлүп жаткан нерсе. Негизги ой ошол темада коюлган суроого берилген жооп. Ал эми аталыш – чыгармага коюлган ат, наам.

Эмил: Демек, темасы – жети ата.

Биназир: Тексттин негизги ою – жети атаны билүү зарылдыгы.

Маликабону: Аталышын түрдүү койсо болчудай, мисалы, «Жети атаңды билип жүр», «Бабалар насааты», «Элдик философия», «Муундар байланышы», «Тегинди унутпа» ж.б.у.с.

Окутуучу: Азаматтар. Андан ары уланталы, тексттин грамматикалык жактан байланыштуу экендигин билүү үчүн андагы сүйлөмдөрдүн өз ара кандай тилдик каражаттардын жардамы аркылуу тутумдаштырылгандыгын билүүбүз зарыл. Ошондо гана сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн байланышын, башка сүйлөмдөр менен жалпылыгын жана жекече айырмачылыктарын ажырата алабыз.

Өмүргүл: Тексттеги сүйлөмдөр тилдик каражаттар (ат атоочтор (ал, бул, ушуга ж.б.)) аркылуу тутумдаштырылган.

Биназир: Контексттик синонимдер (ата-тегин унутуп койсо, бузулуп кетет, иштен жийиркенбей, тартынбай калат) аркылуу тутумдаштырылган.

Окутуучу: Назгүл, сен да түшүнгөнүңдү айтып көрбөйсүңбү?

Назгүл: Туура эмес айтып аламбы деп...

Тайпа: Биз дайыма сабакка эркин, кызыгуу менен тартынбастан катышабыз жана сүйлөп жатып сүйлөөгө, баарлашууга үйрөнөбүз дейбиз го.

Окутуучу: Эсиндеби?

Назгүл: Ооба. Тексттеги сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруу үчүн бирдей чактагы этиштер (өткөн чактагы дейт, айтат, сурашар эле, негизделген, аракеттенгем, жүргөн, деди, калат, алганмын деген) да колдонулган. Эгерде түрдүү түрдүү чактагы жана жактагы этиштер колдонулганда текстти түшүнбөй калмакпыз.

Окутуучу: Туура айтасыңар, жогоруда биз тилдик каражаттар тууралуу айттык. Баарлашууда мындан башка дагы каражаттар болушу мүмкүнбү?

Нилюфар: Интонацияны унутуптурбуз. Сүйлөгөндө үн бирдей б.а. монотондуу болсо, баарлашуу кызыксыз болот.

Андан ары тексттин мазмуну менен аталышынын өз ара мамилесин аныктоо, негизги ою, темасына, тирек сөздөрүнө карап, аталышын тактоо, кайсы типте

(баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү), стилде жазылгандыгын тактоо, абзац ж.б. белгилери боюнча талдоо иштери жүргүзүлөт.

Окутуучу: Байкадыңарбы, текст ар кандай баарлашууда же ойду кимдир бирөөгө билдирүү зарылдыгынан жаралат. Албетте, текст тилдик жана тилдик эмес каражаттар аркылуу ишке ашырылаарын аныктадык жана текст түзүүдө текстке тиешелүү ар бир белгиге көңүл бурушубуз зарыл...

Даяр үлгүдөгү (жогорку) текстти талдоо иши аяктагандан соң мисалга бир студенттин жазуу ишин (текстин) талдоо иши башталат. Студенттер текстти толук талдоого машыккандыктан, кийинки текстти кыйынчылыксыз талдоого өтүшөрү шексиз.

Бөтөн улуттагы студент түзгөн текст проектрден көрсөтүлөт. Ар бир студент үн чыгарбай окуп чыгат.

Тексттин үлгүсү:

Жакшыга жанаш

Күз мезгили кандай сонун. Күзүндө мөмө-жемишлар бышат, окуу башталат. Бул хаётта адам баласы жакшы жашаш керек. Жакшы жашоо үчүн адам баласы жакшы адамлар менен дос болуш керек. Менин досум бар, анын аты – Барно. Ал экообуз дайыма бирге жүрчүбүз. Тушоо кесүү - баланын бир жаштагы тою. Ата-энеларибиз биздин тушоо кесүү тоюбузду бирге өткөрүшкөн. Тойго көп адамларды чакырышып, чоң той өткөрүшкөн. Ата-энеларибиз азыр жакшы катташып, бири-биринин тойларина катташат. Досум экообуз кошуна жашайбыз. Ал сулуу, боорукер жана таарынчаак. Биз кошуналар менен ынтымакта жашайбыз.

Окутуучу: Нилюфар, сен үн чыгарып окуп бересиңби? (текст окулат)

Эми тексттин негизги белгилери боюнча (жана жогорудагы текст менен салыштырып) талдоого алабыз. Керектүү маалыматтарды дептерге белгилеп отурабыз.

Окутуучунун тапшырмасы боюнча студенттер тексттеги түшүнүксүз, туура эмес жазылган сөздөрдүн туура жазылышын, түшүндүрмө жана котормо маанисин табууга киришет.

Эмил: «Хаёт» деген өзбек тилинде колдонулат. Ал кыргызча жашоо дегенди түшүндүрөт да. Адабий тилдин нормаларын сактап жазышыбыз керек.

Окутуучу: Ооба, текст түзүүдө адабий тилдин нормасын эске алуубуз зарыл. Дагы кандай бейтааныш же туура эмес жазылган сөз бар бекен?

Нилюфар: «Мөмө-жемишлар», «ата-энеларибиз», «тойларина» деген сөздөр туура эмес жазылган.

Ниматилла: Кандайча? Мен деле ошентип жазам го?

Нилюфар: Уңгуга уланган көптүк -лар мүчөсү үнсүздөрдүн алга карай окшошуп өзгөрүүсүнөн, үндүүлөрдүн алга карай үндөшүүсүнөн улам «жемишлар» эмес «жемиштер» болуп айтылат жана жазылат.

Ниматилла: Аа, топтар эмес, топтор, тоолар эмес тоолор болот экен да.

Окутуучу: Нилюфар, азаматсың. Биз ар бир сөздү эрежеге ылайык туура айтып, жазышыбыз зарыл. Андан ары уланталы.

Текстте эмне жөнүндө кеп болду?

Биназир: Текст белгилүү бир нерсе же кимдир бирөө эмес, ар нерсе жана ар ким тууралуукеп чаржайыт болгон.

Окутуучу: Демек, текст деп эсептөөгө болобу?

Биназир: Тилекке каршы, текст деп эсептөөгө болбойт.

Окутуучу: Биз текстти талдоону жакшы өздөштүрүп алганбыз. Мындан ары мен суроо бербей, байкоочу катары болоюн. Силер өзүңөр талдап көргүлөчү.

Динара: Орунсуз кайталоого (керек, керек, ата-энелерибиз, ата-энелерибиз, кошуна, кошуна ж.б.) жол берилген. Көрсө, сөз байлыктын жана ойлоонун анча өнүкпөгөндүгүнөн орунсуз кайталоолор пайда болот турбайбы.

Эмил: Ооба, мен да тексттен тойго, чоң той, катташып, катташат, кошуна жашайбыз, ынтымакта жашайбыз деген сөздөр кайра-кайра орунсуз кайталанып келген. Демек, орунсуз кайталоолор баарлашууга терс таасирин тийгизери анык.

Окутуучу: Биз тексттеги орунсуз кайталоо менен чектелип калбай, орундуу кайталоо тууралуу да пикир алмашпайлыбы?

Мисалы, А.Осмоновдун «**Оорулуу акын**» ырын көркөм айтып берейин. Силер андагы кайталоолорго көңүл бургула жана башка тексттерден мисал келтирсеңер болот.

Оорулуу акын,
Ойго жакын,
Ооруп алсыз олтурат.
Акын, акын,
Акын баркын,
Өлүм билбей кол сунат.
Оорулуу акын,
Сөздөрү алтын,
Алсыз жалгыз олтурат.
Кантсин акын, ак кагаздын,
Бетин ырга толтурат.

Эмил: Бул ырда «оорулуу акын», «ооруп», «акын», «алсыз» деген сөздөр бир канча жолу кайталанып келди.

Окутуучу: Орундуу кайталоо эмне максатта колдонорун байкадыңарбы?

Эмил: Ырдагы (тексттеги) акынга, анын оорулуу, алсыз экендигине басым жасап, башкалардан бөлүп, чектеп көрсөтүп жатат.

Назгүл: Бул сөздөрдү кайталоо менен ырдын көркөмдүүлүгү артты.

Биназир: Адамдардын ички сезимдерин баяндоодо да орундуу кайталоо пайдаланылат. Мисалы, Ч.Айтматовдун «Кыямат» романынан мисал келтирейин. Асканын жаракасына түшүп кеткен Эрназарга Бостон алдастап, шашкалактап минтип бакырат: «Эрназар, барсыңбы? Эрназар! Эрназар! Эрназар!»

Окутуучу: Кээде өтө капаланганды, сүйүнгөндү, коркконду, мамилени, максатты, каршылыкты жеткиликтүү, экспрессивдүү, эмоционалдуу жеткирүү үчүн эң зарыл деген сөздөрдү кайра-кайра кайталоого туура келет. Орундуу

кайталоону ошол шартка, кырдаалга, чөйрөгө ылайык башка сөздөр менен алмаштыруунун зарылдыгы болбогон кайталаныш деп түшүнүүгө болот.

Тайпа текстте орунсуз кайталоолорго жол бербөөгө жана ойду так жеткирүү үчүн орундуу кайталоону өздөштүрүү зарылдыгын белгилешет.

Назгүл: Тексттин аталышы туура да эмес коюлгандыгын айткым келет. Себеби аталышы мазмуну менен так байланышкан эмес. Анан дагы Биназир айтмакчы, текстте ой чаржайыт берилген.

Ниматилла: Тексттеги сүйлөмдөр ич ара туура түзүлгөндөй, бирок алар бири-бири менен маанилик жактан такыр байланышпагандыктан бүткөн бир ойду түшүнбөдүк.

Маликабону: Текстте маалыматтар чаташып, чачыранды берилген, күз, мөмө-жемиштер, окуу, дос, тушоо кесүү той, ата-энелери, кошуналары тууралуу гана кыска ойлор жазылганы менен конкреттүү бир түшүнүк жок.

Окутуучу: Назира, ойлонуп отуруп калдың го. Текст тууралуу өз пикириңди айтып көрчү.

Назира: Маалыматтар ырааттуу эмес, ошондуктан окууга жана түшүнүүгө кызыксыз болду. Демек, баарлашууда айтуучунун тексти иретсиз түзүлсө, анда угуучуга башкага түшүнүксүз болот турбайбы.

Окутуучу: Биз тексттин аталышы тууралуу унутуп калбадыкпы?

Динара: Тексттин аталышы туура эмес коюлган. «Жакшыга жанаш» деп аташ туура эмес.

Окутуучу: Тексттин аталышы тууралуу маалыматты биринчи текстти талдоодо алганбыз го.

Эмил: Динара, сен байкабадыңбы? Достор, баарыңар назар салсаңар. Бул текстке аталыш коюунун зарылдыгы жок деп ойлойм. Анткени, бул текст эмес да.

Окутуучу: Толуктоо барбы?

Назгүл: Текст болуш үчүн сүйлөмдөр туруктуу тизмеленип, маанилик жактан байланышып, негизги ой ырааттуу берилиш керек.

Окутуучу: Эки тексттин айырмачылыктарын аныктап, тексттин мүнөздүү белгилерин тактап жатабыз...

Тайпа андан ары тексттин абзацтарга, 3 бөлүккө (киришүү, негизги, корутунду бөлүмдөрүндө эмне жөнүндө айтуу зарылдыгы) бөлүштүрүлбөгөнү, негизги ойду, тибин, стилин так аныктоого мүмкүн эместиги, орунсуз кайталоолорго жол берилгендиги, ашыкча сүйлөмдөрдүн арбындыгы, кыскасы тексттеги негизги кемчиликерди таап, аны жоюунун жолдору, тексттин негизги белгилери, тексттин жазма жана оозеки түрү жана бири-бирине болгон айырмачылык-окшоштуктары ж.б. тууралуу талдап, талкуу жүргүзүүнүн жыйынтыгында студенттер төмөнкүдөй жоопторду такташат:

- Берилген 1-тексттин мазмуну түшүнүктүү;
- 1-текст 3 бөлүккө туура бөлүштүрүлгөн;
- 2-тексттен негизги ойду так аныктоого болбойт, сүйлөмдөр маанилик жактан байланышпаган, киришүү, негизги, корутунду бөлүмдөрү жок...;
- эки текстти салыштыруу, талдоо аркылуу текстти туура түзүүгө үйрөнүштү.

Жогорудагы тексттерди талдап, анализдеп, практикалап андан соң теориясына көңүл буруу алда канча алгылыктуу, натыйжалуу экендигин баса белгилейбиз. Мындан улам, студент тексттерди өзү окуду, салыштырды, ой жүгүрттү, тактады, салыштырды, аягында тексттин мүнөздүү белгилерин белгилеп, өз алдынча аныктама чыгарды. Бул иш-аракеттер студентке тааныш, ийгиликке жетелөөчү кадамдар, мындан ары текст жөнүндө бүдөмүк ойлору болбойт, ошондой эле өз алдынча чыгармачылык менен иштөөгө да машыкты.

Демек, окутуучу жогорудагы текстти талдоо аркылуу студентке сүйлөм бүткөн бир ойду гана билдирерин, ал эми текст бир эмес, бүтүндөй бир ойду туюндурарын, биздин баарлашуубуз текст аркылуу ишке ашарын жана сүйлөшүүдө өз пикирин туура, жеткиликтүү бериш үчүн, тексттеги сүйлөмдөр бир мааниге, бир тирек сөзгө, бир темага багытталышы зарыл экендигин түшүндүрөт. Мындан улам студент сүйлөшүүнүн багытын, кызыкчылыгын,

мазмунун, саясатын, сөз төркүнүн так аныктап түшүнүүгө жетише алат. Адресанттын мамилесин, жеке кызыкчылыгын, кыйытылган ниетин баамдай алат. Анткени, «Текстке болгон кызыгуу – адам табиятына болгон кызыгуу» [88:143].

Тексттерди салыштыруунун жыйынтыгында, эске алчу төмөнкү тактоолорду белгилешет. Сүйлөшүүдө, маалымат алмашууда тил каражаттарынан сырткары да эске алчу жагдайлар бар. Адресант менен адресат тил каражаттарды так ушул жагдай, факторлорго ылайыктап тандайт. Ал факторлорго сүйлөшүүнүн чөйрөсү (турмуш-тиричиликте, иш стилинде, илимий, публицистикалык, көркөм чөйрөдө), пикир алышуунун максаты, багыты, тематикасы, формасы (оозеки, жазма), мүнөзү (монолог, диалог, полилог) ж.б. кирет. Анткени, текст белгилүү бир стилге ылайыкталып түзүлөт, тескерисинче стиль текстсиз аныкталбайт. Сүйлөшүүнүн чөйрөсүнө ылайык текст түзүлөт жана маалымат алмашылат. «Коммуникативдик процессте информациянын туюндурулушу андагы стилдик, кырдаал-шарттык, максаттык, мамиле-катыштык жана башка өзгөчөлүктөргө жараша ишке ашат» [87:127]. Ошондуктан, коомдогу ар бир чөйрөдө (турмуш-тиричиликте, иш стилинде, илимий, публицистикалык, көркөм чөйрөдө) тексттер өз тартиби, эрежеси менен түзүлөт.

Жыйынтыктап айтканда, тилчи окумуштуу Т.Маразыков: «Стиль дегенибиз – речтин белгилүү бир максатка, пикир алышуунун чөйрөсүнө ылайыкталган түрү» – деп жазса [87:127], методист-окумуштуу С.Давлетов. «Стиль – бул сүйлөшүүнүн, информация алмашуунун ыкмасы, ык-амалдары, жол-жобосу» – дейт [40:36].

Ал эми стилди окутуу менен байланыштуу кепти өстүрүүнү изилдеген окумуштуу В.Мусаева стилди кептин белгилүү бир максатка, сүйлөшүүнүн чөйрөсүнө ылайыкталган түрү катары белгилейт [102:13].

Демек, баарлашуу процессиндеги информация алмашуу стили чөйрөгө жараша белгилүү болот.

Жыйынтыктап айтканда, студент текст талдоо аркылуу төмөнкү артыкчылыктарга жетише алат:

- угуп түшүнүүсү калыптанат жана өнүгөт;
- текстке эмнелер жөнүндө кеп болуп жаткандыгын түшүнөт, аларды туюндуруучу сөздөргө (терминдерге) маани берет;
- кыргыз тыбыштарын туура, так айтууга көнөт;
- басымды туура коё алат, интонация, тон, дикция ж.б. так өздөштүрөт;
- текст кандайча башталып, кандайча аякталгандыгын, алардагы сүйлөмдөрдүн маанилик жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүн айкындай алат;
- сүйлөмдөр өз ара кандай каражаттардын жардамы аркылуу тутумдаштырылгандыгын белгилейт;
- тексттин мазмуну менен аталышынын өз ара мамилесин аныктай алат;
- тексттин негизги оюна, атына, бөлүктөрүнө, тирек сөздөрүнө карап, теманы тактайт;
- текст кайсы типте (баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү) стилде жазылгандыгын белгилөөгө жана негизги ойду, өзөк сөздү аныктоого жетишет;
- тексттин мазмуну менен аталышын салыштырып, ич ара байланышын аныктай алат;
- тексттин тибин (баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү) аныктай алат;
- тиешелүү тил каражаттарын тандоого көнүгөт (мисалы, ар бир стилде);
- сүйлөмдөрдү ырааттуу түзүүгө машыгат, грамматикалык, семантикалык жактан байланыштыра алат;
- стилдин бардык түрүндө текст түзө алат;
- сөз байлыгы артат;
- эң зарыл тил каражаттарын жана анын толук синонимдерин ыктуу пайдаланууга машыгат;
- сүйлөшүүнүн түрдүү кырдаалдарында эркин сүйлөшүүгө көнүгөт;
- өз пикирин коргой алат, аны эркин, жеткиликтүү бере алат;

- адресанттын кызыкчылыгын, саясатын, маалыматын, мамилесин толук аңдай алат;
- сүйлөшүү системасын өздөштүрүүгө, сүйлөшүүгө көнүгөт;
- текст түзүүгө машыгат;
- эл алдына чыгып сүйлөөгө машыгат ж.б.

Кыргыз тилин мектепте, ООЖдо, ЖОЖдо окутууда текст менен иштөөдө текстти талдоо иштери жарым-жартылай жүргүзүлгөндүгү жашыруун эмес. Сабактарда текстти талдоонун биринчи түрү болгон лингвистикалык талдоо жүргүзүү көп колдонулуп, ал эми толук талдоого көңүл бурулбай келет. Мына ушундан улам студенттин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу, өркүндөтүү солгундоодо деген тыянак чыгарууга да болот.

«Текстти толук талдоо окуучулардын байланыштуу сүйлөөсүн өркүндөтүүнүн негизги каражаты катары каралат. Анткени, текст сүйлөөнүн жыйынтыгы катары тилдик бирдик-каражаттардын колдонулушун, кептин уюштурулушун жана жыйынтыгын көрсөтүүчү факт, үлгү жана көрсөтмө курал болуп саналат» [151:423]

Демек, жогоруда келтирилген мисалдарда көрсөтүлгөндөй текстке толук талдоо жүргүзүү аркылуу студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана өркүндөтүү алгылыктуу деп белгиленет.

Окутуучу студентти сүйлөөгө жана баарлашууга үйрөтүүдө сөзсүз текстти ырааттуу, туура түзүүгө багытталган ык-амалдарды так тандоосу, аны максаттуу ишке ашыруусу негизги ролду ойнойт. Анткени, текстсиз баарлашууну ишке ашыруу мүмкүн эмес.

Окумуштуу С.Давлетов текст түзүүгө, аны өркүндөтүүгө үйрөтүүчү төмөнкү ыкмаларды сунуштаган. Бул ыкмаларды алгылыктуу деп баалоого жана канча мезгил өтсө да, бүгүнкү күндө өз маанисин, актуалдуулугун жоготпогондугун белгилөөгө болот.

Методист Самак Давлетов имитациялык (үлгү боюнча үйрөтүү, тууроо) ыкманы натыйжалуу деп эсептеген.

Окутуучу атайын булактардан программага ылайык белгилүү бир функционалдык стилде, сабаттуу түзүлгөн даяр текстти берет, студент ага окшоштуруп, үлгү катары пайдаланып, текст түзөт.

К.Маликовдун И.Раззаков тууралуу эскерүүсү боюнча түзүлгөн даяр текст берилет:

Мекен уулу

Исхак Раззаковду кадырлап, көрүү үчүн атайын Москвага бардым. Бир катар жаңылыктарды угуп болгон соң, оозунан көк түтүн чыгып: «Сагындым кыргыз эли-жеримди» - деп калды.

«Кыргызың сени кызматтан бошотуп жатканда бөрүлөрдөй талабады беле, алардын эмнесин сагынасың» - деди аялы. Ал аялын бир саамга тиктеп: «Жок, андай эмес, баары бир кыргызымдай эл жок, өтө сагындым» - деген эле.

Ар бир кыргыз өз эли-жерин ушундай сүйсө, эч кимге кор болбойбуз.

«Адам өзүнүн билгендеринин көбүн окшоштуруу, тууроо жолу менен үйрөнөт. Анан ал зарылдыгына, мүмкүнчүлүгүнө жараша өркүндөтүлө берет» [40:29].

Андан тайпага И.Раззаков тууралуу тартылган көрмөтасмадан үзүндү көрсөтүлөт. Студент көңүл коюп көрүп, ар бир сөзгө маани бере угуп, буга чейинки текст талдоо боюнча ээ болгон билим, билгичтик жана көндүмдөрүн пайдаланып, жогорудагы текстке окшоштуруп текст түзөт.

Ийгиликке сапар

Биз Пржевальскиден Фрунзеге келаттык. Ал киши шаан-шөкөт менен тосуп, кайра сыйлап узатканды жактырчу эмес. Покровка айылына түшүп, тамактанып жол уладык. Айылдан 30 чакырымдай узап кеткенде, И. Раззакович менден: «Сиз тамактын акчасын төлөдүнүзбү?» - деди.

Мен: «Ооба, райисполкомдун төрагасы төлөдү» - дедим.

Исхак Раззаков башкача сүр менен карап: «Мен бирөө төлөгөн тамакты жеп көнгөн эмесмин» - деп, кесе айтты да айдоочусуна артка кайтууга буйрук кылды.

Ашканага келип, тамактын акчасын бергенден кийин оор үшкүрүп:
«Мындан ары мындай иш кайталанбасын» - деди.

Албетте бул адамгерчиликтин туу чокусу го[136:55]

Анткени, студент ошол даяр тексттен негизги ойду, тирек сөздү, тексттин бөлүктөрүн, тибин, сүйлөм мүчөлөрүнүн так орун тартибин, сүйлөмдүн курулушун, сүйлөмдөрдүн өз ара тутумдашын, байланышын, коюлуучу тыныш белгилерин, абзацка бөлүүнү, туура ойлонууну, ойду так берүүнү үйрөнөт жана текстти кемчиликсиз түзүүгө машыгат.

Бул ыкма аркылуу баарлашууну өздөштүрүүнүн төмөнкү алгачкы кадамдарын үйрөнүүгө болот:

- акылга бай, сөзгө чечен, сөз баккандардын кебин угуп, аларды туураганга аракет көрөт;
- тиешелүү тилдик каражаттарды тандайт, туурап сүйлөө, сүйлөшүү системасын өздөштүрүүгө кадам таштайт;
- сүйлөмдү, текстти туура курууга, тыныш белгилерин сабаттуу коюуга үйрөнөт;
- адресанттын текстиндеги негизги ойду бат табууга көнөт;
- сүйлөшүүнү толук өздөштүргөнгө чейинки жөндөмдүүлүгүн тууроо, окшотуу аркылуу түптөй баштайт.

С.Давлетов мындан сырткары дидактикалык максатта түзүлгөн ката кетирилген текст менен иштөө ыкманы жазган. Тексттеги кетирилген мүчүлүштүктөр алгач жекече, андан соң топто талданат, аныкталат. Жыйынтыгында, кетирилген кемчиликтер оңдолуп, текст кайрадан өркүндөтүлүп түзүлөт. Албетте, бул текст түзүүгө машыктыруучу натыйжалуу ыкмалардын бири катары студенттин текстти сабаттуу түзүүсүнө, чыгармачылык менен иштөө жөндөмдүүлүн өстүрүүгө, ойлоосун өнүктүрүүгө, топто жана жекече иштөөгө өбөлгө түзөт.

Методист Самак Давлетов тууроо методун колдонуу менен чектелүүгө болбой тургандыгын, речтин өнүгүшүнө (сүйлөөнү жана баарлашууну калыптандырууга, өнүктүрүүгө) карата коммуникативдик методдун

алгылыктуулугун мындайча жазган: «Коммуникативдик метод – сөз жүрүп жаткан шартты, максатты, адресатты, речтин типтерин, стилин, жанрдык өзгөчөлүгүн, кайра байланышуу мүмкүнчүлүгүн эске алуу менен текст түзүүдө колдонулуучу метод.» [40:32].

Баарлашуу – маалымат алмашуу. Баарлашуу текст аркылуу ишке ашарын көпчүлүк окумуштуулар белгилешет. Демек, угуучу тексттеги маалыматтардын түрүнө карата айтуучунун акыл-сезимин, дүйнө таанымын, кыял чабытын ж.б. аныктай алат. Коммуникативдик компетентүүлүктү өркүндөтүүдө баарлашуу маанилүү роль ойнойт. Бул процесс текст аркылуу ишке ашары шексиз. Студенттерге текст тууралуу түшүнүк бербей, текст түзүү ишмердүүлүгүн калыптандырбай туруп, алардын сүйлөшүүсүн өркүндөтүү мүмкүн эмес. Ошондуктан, бүгүнкү билим берүү талабы боюнча кыргыз тилин окутуунун негизги максаты – кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү.

Окумуштуу-методист Ж.Чыманов кеп ишмердүүлүгүн баалап, аны жакшыртуу, өркүндөтүү үчүн көнүгүүлөрдөн баштоо зарылдыгын төмөнкүчө белгилеген. Алгач, мугалим маалыматтын түрүн (фактуалдык, концептуалдык, текст алдындагы) так аныктоо, текст түзүү иштеринде тема, аталышты туура ажыратуу, тексттин композициялык түзүлүшүн так иштөө, өзөк сөздөрдү аныктоо иштерин жүргүзүү зарылдыгын сунуштаган [151:144].

Демек, текст түзүүгө багытталган методдорду жөнөкөйдөн татаалга, фактуалдыктан чыгармачылык көнүгүүлөргө карай тандоо - максатка жетүүнүн ачык жолу.

Студенттердин коммуникативдик компетентүүлүктөрүн калыптандырууда жана өнүктүрүүдө текст түзүүгө үйрөтүү - негизги маселелердин бири.

Иштин максатына ылайык жөнөкөйдөн татаалга карай жүргүзүлүүчү натыйжалуу ыкмаларды карап көрөлү.

Баяндама (үйрөтүү жана текшерүү, толук жана кыска, тандалмалуу, дил баяндын элементтери, кошумча тапшырмалуу ж.б.) жазууга үйрөтүү да текст түзүүгө үйрөтүүнүн алгачкы кадамдары болуп саналат. Анткени, баяндама

жазуу менен студент окуган-уккан маалыматын, өз ой жүгүртүүсүн айтууга же жазууга машыгат. Ал үчүн тилдик каржаттарды өз орду менен пайдаланууга, сүйлөмдү туура түзүүгө, сүйлөмдөрдү өз ара байланыштырууга, бир теманын, негизги ойдун тегерегинде текст түзүүгө көнүгөт.

Орто деңгээлдеги тайпанын студенттерин текст түзүүгө үйрөтүү үчүн төмөнкү ыкмаларды пайдаланууга болот. Табышмак катуу же суроо-жооп аркылуу тексттин темасын аныктоого, темага багыттоого жана студенттердин ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө, бат тапкычтыкка машыктырууга болот. Мисалы, окутуучу «Сен таза болсоң, мен таза болсом, коом да таза болот» деген учкул сөздүн автору ким деген суроону узатуу менен түзүлүүчү тексттин негизги тирек оюн, темасын аныктайт. Албетте, бул текст түзүүгө багыттоочу, негизги ойду аныктоочу, чыгармачылыктуу ой жүгүртүүнү ойготуучу кадам болуп эсептелет.

Суроонун жообу аныкталгандан кийин «Кар томологу» муз жаргычы пайдаланылат, максаты - темага жана текстке багыттоо, студенттердин бат ой жүгүртүүсүн калыптандыруу, сүйлөм түзүү жана оюн эркин айтууга машыктыруу.

Үлгү: Окутуучу И.Раззаков тууралуу уккан-билген маалыматтары боюнча тайпага сүйлөм түздүрөт. Эреже боюнча ар бир студент өзүнөн мурдагы айтылган сөздү кайталоо менен бирден өз сөзүн кошуп улантат.

Тема – И.Раззаков.

Кыргыз (1-студент) – элинин (2-студент) – чыгаан (3-студент) - уулу (4-студент) - Исхак (5-студент) – Раззаков (6-студент) - 1910- (7-студент) – жылы (8-студент) - 25- (9-студент) – октябрда (10-студент) - Лейлек (11-студент) - районунун (12-студент) - Коросон (13-студент) - айылында (14-студент) - туулган (15-студент).

Мындан сырткары тайпанын текстке чейинки билим деңгээлин аныктоо максатында «Элине Ала-Тоодой кызмат өтөгөн инсан дегенге кандай түшүнөсүңөр?» деген суроонун тегерегинде кыскача аңгемелешүү жүргүзсө да болот.

Студенттердин сөз байлыгын өстүрүүдө сөздүк менен иштөө ишин көз жаздымда калтырууга болбойт. Анткени, текст менен таанышуудан мурда жаңы сөздөр менен иштөө текстти жеткиликтүү түшүнүүгө, студенттин сөздүк корун байытууга, аны активдүү лексикасына киргизүүгө, эл тарыхына, маданиятына кызыгуу, темага багыттоочу кадамдарга ээ болуучу натыйжаларга алып келет.

Мисалы, «Сөздүк сандыкча» муз жаргычы ойнотулат.

Окутуучу студенттерге бейтааныш сөздөрдүн болжолдуу варианттарын сабак башталганга чейин сандыкчага салып коёт. Студенттер бирден чыгып, сандыкчадан баракча алат. Андагы сөздү жана түшүндүрмөсүн окуп, окутуучунун жардамы менен орусча котормосун, түшүндүрмөсүн тапканга аракет кылат.

Сөздүк сандыкчадагы сөздөрдүн түшүндүрмө сөздүгү:

Өтөө – бир нерсени аткаруу, иш жүзүнө ашыруу – исполнять, выполнять.

Эл агартуу – эл арасында илим-билим таратуу, билим берип окутуу – народное просвещение, народное образование.

Салым – өнүктүрүү, көбөйтүүчүн болгон кошумча – вклад, вложение.

Алдыңкы катар – жогорку, биринчи катар – в первом ряду, передовой.

Тынымсыз – тынымы жок, үзгүлтүксүз – непрерывный

Көзөмөл – көз салуучу, көзөмөл болуу - наблюдательный

Демилге – белгилүү бир иштин башталышына багытталган аракет – инициатива.

Ири – салыштырмалуу чоң – крупный.

Кездеме – пахта буласынан, жүндөн ж.б. токулган текстиль товарлары - ткани.

Өндүрүш – иштеп чыгаруу, өндүрүү- производство.

Эл чарбасы – элдин өндүрүшү- народное хозяйство

Агрардык – жерди иштетүү маселесине тиешеси бар - аграрный

Суу сактагыч – сууну токтотуп, көбөйтүү, топтоо, сактоо үчүн курулган көлмө - водохранилище.

Түйүндүү маселе – иштин, маселенин топтошкон жери, сыры – суть дела.

Көркөм – кооз көрүнүш, көрктүүлүк – художественный.

Жаңы сөздөрдү активдүү лексикага киргизүү үчүн сөзсүз аны кепте колдонуу зарыл. Ал үчүн жаңы сөздөрдү катыштырып, сүйлөм же текст түзүүдө ушул эле **«Кар томологу»** муз жаргычын колдонуп, текст түзүү ишин жүргүзүүгө болот. Ар бир студентке бирден кагаз (жаңы сөз (өтөө, билим берүү системасы, салым, алдыңкы катар, тынымсыз, үзгүлтүксүз, көзөмөл, демилге, ири, кездеме, өндүрүш, эл чарбасы, агрардык, суу сактагыч, түйүндүү маселе, көркөм) таркатылат. Тапшырма боюнча тексттин аталышын ушул сөздөрдүн ичинен алат. Мисалы, «Демилге» деп аныкталат, студент өзүнөн мурдагы сүйлөмдү айтуу менен колундагы кагазда жазылган сөздү катыштырып сүйлөм түзүп, тексти андан ары улантат. Ошентип акыркы студент тексти жыйынтыктайт. Мында студенттер текстке тиешелүү ар бир өзгөчөлүктү (тексттин бөлүктөрүн, тибин, темасын, негизги ойду, стилин, чөйрөнү ж.б.) аныктап алат.

Мисалы,

Демилге

Азыркы учурда мамлекеттин өнүгүшү үчүн бир катар **түйүндүү маселелерди** чечүүбүз зарыл.

Эң оболу билим **берүү системасын** жакшыртсак, билимдүү, кесипкөй адистер даярдалат. Алардын жардамында өлкө өнүгүүнүн жолун тандайт.

Кыргызстан тоолуу жана сууга мол болгондуктан **суу сактагычтарды** куруп, электр энергиясын сатсак, талкаланган, тонолгон **ири** завод-фабрикаларды кайра оңдоого, **өндүрүштү** тынымсыз жүргүзүүгө, көркөм кол өнөрчүлүктү өркүндөтүүгө каражат топтолот. Республикабыз **агрардык**, ошондуктан эл **чарбасына** үзгүлтүксүз көңүл буруп, жер-жемиш, мөмө-жемиштерди жана **кездеме** чыгаруу үчүн пахта, тыт ж.б. өстүрүү зарыл.

Келгиле жаштар, Кыргызстандын өнүккөн мамлекеттердин **алдыңкы катарына** чыгуусуна өз **салымыбызды** кошуп, мекен алдындагы кызматыбызды **өтөөнү** сунуштайлы жана ар бир ишти **көзөмөлгө** алалы.

Бул ыкма аркылуу студент текст түзүүгө, аны айтууга, башканы угууга ж.б. өздөштүрдү.

Мындан сырткары, «Чаташкан логикалык чынжырды» пайдалануу аркылуу студент өз алдынча текст түзүүгө, өз оюн эркин айтууга, баарлашууга, тексттин мазмунун, темасын, стилин так аныктоого жана баарлашууда жөндөмө мүчөлөрдү каражат катары туура колдонууга машыгат. Ошондой эле коммуникативдик компетенттүүлүктү өнүктүрүүдө жөндөмө мүчөлөрдүн ролу тууралуу кеңири түшүнүк алышат, сүйлөм мүчөлөрүн байланыштыруучу жөндөмө мүчөлөрдү кебинде туура пайдаланганга, өз оюн туура, жеткиликтүү берүү үчүн сүйлөм мүчөлөрүн өз орду менен так курууга машыгышат.

Убакытты туура пайдалануу үчүн тайпаны 1, 2 санагы менен эки топко бөлүп, текстти жеткиликтүү түшүнүү үчүн түрдүү тапшырма берилет.

1-топко жөндөмө мүчөсүз текст таркатылат. 2-топко лексема жана синтаксемалар чаташтырылып, орун алмашылып, текст баш аламан формада берилет. Окутуучунун тапшырмасы боюнча биринчи топ көп чекиттин ордуна тиешелүү жөндөмө мүчөнү улап, ал эми экинчи топчаташкан сүйлөм мүчөлөрүн иретке келтирип, аягында эки топ тең тексттин мазмунун сактоо менен көлөмүн кыскартып кайра түзөт.

1-топко берилүүчү тексттин болжолдуу үлгүсү:

Эли... Ала-Тоодой кызмат өтөгөн инсан

1961-жылдар... 1950-жыл... аралыгын... И. Раззаков республика... партиялык уюму... жетектөө... чарбалык, маданий жана агартуу системасы... зор салым киргизип, республика... алдыңкы катар... алып чыккан. Ал бардык маселелер.. пландаштырып, а... аткаруу үчүн республика... ар кайсы райондору... тынымсыз көзөмөл... алып турган.

А... демилгеси менен Кара-Балтадагы Тоо-Кен комбинаты, Фрунзедеги айыл чарба машиналар... куруучу ири завод, кездеме токуучу, кийим тигүүчү, трикотаж иштетүүчү фабрикалар курулган жана металл кесүүчү станок өндүрүш... киргизилген. 1953-жылы Фрунзе-Ош жолу (3200 м бийиктиктеги

Төө-Ашуусу... 3 км тоннели бар, 600 км) курула баштайт. Республика... 20 өндүрүш объектилери эл чарбасы... кошулат; Кызыл-Кыя жана Сүлүктүкөмүр шахталары, Лебединовка жана Аламүдүн электростанциялары, Пржевальск ГЭСи, «Кыргызавтомаш» заводу, «Ош электро-механикалык» заводу, «Фрунзе бут кийим» фабрикасы ж.б.

Республика агрардык болгондугуна байланыштуу И. Р. Раззаков айыл чарбасы... көтөрүү... да көп аракеттер жумшаган. А... аракети менен Папан, Орто-Токой суу сактагычтары, Отуз-Адыр, Чоң Чүй, Кулунду каналдары жана башка суу чарба курулуштары бүткөрүлгөн. Баткен областы...дагы 3000 гектар суусуз жерлер сугарылууга жарактуу болуп, бир канча жаңы айылдар пайда болгон.

Билим берүү... да өзгөчө көңүл бурулуп, Кыргыз ССР илимдер академиясы, Кыргыз мамлекеттик университети, Кыргыз кыз-келиндер педогогикалык институту, Фрунзе политехникалык институту, Пржевальск педогогикалык институту, Кыргыз мамлекеттик физкультура институту, Ош педогогикалык институту жана бир катар шаарларда медициналык окуу жайлар, техникумдар ачылган. И.Раззаков... жеке демилгеси менен кыргыз... мыкты уул-кыздары Москва, Ленинград жана башка Россия... чоң шаарлары... окуу... жиберилип турган.

И. Раззаков билим алуудагы түйүндүү маселелер... көтөрүү менен катар окутуу... интернационалдык мамиле кылуу... демилгечиси да болгон. Ушундай демилге... таасири менен Республика... кыргыз, өзбек, орус, тажик ж.б. тилдер... окутулган мектептер да иштей баштаган. Ал эми айрым мектептер... окуучулар... сан... жараша бир нече тилдер окутулган. Кыргыз эмес мектептер... кыргыз тили киргизилген. 1957-жылы мектеп окуучулары... (80000 окуучуга) ысык тамак уюштурулган.

Кыргыз адабияты жана искусствосу 50-жылдар... аралыгында зор ийгиликтер... жетишип, Ч. Айтматов, А.Токомбаев, К. Жантөшев, К.Маликов, Б. Бейшеналиева, С. Кийизбаева, М. Рыскулов, А. Малдыбаев, Д.Күйүкова, Б. Кыдыкеева ж.б. көркөм өнөр... чеберлери... ысымдары дүйнө элдери...

тааныла баштайт. 1952-жылы Фрунзе... «Манас» эпосу боюнча илимий сессия өткөрүлөт.

2-топко берилүүчү тексттин болжолдуу үлгүсү:

Ала-Тоодой инсан өтөгөн Элине кызмат

Республиканын 1961-жылдардын 1950-жылдан И.Раззаков зор салым киргизип маданий системасына жана агартуу, аралыгында партиялык уюмун алып чыккан чарбалык, республиканы алдыңкы катарга жетектөөдө. Ал республиканын көзөмөлгө алып турган ар кайсы райондорун бардык маселелерди тынымсыз пландаштырып, аны үчүн аткаруу. Кара-Балтадагы Тоо-Кен комбинаты, курулган

Анын демилгеси менен Фрунзедеги айыл чарба трикотаж куруучу ири завод, кездеме кесүүчү өндүрүшкө, машиналарын кийим тигүүчү, иштетүүчү фабрикалар жана металл токуучу станок киргизилген. (3200 м бийиктиктеги Төө-Ашуусунда 3 км тоннели бар, 600 км) Фрунзе-Ош жолу курула 1953-жылы баштайт. «Кыргызавтомаш» электростанциялары, эл чарбасына кошулат; Кызыл-Кыя жана Сүлүктү фабрикасы, Лебединовка жана Аламүдүн заводу, Пржевальск көмүр шахталары, «Ош электро-механикалык» ГЭСи, «Фрунзе бут кийим» заводу Республикада 20 өндүрүш объектилери ж.б.

Республика айыл чарбасын көтөрүүгө да байланыштуу И. Р. Раззаков агрардык болгондугуна жумшаган көп аракеттер. Анын каналдары жана башка суу чарба бүткөрүлгөн Папан, Орто-Токой курулуштары, Отуз-Адыр, Чоң-Чүй, Кулунду суу сактагычтары аракети менен. Баткен областындагы 3000 гектар суусуз жерлер сугарылууга жарактуу болуп, бир канча жаңы айылдар пайда болгон.

көңүл берүүгө да өзгөчө Билим бурулуп, ССР Кыргыз академиясы илимдер, Кыргыз университети мамлекеттик, кыз-келиндер педогогикалык Кыргыз институту, политехникалык Фрунзе институту, педогогикалык Пржевальск институту, физкультура мамлекеттик Кыргыз институту, Ош педогогикалык институту ачылган жана шаарларда медициналык бир катар окуу жайлар, техникумдар. кыргыздын мыкты уул-кыздары Раззаковдун И.

Москва, Ленинград жана башка жеке демилгеси менен Россиянын чоң шаарларына окууга жиберилип турган.

И. Раззаков түйүндүү демилгечиси билим алуудагы интернационалдык мамиле кылуунун көтөрүү менен катар окутууга да маселелерди болгон. Ушундай Республикада кыргыз, өзбек, орус, тажик ж.б. тилдерде окутулган мектептер демилгенин таасири астында да иштей баштаган. айрым Ал эми окуучулардын мектептерде санына бир нече тилдер жараша окутулган. кыргыз тили эмес Кыргыз мектептерге киргизилген. окуучуларына 1957-жылы (80 000 окуучуга) тамак мектеп ысык уюштурулган.

Кыргыз 50-жылдардын аралыгында адабияты жана искусствосу ийгиликтерге Ч.Айтматов, А.Токомбаев, К.Жантөшев, К.Маликов, Б.Бейшеналиева, С.Кийизбаева, М.Рыскулов, А.Малдыбаев, Д.Күйүкова, Б.Кыдыкеева ж.б. зор жетишип, өнөрдүн көркөм дүйнө чеберлеринин ысымдары тааныла элдерине баштайт. «Манас» эпосу Фрунзеде 1952-жылы илимий боюнча сессия өткөрүлөт.

Студенттер тексттин туура варианты менен өздөрү түзгөн текстти салыштырат, талдайт, анализдейт. Биринчи текст менен иштөө аркылуу жөндөмө мүчөлөрдүн кепте колдонулушуна, ал эми экинчи тексттен синтаксис бөлүмүндөгү сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартибине көңүл бурууга болот.

Жыйынтыктыгында, студент төмөнкү баалуулуктарга ээ болот:

- өз оюн эркин айтууга, пикирин коргоого, кунт коюп угууга, өзгөнүн пикирин сыйлоого, маалыматтарды салыштырууга, талдоого машыгат;
- жаңы сөздөр менен иштөө аркылуу текстти (информацияны) жеткиликтүү түшүнүүгө көнөт;
- эл тарыхына, маданиятына, адам табиятына кызыгуу туулат;
- кеп ишмердүүлүгүнүн угуу, окуу, сүйлөө, жазуу, ойлоо түрлөрүн өздөштүрүүгө машыгат;
- бат тапкычтыкка, ой жүгүртүүгө, өз алдынча чечим кабыл алууга, сөздөрдүн синоним-антонимдерин табууга жетише алат;

- сөз байлыгын өстүрүүгө, сүйлөм түзүүнү өздөштүрүүгө, аңгемелешүүгө багыт алат;

- сөздөрдүн түшүндүрмөсүн, котормосун табууга жана аны сөздүк лексикасына киргизүүгө көнөт;

- чаташкан ойду иретке келтирип, оозеки же жазма текст түзүүгө аракеттенет;

- тилдик каражаттардын тексттеги кызматын аныктоого машыгат ж.б.

Баарлашуу процессинде текстти туура түзүүнүн ролу өзгөчө. Себеби, баарлашууну сүйлөө аркылуу өздөштүрөт. Диалогдо студент өз оюн эркин айтууга, суроо бере билүү жана жооп берүү, угуу ишмердүүлүктөрү боюнча карым-катнаш (коммуникация) ыкмаларын өздөштүрөт.

Бул үчүн студенттин суроо бере билүү жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу жана өркүндөтүүчү ыкмаларды колдонуу зарыл. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу процессинде суроо-жооп ыкмасы дайыма колдонулуучу усулдардын бири экендиги шексиз. Суроо берүүнүн маани-максатын аныктоо тууралуу А.В.Текучев, Н.С.Поздняков, А.Осмонкулов, Б.Өмүралиев, Ж.Чымановж.б. окумуштуулар жыйынтыктуу изилдөө жүргүзүшкөн. Методист-окумуштуу Н.С.Поздняков жана Ж.Чымановдун пикири боюнча суроо берүүнүн максаты коркутуу эмес, кепке тартуу, пикирин билдирүүгө шарт түзүү, билбеген маалыматын конкреттештирүү, көйгөйдү чечүү, ортодогу мамилени тактоо багытында болушун ырасташкан. Суроо берүү менен студент жаңы билим алат жана анын таанып-билүүсү, ойлоосу активдешет, чыгармачылык менен жооп издөөгө, алынган жоопту иреттеп, тактап, текстке айландырууга, баарлашууда суроо берүүгө машыгат. Себеби, бул суроо-жооп процессинде ой жүгүртүлөт, маалымат мээге чагылып анализденет, маалыматтар салыштырылат, информацияны толук аныктоо, тактоо ж.б. иш-аракеттер жүргүзүлөт. Же тескерисинче, кээ бир суроолор студенттин ойлоосун тык токтотуучу, алдыга умтулган кайратын жандыруучу, жашоодогу багытын артка кайруучу мааниге ээ.

Окутуучу таасирдүү суроо бере билүүнү үйрөтүү ыкмасы аркылуу студенттердин ойлоосун өнүктүрөт, чыгармачылык менен иштөөсүн калыптандырат, баарлашуудагы (тексттеги) контексттик же подтексттик информацияны оңой аңдап-туюуга көнүктүрөт. Демек, баарлашуудагы суроо берүүнүн ролу чоң жана «Сабак процессинде берилген суроо тек гана ага жооп алуу үчүн гана берилбейт. Так, кызыктуу, оригиналдуу же проблемалуу берилген суроо табиятында ойлонууга түрткү берген мотив боло алат. Ошондой эле орундуу берилген суроо материалды толук аңдап-билүүгө, ал боюнча тыянактуу пикир чыгарууга, маселенин практика менен байланышын көрө, колдоно билүүгө шарт түзөт. Окуучунун жекече ой жүгүртүп, көтөрүлгөн маселеге өз алдынча мамиле кылууга, өз жообун берүүгө багыттаган, талап кылган суроо - майнаптуу суроо» [151: 416-417].

Суроо берүү аркылуу текст түзүү максатында алгач окутуучу тайпага текст таркатат. Бул ыкманы ар бир предмет боюнча теориялык билимди өздөштүрүүдө колдонууга болот. Студенттер тексттин мазмуну боюнча суроо (тексттин көлөмүнө жараша суроонун саны аныкталат) түзүшөт. Муну коллективдүү же жекече, жупта жүргүзүүгө болот. Студент сабак аягында баарлашууда тексттин (информациянын) мазмунун толук түшүнүүгө, угуучуга суроо (оозеки жана жазма формада) бере билүүгө, түшүнүгүн тактоого, өз оюн фактылар менен далилдүү (текст түзүүгө) айта билүүгө, көнүгөт. Мындан сырткары, суроо берүү аркылуу студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу жана өнүктүрүүдө интервью, текст боюнча тест түзүү, берилген суроого текст түзүү, дискуссия ж.б. концептуалдык ыкмаларды колдонууга болот.

Демек, текстти туура түзүү натыйжасын алуу үчүн окутуучунун жана студенттин суроосу негизги мааниге ээ. Анткени, окутуучу тайпанын дараметине ылайык, студент өз билим деңгээлине, жөндөмдүүлүгүнө, оригиналдуу көз карашына жараша суроо берет. Сабакта баарлашууга үйрөтүүчү, чыгармачылык менен ой жүгүртүүгө жана проблеманы чечүүгө багытталган орундуу, кызыктуу суроолор берилиши максатка ылайык. Суроо

берүү аркылуу баарлашууга, сүйлөөгө, тексттин өзөктүү маанисин бөлүп ажыратууга, түшүнүүгө машыгат.

Кийинки ыкмада окутуучу тайпага текст таркатат. Муну топто оозеки же жазма түрдө ишке ашырууга болот. Текстти окуп, аңгемелешип бир пикирге келүү менен тексттеги абзацтарды аныктап, ар бир абзацтагы негизги ойду камтыган сүйлөмдү табышат жана алар кайсы тирек сөз менен байланышып турганын аныкташат. Бул ыкманы өздөштүрүү аркылуу баарлашуунун максатын, логикасын аныктоого жана адресанттын сүйлөшүүдөгү кызыкчылыгын, маанайын, саясатын, багытын тактоого машыктырат.

Текст боюнча студент түшүнүгүн айтып берүү ыкмасы - эскирбеген, көз жаздымда калбаган, дайыма жаңыланып турган усулдардын бири. Окутуучу тайпага текст таркатат да, алгач өзү уккулуктуу үн менен көркөм окуп берет. Мындан улам студенттин угуу ишмердүүлүгү калыптанат, сүйлөшүүдө адресанттын маалыматын кунт коюп угууга, анын мамилесин, багытын, максатын тактоого жана андагы негизги ойду аныктоого машыгат. Андан ары ар бир студент белгиленген убакытта өз алдынча текстти үн чыгарбай (ойду конкреттештирүүгө, көңүл бурууга үйрөнөт) окуп чыгат. Окутуучунун тапшырмасы боюнча студент текст боюнча алган түшүнүгүн айтып берет.

Эгерде тайпада студенттин саны көп болсо, убакытты үнөмдөө максатында тайпадагылар бири-биринин сүйлөмүн улап айтса да болот. Бул ыкма аркылуу студент даяр түзүлгөн текстти окуп, ал тексттин түзүлүш эрежеси, бөлүктөрү, тил каражаттарынын колдонулуш тартиби тууралуу маалымат алып, текст түзүү ыкмасын даяр үлгүдөн өздөштүрөт. Түшүнүгүн айтып берүү ыкмасы аркылуу студент баарлашууда адресанттын маалыматын так, туура түшүнүүгө, башкага өз оюн иреттүү, жеткиликтүү айтууга, уккан маалыматты эске сактоосуна, өзгөнү уга билүүгө, эл алдына чыгып сүйлөөгө машыгат.

Текст менен иштөөдө окуу, мазмуну боюнча түшүнүгүн айтуу милдеттүү негизги иш-аракеттердин бири экендигин ар бир окутуучу эске алышы зарыл.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүдө текст менен иштөөнүн ролу негизги мааниге ээ жана «Текст менен иштөө кандайдыр бир лингвистикалык-теориялык маселени чечүүнүн, кайсы бир белгисин, өзгөчөлүгүн аныктоонун объектиси эмес, текст баарыдан мурда, окуучунун угуп-түшүнүүсүн, окуп өздөштүрүүсүн, айтып (сүйлөп) берүүсүн жана жазып берүүсүн калыптандырып өнүктүрүүчү, дайыма иштеп, дайыма кайрылып туруучу өспүрүмдүн жан жолдошу, жандоочусу болушу шарт»[151:158]

Иштин максатына ылайык, тагыраак айтканда көргөн-билгендерин, байкаганын, жеке көз карашын, далилдүү пикирин толук, так, жеткиликтүү айтууга жана жазууга, сүйлөшүүгө үйрөнүү үчүн текст менен иштөө көнүгүүлөрү негизги мааниге ээ. Концептуалдуу көнүгүүлөр студенттердин ой жүгүртүүсүн, текст түзүү ишмердүүлүгүн, сүйлөөсүн, сүйлөшө билүүсүн калыптандырат жана өркүндөтөт. Кандай гана көнүгүү болбосун тексттин алкагында аткарылышы максатка ылайык.

«Улантып жазуу» жөнөкөй ыкмасы сүйлөшүү стилинде мурдатан бери колдонулуп келген. Алсак, алгач баланы сүйлөтүүгө үйрөтүүдө эне түрдүү мазмундагы тексттин (жомок, табышмак, акыл-насаат айтуу ж.б.) башталышын айтып берип, андан соң баланын улантуусуна көмөк берет. Анын эффективдүүлүгү канча кылымдан бери тажрыйбаланып келгендигине карабастан, бүгүнкү билим берүү системасында өз актуалдуулугун жогото элек.

Окутуучу тайпага «Эне» деген темадагы толук бүтпөгөн бейтааныш текст (киришүү гана бөлүмүн) таркатарын, аны ар бир студент чыгармачылык менен ой жүгүртүп улантып (негизги жана корутунду бөлүмүн) жазышы зарылдыгын, ойду жеткиликтүү бериш үчүн тилдик каражаттарды, тыныш белгилерди ыктуу, туура колдонуу, берилген убакытты үнөмдүү пайдалануу зарылдыгын эскертет. Эң негизгиси, бул көнүгүү студенттердин оозеки-жазма тексттерди бат түзүүсүнө, сүйлөө чеберчилигин, сүйлөшүү системасын терең өздөштүрүүгө өбөлгө түзөрүн айтып, ыкманын ийкемдүү колдонулушун, сабактын кызыктуу, эффективдүү өтүшүн көзөмөлдөөсү керек.

Таркатылган текстти алгач окутуучу үн кубултуп окуп берет, ошол кырдаалдагы эненин, баланын образын ачуу үчүн тайпада аңгемелешүү жүрөт. Тексттеги жагдай, эненин оор абалы, баланын кайдыгерлиги, үй-бүлөнүн буга чейинки жашоосу элестетилет. Мындан кийин эмне кылуу зарыл, бала кандай чечим кабыл алат, ата-эненин абалы кандай болот деген конкреттүү суроо коюлат. Каармандардын тагдыры ар бир студенттин колуна тапшырылат. Студент жоопкерчилик жана чыгармачылык менен текстти улантып жазууга өтөт.

Төмөнкү текстти окуп, чыгармачылык менен улантып жаз

Эне

Перзентке эненин мээрими, махабаты атаныкынан да көбүрөөк болот. Айрым перзенттер баарынан ыйык, ары мээрбан эненин кадыр-сыйын билишпейт.

Бир жаш жигит энесинин сөзүнө кулак салбады. Кыйкырып-өкүрүп, анын дилине азар берди. Мээрбан эне уулунун кылыгынан көңүлү сууп, көзүнө жаш алды. Анан уулунун наристе кезинде жаткан бешигин анын алдына алып келип мындай деди:

...

Белгиленген убакыт бүткөндөн соң ар бир студент өзү жазган текстти үн чыгарып окуп же айтып берет. Окутуучу кырдаалга карай ушул жагдайда эки түрдүү ыкманы колдонсо болот.

Биринчиси, тайпа жазылган эсселер менен таанышып, бирдикте окуп чыгышат. Мазмуну аныкталгандан соң, каалаган бир жазуу ишин тандап алышып, аны талдоого, кайра оңдоп түзүүнү каалашат. Окутуучу студенттерге текст түзүүдөгү кетирилген кемчиликтерди аныктоо жана аны кайра түзүү тапшырмасын берет. Студенттердин текст түзүү жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу жана өнүктүрүү максатында бул иш жалпы аудиторияда талкууланып, алгылыктуу сунуштар тандалып, кеңешүү менен кайрадан иштелип чыгат. Жаңыланган текст доскага жазылат, андан соң ар бир сүйлөм,

абзац ж. б. талданат, биринчи текст менен салыштырылат. Текстти түзүп жаткандагы алгылыктуу ыкмаларды унутпоо үчүн дептерлерине белгилеп алышат. Даяр текстти бир студент уккулуктуу үн менен көркөм окуп берет.

Экинчи ыкмада ар бир студент эссени өз алдынча жазып чыгат жана тайпада окуп берет. Теманын ачылышы, ойдун жыйынтыктуу, конкреттүү, ырааттуу берилиши тууралуу аңгемелешүү жүрөт. Андан соң тайпа биргеликте эң мыкты ишти тандашат. Мындан улам студент ойду (текстти) улап айтуу (жазуу), башталган маалыматты аягына чыгаруу жөндөмдүүлүгүн калыптандырат. Мыкты ишти тандоо аларды жоопкерчиликтүүлүккө, чыгармачылык менен иштөөгө милдеттендирет.

Тайпада мыкты деп табылган тексттин болжолдуу үлгүсү:

Эне

Перзентке эненин мээримин, махабаты атаныкынан да көбүрөөк болот. Айрым перзенттер баарынан ыйык, ары мээрбан эненин кадыр-сыйын билишпейт.

Бир жаш жигит энесинин сөзүнө кулак салбады. Кыйкырып-өкүрүп, анын дилине азар берди. Мээрбан эне уулунун кылыгынан көңүлү сууп, көзүнө жаш алды. Анан уулунун наристе кезинде жаткан бешигин анын алдына алып келип мындай деди:

- Уулум, мени сокур деп жаман корорсүң, менден жаа бою качасың... А мен сени аябай жакшы көрөм, сен менин тирегимсиң, балам... Сага бир сырды айткым келет.

Сенин жарык дүйнөгө келишиң, атаң экөөбүздү бакытка балкытып салды. Анткени, турмуш курганыбызга бир канча жыл айланса да, бала көрө албай кайгыга баткан күндөрүбүзгө чекит коюлган эле. Ошентип, күндөр айга, айлар жылга алмашып, 4-5 жашар болуп калдың. Бир күнү кошуна балдар келип, сени да ойнотуп келерин айтышып, көчөгө кошо алып чыгып кетишти.

Бир маалда сенин жыгылганыңды, көзүңөн кан агып жатканын айтып

чуулдап калышты. Ак халатчандардын көзү менен тең айланып, жаратканга жалбарып жатып да, сенин көзүңдү аман сактап кала албадык. Арманыбыз ичке батпай, кылар айла таппай, балам сокур болгуча мен болоюн деп, менин бир көзүмдү сага салдык. Баланын бактысы үчүн ата-эне курмандыкка даяр болот турбайбы. Ошондогу атаң экөөбүздүн кайгыбызды эстесем күнү бүгүнкүдөй жүрөгүм титирей түшөт...

Тигил мени жекире жаман көрүп турган көздүн бири меники, өз көзүм менен өзүмдү олурая каратып турасың, балам. Эгер мен сага көз берип, жаман көрүнсөм кечирип кой, уулум. Эненин балага болгон мээримин жүрөгү менен кошо токтойт. Сенин өмүрүң, кубанычың, ийгилигиң атаң экөөбүз үчүн эч нерсеге теңдешкис бакыт экенин такыр унутпа..

Эне бешикке өбөктөп солкулдап ыйлап жатты. Эненин жүрөктөн оргуп чыккан, эстен тандыра айткан сөздөрү адам жүрөгүн түгүл тоо-ташты жарып салгансыды.. Уулу чочуп ойгонгондой көздөрүн чоң ачып, эненин көкүрөгүнө башын коюп, колдорун өпкүлөп, жалынып-жалбара минтип жатты:

- Оо, эне, мендей жубарымбек тентегинди кечир. Ата-эненин кадырын, сыйын кеч болсо да түшүндүм, бүгүнкү күндөн баштап, силерди капа кылбай, сөзүңөрдү жерге таштабай, татыктуу уул болууга даярмын. Эл караган жүзүңөрдү эч качан жер каратпайм...

(Чет тилдер факультетинин 1-курсунун студенти Түркбаева Айпери)

Баса белгилеп кетчү жагдай, мындай учурда кээ бир иштердин мазмуну тексттин накта уландысына окшош же такыр эле башкача болушу мүмкүн.

Эң аягында окутуучу да бул тексттин өз уландысын акылдуу доскадан көрсөтүп көркөм окуйт.

Эне

Перзентке эненин мээримин, махабаты атаныкынан да көбүрөөк болот. Айрым перзенттер баарынан ыйык, ары мээрбан эненин кадыр-сыйын билишпейт.

Бир жаш жигит энесинин сөзүнө кулак салбады. Кыйкырып-өкүрүп, анын дилине азар берди. Мээрбан эне уулунун кылыгынан көңүлү сууп, көзүнө жаш алды. Анан уулунун наристе кезинде жаткан бешигин анын алдына алып келип мындай деди:

- Эй, жаштыгың, наристе чагын унуткан уят-сыйытсыз акмак! Мына бул бешикти көрдүңбү? Наристе кезинде сени ушул бешикке бөлөп, кечкисин таң атканча уктабай терметер элем. Адеп ыйлай берсең, бешиктен чечип алып, боорума басып сооротор элем.

Өтө көптөгөн машакаттарды көрүп, сени тарбияладым. Сен деп күчкүбаттан тайдым, көп кыйынчылыктарга моюн сундум. Мына эми эр жетип, күчкө толдуң, бирок жаштыгыңды жана наристелик доорунду унутуп, мээрбан энеңди сыйлабайсың! Анын көңүлүн оорутуп, көз жашын төктүрөсүң. Андай кылбагың, уулум, эненин махабаты канчалык зор жана чексиз экендигин унутпагың. Мен да, атаң да сенин бактылуу болушунду каалайбыз, бизди капа кылбагың. Дилибизди оорутпагың. Айткандарыбызды кабыл тутуп, бизди ыраазы кылып, батабызды алгың.

Эненин ыйлап айткан сөздөрү жигиттин жүрөгүнө октой кадалды. Ал өзүнүн кылган кылыгына бушайман болду. Энесин бек кучактап алып көзүнөн, бетинен өпкүлөдү, ыйлап кечирим сурады. Эне эмеспи, уулунун күнөөсүн кечирип жүзүнөн өөп, ага ак батасын берди[135:127].

Окулган вариант тексттин стандарттуу жыйынтыгы эместигин, түзүлгөн ар бир текстте чыгармачылыктуу ой жүгүртүү, оригиналдуу баян, жеке көз караш бар экендиги айтылып, студенттердин иш-аракеттери эске алынып бааланат. Эгерде окутуучу тексттин өз уландысын акыркы, чечүүчү вариант же жооп катары окуп, студенттерге так ушундай жазышыңар керек болчу деген ойду таңуулай турган болсо, анда алардын чыгармачылык менен ой жүгүртүүсүнө, ойлоосуна, сүйлөөсүнө, баарлашуусуна, өз оюн коргоосуна ж.б. тоскоол болот. Мындан улам, студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүнүн калыптанышы да, өнүгүшү да кечендеши толук мүмкүн.

Текст түзүүдө мазмунду бир ойго багындыруу, ойлоону конкреттештирүү, аныктоо зарыл. Академик Л.В.Щерба өз кезегинде бул пикирди төмөнкүчө белгилеген: «Тексттеги сүйлөмдөрдүн байланышы – баарыдан мурда ойлоонун байланыштары». Ошондуктан, бул ыкма студенттердин ойлоосун, өз оюн эркин билдирүүсүн, пикирин коргоосун жана чыгармачылык текст түзүү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрөт жана ойду текстке айландырууга машыктырат.

Жыйынтыктап айтканда, текст түзүүгө багытталган ыкма менен иштөөдө студенттер төмөнкү баалуулуктарга жетише алды:

- кеп ишмердүүлүгүнүн угуу, окуу, сүйлөө, жазуу, ойлоо түрлөрүн өздөштүрүүгө машыгат;

- бат тапкычтыкка, ой жүгүртүүгө, өз алдынча чечим кабыл алууга, сөздөрдүн синоним-антонимдерин табууга жетише алат;

- сөз байлыгын өстүрүүгө, сүйлөм түзүүнү өздөштүрүүгө, аңгемелешүүгө багыт алат;

- ойлоону активдештирет жана сүйлөшүүдөгү негизги ойду таап, аны андан ары өркүндөтүп, улап жазууга (айтууга), ишенимдүү жыйынтык чыгарууга машыгат;

- өз оюн коргоого, аны далилдөөгө көнүгөт;

- сүйлөшүүдө туура ойлонуп, так жыйынтык чыгарып сүйлөөгө көнөт .

Студенттерди текст түзүүгө үйрөтүүдө үлгү катары кызыктуу, маалыматка бай, дүйнө таанымын кеңейтүүчү, сүйлөөгө жана баарлашууга өбөлгө түзүүчү даяр тексттер менен иштөө эффективдүү.

Сүйлөшүүдө адресант же адресат гана сүйлөшүүнүн убактысын так белгилей албайт. Баарлашуунун убактысын сүйлөшүүнүн факторлору (чөйрө, максаты, багыты, кызыкчылык, мезгили, кырдаалы, маанайы, мамиле ж.б.) ченеп коюшу толук ыктымал. Ошондуктан, сүйлөшүүнүн ийгиликтүү аякталышы үчүн андагы түрдүү факторлорду эске алып, анын мезгилин, убактысын алдын ала так өлчөп, ошол убакытка жараша текст түзүү маанилүү деп эсептелет. Бул үчүн текстти кеңейтип же кыскартып түзүү иштерин

сунуштоого болот. Бул ыкмадан студент сүйлөшүүнүн убактысын өлчөөгө, мезгилин так аныктоого, кырдаалга, убакытка карата максаттуу, тиешелүү текст түзүүгө үйрөнөт.

Алгач текстти кыскартып түзүү ыкмасына кайрылалы. Бул кыска убакыттагы сүйлөшүүнү ишке ашыруучу тексттерди түзүүгө машыктырат. Анткени, белгиленген кыска убакыт ичиндеги сүйлөшүүдө узун, көлөмдүү текст пландаштырылса, ал аягына чейин айтылбайт. Тагыраак айтканда, сүйлөшүү ишке ашпайт, өз максатына толук жетпейт.

Берилүүчү тексттин болжолдуу

үлгүсү:

Табышмактуу Таш-Рабат

Кыргызстандын керемет жайлары көп. Алардын бири – Таш-Рабат кербен сарайы. Кербен сарайдын таржымалына кызыкпаган кыргыз аз эмес болсо керек.

Таш-Рабат кербен сарайы Нарын областынын Ат-Башы айылынан 78 чакырым батышта, Нарын - Торугарт жолунан 18 чакырым (түштүк тарапта) ыраакта, Кара-Коюн капчыгайындагы суунун боюнда орун алган.

Кыргызстандын керемет жайлары көп. Алардын бири – Таш-Рабат кербен сарайы. Кербен сарайдын таржымалына кызыкпаган адам жок болсо керек.

Таш-Рабат кербен сарайы Нарын областынын Ат-Башы айылынан 78 чакырым батышта, Нарын - Торугарт жолунан 18 чакырым (түштүк тарапта) ыраакта, Кара-Коюн капчыгайындагы суунун боюнда орун алган.

3900 метр бийиктиктеги Кара-Коюн капчыгайын өрдөп кеткен жол ак кар, көк музга чулганып жүрүп отурат. Капчыгайдагы аскалар кардын калың түшүшүнө жол бербей тургандыктан, карандай суук күндөр көп. Ошентсе да, бул жерде кыш мезгили октябрдын жарымынан эле башталып, апрель айына

чейин 50 градуска жеткен суук болот. Жай айларында деле капчыгай ичи жылып кетпейт, көбүнчө түнкүсүн суук болуп, күндүз абанын температурасы 20 градус гана жылуу болуп турат. Күндүн биринчи эле нурлары Таш-Рабатты жылытып, жаркырап чыгып турганы менен кербен сарайдын кээ бир бөлмөлөрү караңгылыкка чулганып турганы турган. Негизинен, сарай 31 бөлмөдөн турат. Ичине киргенде аңгыраган залынын диаметри 9,32 метрди, ал эми туурасы 8,5 метрди түзөт. Сарайдын дубалы ар кандай таштардан жонулуп, ылайга отургузулуп курулган. Таштардын көлөмү жерпайдан жогору карай майдаланып жүрүп отурат.

Босогону аттагандан кийин 3 кароол бөлмө бар. Алар дубалдын чыгыш тарабынан орун алып, мунаралар менен бекемделген. Сарайдын ичинде ашканадан тартып атканага чейин бар.

Орус окумуштуусу Ч. Валихановдун бул сарайды Бухарадан Түркстанга чейинки өзүнүн хандыгын жүргүзгөн шейбаниддердин башчысы Абдуллах-хан

XVI кылымда курдурган деген божомолдоосу бар. Буга атайын далилдөөлөр жок болгондуктан, изилдөөдө ар кандай талаш-тартыштар айтылат.

Окумуштуулардын көбү орто кылымда жашап өткөн Мырза Хайдар Күрөң хан Дүг-латтын «Тарих-и Рашиди»

эмгегинин 27-бөлүмүндө жазылган маалыматка токтолушуп, Таш-Рабатты XV кылымда жашаган түрк-могол мамлекетинин башчысы Мухаммед хан курдурган деп жүрүшөт. Чындыгында эле «Тарих-и Рашидиде» чеп жөнүндө төмөнкүдөй маалымат бар: «Мухаммед хан Чатыр-Көлдүн түндүгүнө рабат курдурду жана ал капчыгайды рабаттын атынан «Таш-Рабат» деп да атап жүрүшөт». Бирок, Таш-Рабатты ким курдурганы бүдөмүк. Анткени, Мухаммед хан Хызыр Ходжа 1408-1416-жылдары бийликке отурган болсо, ал эми Мырза Хайдар 1499-1551-жылдары жашап өткөн.

Таш-Рабат кербен сарайы Тянь-Шань тоолору аркылуу өтүүчү кербендерди тейлөө үчүн курулгандыгы талашсыз. Сарайдын ичи бир кезде кербендердин мал-жанына толуп, өзүнчө чакан шаар өңдөнүп турган болсо, бүгүнкү кезде аңгырап, изилдөөчүлөр менен зыяратчылар гана каттаган жайга айланып калды. Таберик катары кастарланчу тарыхый жайдын тегерегине заманбап имараттарды куруп, туристтик максатта иш кылсак болор беле[136:101].

Окутуучунун тапшырмасы менен студент алгач берилген тексттеги негизги ойду, тирек сөз аныктайт. Тексттин мазмунун жана маанисин толук сактап, тексттеги абзацтардагы негизги ойду таап, маалыматтарды аныктап кыскартып кайра түзүшөт. Башкача айтканда, окутуучунун көзөмөлдөөсү менен тайпа тексттин темасын, негизги ойду аныктап, текстти

3 бөлүккө бөлүп, негизги ойду сактоо менен ар бир бөлүктү өз алдынча кыскартып жазышат. Муну атайын максатка ылайык жеке, жупта же топто аткарса да болот. студенттердин оозеки айтып берүүлөрү угулат.

Тексттин кыскартылган болжолдуу үлгүсү:

Табышмактуу Таш-Рабат

Кыргызстандын керемет жайларынын бири - Таш-Рабат кербен сарайы. Ал Нарын областындагы 3900 метр бийиктиктеги, кышында 50 градус суук, жайкысын 20 градус жылуу Кара-Коюн капчыгайындагы суунун боюнда орун алган.

Таш-Рабаттын дубалы ар кандай таштардан жонулуп, ылайык отургузулуп курулган, кышы-жайын күн тийбеген 31 бөлмөдөн турат. Сарайдын ичинде ашканадан тартып атканага чейин бар.

Орус окумуштуусу Ч.Валихановдун бул сарайды шейбаниддердин башчысы Абдуллах-хан XVI кылымда курдурган деген божомолдоосу бар. Бирок, буга атайын далилдөөлөр жок.

Окумуштуулардын көбү Таш-Рабатты XV кылымда жашаган түрк-могол мамлекетинин башчысы Мухаммед хан курдурган деп жүрүшөт. Алар орто кылымда жашаган Мырза Хайдардын «Тарих-и Рашиди» эмгегинде Мухаммед хан Чатыр-Көлдүн түндүгүнө рабат курдурганы жана ал капчыгайды рабаттын атынан «Таш-Рабат» деп да атаганы тууралуу жазылгандыгына токтолушкан. Бирок, Таш-Рабатты ким курдурганы бүдөмүк. Анткени, Мухаммед хан Хызыр Ходжа 1408-1416-жылдары бийликке отурган болсо, ал эми Мырза Хайдар 1499-1551-жылдары жашап өткөн.

Таш-Рабат бир кезде Тянь-Шань тоолору аркылуу өтүүчү кербендерге толуп, өзүнчө чакан шаар болгон. Кейиштүүсү, азыркы кезде изилдөөчүлөр менен зыяратчылар гана каттайт, бирок тарыхый жай катары туристтик максатта пайдалансак болмок.

Бул ыкманы пайдаланууда грамматикалык тема катары сан атоочтордун кепте колдонулушу, жазылышы же энчилүү аттардын жазылыш эрежесин алууга ылайык.

Мындан сырткары, Таш-Рабат тууралуу кошумча маалыматтар боюнча текст түзүү көнүгүүсүн (тапшырмасын) жүргүзүү сабактын эффективдүүлүгүн арттырып, студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт. Буга кошумча катары, адистикти эске алуу талапка ылайык. Мисалы, англис тили багытында окуган тайпага сабак учурунда эле интернет булактарынан Англиядагы «Stoundhendj» (саат жок мезгилдерде убакытты билүү үчүн чоң таштар тургузулган (көлөкөдөн билишкен)), Американын Массачусет штатында 1637-жылы курулган «Джоатана» жыгач үйү, Австралиядагы ж. б. өлкөлөрдөгү тарыхый жайлар тууралуу маалыматтар тааныштырылып, сүрөттөрү көрсөтүлөт. Студенттер өздөрү билген маалыматтарды да айтса болот. Аңгемелешүүдөгү маалыматтар боюнча текст

түзүшөт. Бул ыкманы пайдалануу менен сабакка болгон кызыгуулары, ой жүгүртүүлөрү, кыял чабыттары, сүйлөшүү жөндөмдөрү өркүндөйт.

Төмөндө көлөмү кыска текстти кеңейтип түзүү ыкмасына көңүл буралы. Бул аркылуу студент сүйлөшүүдө оюн толук, жеткиликтүү айтканга, тил каражаттарын ыктуу, максаттуу пайдаланганга машыгат. Баарлашууга бөлүнгөн убакытты сарамжалдуу, максаттуу пайдаланганга жетишет. Угууга жана терең ой жүгүртүүгө, сүйлөөгө көнүгөт. Информациянын түрдүү вариантын (фактуалдык, эмоционалдык, экспрессивдик, контексттик, подтексттик, концептуалдык) ийкемдүү берүүнү өздөштүрөт. Тилдик каражаттарды эркин, жеткиликтүү, көркөм (оозеки, көркөм стилде) колдонууга үйрөнөт. Тагыраак айтканда, сүйлөшүү процессиндеги айлампаны максатка ылайык убакытка жараша башкарганга машыгат.

Көлөмү кыска тексттин үлгүсү:

Жээренче чеченге аялынын өлгөнүн угузуу

Аттан түшүп, жай сурап отурганда, бир карыя чеченге кайрылат:

- Ээ, чеченим, бул дүйнөдө суу, тоо, күн өлбөйт дейт, чынбы?

- Жок алар да өлөт. Кычырап кыш келсе, тоонун башын ак басат.

Булактын көзүн муз басса, суу өлөт. Асманда булут ойноктосо, күн өлбөгөндө не болду?

- Ээ, чеченим, ата-энеси өлгөн не болот?

- Ата-энеси өлгөн аскар-зооң урап, элин жоо чапкан менен тең болот.

- Баласы өлгөн не болот?

- Өзөгүң өрт алган менен тең болот.

- Ээ, чеченим, катыны өлгөн не болот?

Ошондо Жээренче чечен ыргып: - Атаңдын көрү, катыным өлгөн турбайбы? Төрт баш бир жаздыкка жатып калат экенбиз да, аттиң.

Ошондо баягы карыя чеченге кайрылат:

- Ашык кетсем, кечир. «Карыганда кууратып, төрт баш бир жаздыкка жатып калган экенбиз» дегенге түшүнбөй калдык.

-Эмнесине түшүнбөйсүнөр. Жесирге баш кошормун. Мен аялымды эстеп, ал күйөөсүн эстеп...

Кеңейтип түзүлгөн тексттин үлгүсү:

Жээренче чеченге аялынын өлгөнүн угузуу

Аттан түшүп, жай сурап отурганда, бир карыя чеченге кайрылат:

- Ээ, чеченим, бул дүйнөдө үчөө: агып жаткан суу, асман тиреген тоо, ааламды жаркын нурга бөлөгөн күн өлбөйт дейт, чынбы?

- Жок алар да өлөт. Кычырап кыш келип, борошолоп кар жааса, тоонун башын ак басат - өлбөгөндө не болду? Арылдап аккан дайра жок, булактын көзүн муз басса, суу өлбөгөндө не болду? Асманда булут ойноктоп, нурду жерге жеткирбейт, күн өлбөгөндө не болду?

-Ээ, чеченим, анда адамзатка келелик: Атасы өлгөн не болот?

-Атасы өлгөн аскар-зооң ураган менен тең болот. Куудай сакалын агартып, төрдө отурса атакең – аскар-зоо болбогондо не?

-Энеси өлгөн не болот?

-Энеси өлгөн – элин жоо чапкан менен тең барабар.

-Баласы өлгөн не болот?

-Өзөгүң өрт алган менен тең болот. Өрттөнсө өзөк - тукум жок, өчкөнү болот отундун.

-Ээ, чеченим, эң акыркы бир собол – катыны өлгөн не болот?

Ошондо Жээренче чечен ыргып кеткен экен: - Атаңдын көрү, катыным өлгөн турбайбы? Карыганда кууратып, төрт баш бир жаздыкка жатып калган экенбиз.

Ошондо баягы карыя чеченге кайрылат:

-Ашык кетсем, кечирип кой, чеченим, «Карыганда кууратып, төрт баш бир жаздыкка жатып калган экенбиз» дегенге түшүнбөй калдык.

- Анын эмнесине түшүнбөйсүнөр. Менин жашым бул болсо, күйөөсү өлгөн жесирге баш кошормун. Мен өлгөн аялымды эстеп, ал өлгөн күйөөсүн эстеп, бир жаздыкта төрт баш жатпаганда не болдук

Студенттердин коммуникативдик компетенциясын калыптандыруу жана өнүктүрүү максатында Жээренче чечен тууралуу кошумча маалыматтарды ортого таштап, «Көрө-көрө көсөм болот, сүйлөй-сүйлөй чечен болот» деген темада талкуу уюштурулуп, анда эл, эл башчылары, чечендик өнөрү, көсөмдүк жана чечендикке жетүү кадамдары ж.б.тууралуу сөз болот.

Баарлашууга жана сүйлөөгө үйрөнүү үчүн текст түзө билүүнүн мааниси зор. Андыктан текст түзүүдө маалыматты ирети менен айтуу өзгөчө мааниге ээ.

Экскурсия студенттердин дүйнөнү ырааттуу таанып-билүүсүнө, ой жүгүртүүсүнүн өнүгүшүнө, түрдүү кырдаалдарды чечүүгө, окутуучунун студентти, студенттердин бири-бирин жакындан таанып билишине ж.б. көмөк көрсөткөн окутуунун эффективдүү түрлөрүнө кире тургандыгын А.В.Хуторский «Современная дидактика» эмгегинде айтып, аны киришүү, коштоп жүрүүчү жана жыйынтыктоо деп, үч түргө бөлүп, ар бирине түшүндүрмө берет [143:310]. Анын пикирин алгылыктуу деп эсептеп, комплекстүү экскурсияда байкоо жүргүзүү аркылуу текст түзүү ыкмасына кайрылып көрөлү. Бул ыкма студенттерди кыска убакыт ичинде сабаттуу текст түзүүгө, жагдайга карата өз оюн дароо билдирүүгө, болуп жаткан окуяны, кубулушту ж.б. тез кабыл алууга жана пикирин тартынбай айтууга, коргоого машыктырат. Текст түзүүдө сүйлөшүүгө мотив берүүчү кырдаалдар түзүлүшү шарт. Бул учурда автор жагдайга байкоо жүргүзөт, материал чогултат, тексттин темасын, тибин ж.б. аныктап, керектүү тилдик каражаттарды колдонууну алдын ала пландаштырат.

Байкоо жүргүзүү, ой жүгүртүү аркылуу «Үч кабаттуу боз үйгө саякат» деген темада текст түзүү көнүгүүсүн карап көрөлү.

Текстке даярдык төмөнкүчө жүргүзүлөт.

Окуу жайда:

- Окутуучу тарабынан студенттерге Оштогу үч кабаттуу боз үйгө барып, көргөн-билгендерин көңүл коюу менен жазууга же айта алууга даярдануулары эскертилет (саякаттын жүрүшүн тексттин бөлүктөрүн так

аныктоого, ажыратууга ылайыктап уюштуруу зарыл, ошондуктан ар бир тыныгууга маани берилип, басым жасалат);

Үч кабаттуу боз үйдүн жанында:

- Бүгүнкү саякатты эмне менен баштоо керек? Кыргыз элинин улуулугу, бай мурастары, үч кабаттуу боз үйдүн тарыхы жана анын сыртына, канча кабаттан турарына, түзүлүшүнө, ички жасалгасына, сүрөттөргө, буюмдарга ж. б. көңүл бурулат;

Предметке байкоо:

- Ар бир студент өзүнө таасир калтырган предметке (тарыхый каармандардын же айбаттуу жаныбарлардын сүрөтү, тарыхый буюм, боз үйдүн жалпы түзүлүшү ж.б.) дыкаттык менен байкоо жүргүзүлөрү, андан соң баарына айтып берери эскертилет;

Боз үй ичинде:

Окутуучу:

- Боз үйдүн ичинде кандай сезимге ээ болдуңар жана бул боюнча жеткиликтүү айтып бере аласыңарбы;

2. Тексттин темасын талкуулоо

- Текстти кандай атоого болот? (Студенттер «Академиялык Ак өргөө», «Манас баатырдын Ак өргөөсү», «Тарыхый ак өргөө» ж.б. темаларды сунушташат);

- тексттин темасынан четтөөгө болбой тургандыгы, эмнени көрсө, кандай сезимге ээ болсо, кандай ой жүгүртсө, ошону гана жазуу керектиги эскертилет;

3. Тексттин түзүлүшүн, тибин, стилин талкуулоо жана аныктоо:

- Текст кантип башталат, киришүүдө эмнелерди айтууга болот жана андан кандай майда бөлүкчөлөрдү (баатырлар, жаныбарлар, жасалга, түзүлүшү, архитектурасы, автору, кимдердин эмгеги жумшалган ж.б. тууралуу) бөлүп алууга болору талкууланат;

- айрыкча, биринчи сүйлөмдү ошол майда бөлүкчө жөнүндө туура түзүү зарыл. Анткени, бул ушул бөлүктө эмне тууралуу кеп болорун кабарлайт;

- текстти кандай жыйынтыктайт;
- жыйынтыктоочу сүйлөмдү түзүү;
- эмнени белгиледиңер (тексттин бөлүктөрүн, планын);
- текст жазууга даярдануу этабындагы иш-аракеттерди эске тутуу үчүн жазып алабыз: (тексттин планын түзүү, эмне тууралуу айтууну так аныктоо, текстти жазуу жана текшерүү).

4. Текст жазылат жана текшерилет (текстти окутуучу же жуптар бири-бириникин же тайпа жалпы текшерсе болот).

5. Ишти жыйынтыктоо

- Текст жазуу менен эмнеге жетиштиңер (көргөн-билгендерди, байкоолорду айтууга, жазууга көнүштү);
- бул көндүмдөргө ээ болууга эмне өбөлгө болду (боз үйгө бардык, кыргыз тарыхы тууралуу жаңы маалыматтарга ээ болдук, байкоо жүргүздүк, ой жүгүрттүк, боз үй тууралуу башкаларга айтып берүүгө даярбыз, патриот болууга, тарыхый мурастарды сыйлоого, сактоого умтулдук ж.б.).

Түзүлгөн тексттин болжолдуу үлгүсү:

Оштогу академиялык ак өргөө

Кыргыз - дүйнө эли сыяктуу эле өзүнүн тарыхын, үрп-адат, салтын, маданиятын, тилин, жазуу-сызуусун сактап келген байыркы эл. Кыргыз элинин тарыхы, маданияты - муундан муунга, укумдан-тукумга өтүп түбөлүктүү келе жаткан сыймыктуу мурас. Кыргыз Республикасында «2016-жыл – Тарых жана маданият жылы» деп белгиленди. Республика боюнча буга карата иш пландар түзүлүп, жүзөгө аша баштады.

Манас баатырдын академиялык ак өргөөсү - этнографиялык энциклопедия жана «Манас» эпосунун үчилтигине арналып курулган. Анын бийиктиги 14 метр, биринчи кабатынын туурасы 18, 2-кабатынын туурасы 12, 3-кабатынын туурасы 6 кез. Ар бир кабатка ички-тышкы этнографиялык көркөм сүрөт жабдууларга ээ.

Ак өргөөнүн 3 кабаты ички-тышкы этнографиялык көркөм сүрөт жабдууларга ээ. Анда алп түрк кагандары, түрк дүйнөсүн коргоп турган баатырлар, Ай менен Күндүн ширөөсүнөн, Асман менен Жердин тирөөсүнөн бүткөн Манас жана чоролору, пикирлеш кандары болгон Бакай, Кошой, Көкөтай, Көкчө, Алманбет, Чубак, Ажыбай ж.б.у.сыяктуулардын айкелдерин асемделе чагылдырылган. Айтмакчы, булардын катарында Кыз Сайкал, Каныкей, Айчүрөк, Куялы сыяктуу аялзаттын жана ашынган сулуулары да жок эмес.

Курулуштагы ак өргөөнүн көркүн чыгарып турган негизги иштердин бири кол өнөр жумуштары – килем иштери жана чий чырмоо аземдери. Өргөөгө Лейлек, Баткен жана Алай аймактарынын уздарына атайын буюртулуп соктурулган, демейдеги килемдерден өзгөчө, көздүн жоосун алган, күн сызык лабиринт формасында согулган, Сулайман тоо жана Саймалы-Таш сүрөт-жазмалары түшүрүлгөн, эзелки биздин ата-тектердин тарыхый доорго чейинки болгон илим-билимдин маданиятын аныктап турган үч ордо килеми төшөлгөн. Ак өргөөнүн 3-кабатына салынган ордо килемге биздин байыркы жердешибиз окумуштуу Махмуд ибн Кашкаринин түрк элдери жашаган аймактар туурасындагы төгөрөк картасы бетине түшүрүлүп согулса, 2-кабаттагы ордо

килем бетине байыркы биздин ата-тектердин Алай, Баткен тоолорундагы таш беттерине Жер жана регионалдык аймактар туурасында жазылган сүрөттөрү түшүрүлүп согулган.

Ак өргөөнүн биринчи кабатына тартылган чий бетине «Манас» эпосундагы согуш панорамасы түшүрүлсө, 2-кабатындагы чийге эпостогу мамлекеттик ишмердиктер келтирилген. Булардан айырмаланып, 3-кабатка Манас баатырдын жана Каныкей эненин жашоо-шарты оролгон.

Өргөөнүн үзүктөрүнө Саймалы-Таш сүрөт жазмалары түшүрүлгөн, жабык баштарына кыргыз элинин согуш өнөрү, килем бетине дипломатиялык иштер согулуп коюлган. Мындай ажайып азем иштерди Ак өргөөнүн кырчоо жана төтөгө жумуштарынан да көрүүгө болот, же болбосо муну андагы элдик үрп-адатты, салт-санааны жана улуттук эмгекти, оюн-зоокту чагылткан этнографиялык бөтөнчөлүктөр айкындап турат.

Булардын ичинен кирген адамдын өмүрү узун болуп, ден соолугу сак жүрсүн үчүн керегелер Алайдын арчасынан, кайраты темирдей бек болсун деп Алайкуунун четининен, түндүгү түрүлүп турсун деп, Кара-Кулжанын кара талынан, улут сыймыгы болсун үчүн устундары Алайкуунун асыл карагайынан алып келинип жасалган.

Үч кабаттуу ак өргөөнүн курулушуна усталардын, уздардын, дизайнерлердин, сүрөтчүлөрдүн өтөгөн эмгектери айтып бүткүс жана баа жеткис. Эң негизгиси, Ак өргөө Л.Жусупакматовдун идеясы боюнча тургузулгандыгын унутта калтырууга болбойт.

Кыргыздын тарыхын жана маданиятын ичине камтыган үч кабаттуу академиялык ак өргөө - ар бир адамга дүйнөнү, кыргызды таанып-билүүгө, даанышмандыкка, патриоттуулукка, эмгекчилдикке, билимдүүлүккө чакырган маданий борбор. Кыргызстандын ар бир жараны мекенди, элди жана анын тарыхын, маданиятын сактоого, сыйлоого, өнүктүрүүгө милдеттүү [50].

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы байкоо жүргүзүү аркылуу текст түзүү ыкмасы чыгармачылык көнүгүү катары студенттин кырдаал-шартка

карата байкоосу, ыкчам ой жүгүртүүсү боюнча текст түзө билүүнү толук өздөштүрдү.

Бул көнүгүүнү оозеки (жупта, топто) аткарса да натыйжалуу болот. Анткени, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенцияларын калыптандырууда биз, окутуучулар, эске алчу маселелер арбын. Анын бири - студенттин тексттин бөлүктөрүн толук өздөштүрүүсү.

Анткени, студент тексттин бөлүктөрүн туура айырмалай, ажырата алуу жөндөмдүүлүгүн калыптандыргандан соң гана студент текст түзө, сүйлөй, сүйлөшө алат. Мына ушул максатка багытталган текст түзүү ыкмалардын бирин карап көрөлү.

Бул ыкманы жеке, жупта, топто жүзөгө ашырууга болот. Биз топто жана жекече иштелген түрүнө көңүл буралы. Студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырууда текст түзүү иштери маанилүү. Ал үчүн тайпага тааныш, кызыктуу, сүйлөөгө өбөлгө түзүүчү сүйлөшүүнүн кырдаалы түзүлөт. Окутуучу текст түзүүдө тексттин темасын (мисалы, улуттук суусундук тууралуу), тибин, стилин так аныктоо зарылдыгын эскертет. Студенттер темага тиешелүү алгач сөз жана сөз айкаштарын гана (кыргыз, эл, суусун, муздак, айран, кымыз, жарма, бозо, максым, эзилген сүзмө, чүлү, жарма, атала, чалап, курут, шире, шербеттер ашкана сырлары, ден соолукка пайдалуу, байыркы, бээ, төө, кой-эчки, уй, сүт, сабаага, арча челек, карапа, ачытуу, орус окумуштуусу, В. И. Даль, күч-кубат, сергек, С. П. Боткин, баалоо, белоктор, майлар, углеводдор, спирт, сүт кислотасы, минералдык туздар, витаминдер, дарылоо ыкмасы, кымыздын түрү, ачыбайт, ирибейт жана коюлбайт, көрөңгө, ачыткы, ышталган чанач, сиңимдүү, таттуу, саамал, жаш кымыз, күчтүү кымыз, өткүр кымыз, ууз кымыз, гүл кымыз, жай, күз, сөөк кымыз) терип айтышат, окутуучу аны өзү доскага жазып турат.

Тиешелүү сандагы сөздөр жазылгандан соң, темага байланышып түзүлгөн түрдүү сүйлөмдөрдү айтышат.

Улуттук суусундук тууралуу бардык маалымат камтылган сүйлөмдөр түзүлүшү мүмкүн. Окутуучу киришүү, негизги, корутунду бөлүмгө тиешелүү сүйлөмдөрдү өз-өзүнчө бөлүп жаза берет.

Киришүү	Негизги	Корутунду
Суусун чанкоону кандырат. Ал дан, сүт азыктарынан жана мөмө-жемиштердин кайнатмасынан жасалат. айран, кымыз, жарма, бозо, максым, эзилген сүзмө, чүлү, жарма, атала, чалап, курут, шире, шербеттер	<p>Кымыз бээнин, төөнүн, кой-эчкинин жана уйдун сүтүнөн жасалат. Аны сабаага, арча челекке жана карапага ачытышкан. Кымыз канча көп бышылса, даамдуу болот.</p> <p>Кымызда белоктор, майлар, углеводдор, спирт, сүт кислотасы, минералдык туздар, «С» витамини бар. Бээнин сүтү ачыбайт, ирибейт жана коюлбайт. Ал тамакты жакшы сиңирет. Канды көбөйтөт, зат алмашуу процессин нормалдаштырат.</p> <p>Кымыз саамал, жаш кымыз (бир күндүк кымыз), күчтүү кымыз (эки күндүк) жана өткүр кымыз (үч күндүгү), ууз кымыз, гүл кымыз, сөөк кымыз деген түрлөргө бөлүнөт. Орус окумуштуулары В.И.Даль, С. П. Боткин, Н.В.Склифосовскийлер кымыздын суусунду кандыраарын, көңүлдү көтөрөрүн, денеге күччалап, курут, кубат беришин айтышкан жана операциядан соң тыңый албагандарга ичүү сунуштаган.</p>	Кым ыз - ден соолукка пайдалуу. Аны эске алып, дайыма ичиш керек.

Кийинки этапта окутуучу доска атайын үч (киришүү, негизги, корутунду) бөлүккө бөлүнгөндүгүн, андагы ар бир бөлүккө тиешелүү сүйлөмдөрдүн айырмасын салыштырып, тексттеги негизги ойдун ролун түшүндүрүп берет. Тайпа жогорудагы сөздөрдү, сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү (кайра түзүү менен) пайдаланып, текст кеңейтип түзүүгө киришет.

Түзүлгөн тексттин болжолдуу үлгүсү:

КЫМЫЗ

Суусун – чаңкоону кандыруу үчүн ичиле турган, дан, сүт азыктарынан жана мөмө-жемиштердин кайнатмасынан жасалган муздак суусундуктар (айран, кымыз, жарма, бозо, максым, эзилген сүзмө, чүлү, жарма, атала, чалап, курут, шире, шербеттер ж.б.).

Кыргыздын кадимден келаткан байыркы кымызы бээнин, төөнүн, кой-эчкинин жана уйдун сүтүнөн жасалат. Аны сабаага, арча челекке жана карапага ачытышкан. Кымыз канча көп бышылса, ошончолук жагымдуу, сиңимдүү жана таттуу болот.

Кымызда оңой сиңүүчү белоктор, майлар, углеводдор, спирт (3 %га чейин), сүт кислотасы, минералдык туздар, витаминдер, ферменттер, көмүр кычкылтеги, аминокислоталар жана антибиотикалык заттар бар, өзгөчө «С» витамини көп болгондуктан, аны көрөңгөлөп ачытуу оңой. Анткени, бээнин сүтү ачыбайт, ирибейт жана коюлбайт. Ал оокат сиңирүүнү жакшыртып, кандын көбөйүшүнө көмөктөшөт, организмдеги зат алмашуу процессин нормалдаштырат.

Кымыздын көрөңгөсүнө жана жыл мезгилине карата бир нече түргө бөлүнөт: саамал, жаш кымыз (бир күндүк кымыз), күчтүү кымыз (эки күндүк) жана өткүр кымыз (үч күндүгү), ууз кымыз, гүл кымыз, сөөк кымыз.

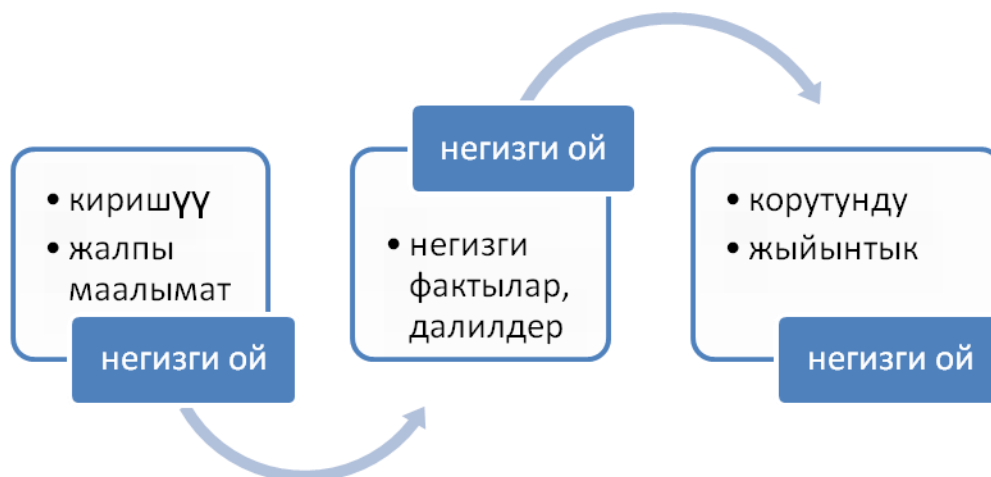
Кымыздын организмге пайдалуулугуна өзгөчө орус окумуштуулары В.И.Даль, С.П.Боткин, Н.В.Склифосовский көңүл бөлгөн. Алар кымыздын суусунду кандыраарын, көңүлдү көтөрөрүн, денеге күч-кубат беришин, ден соолугуң чыңалтышын баса белгилешкен. Ошондой эле, дарылыгы жогору бааланып жана операциядан соң тыңый албагандарга ичүү сунушталган.

Кымыздын ден соолукка пайдалуу жактарын эске алып, күнүмдүк турмушта пайдалануу зарыл.

Текст түзүүдө тексттин композициялык бүтүн түзүлүшүнө, анда ойдун башталышы, негизги ой, корутунду болушу зарылдыгына көңүл буруу зарыл.

Ойдун башталышына маани берүү менен адресат адресанттын информациясы менен таанышууга, анын түрүн (фактуалдык, эмоционалдык, контексттик ж.б.) аныктоого, түшүнүүгө чакырат. Ал эми негизги бөлүктө текст өсүп-өнүгөт жана көтөрүлгөн маселе фактылар менен далилденип чечилет. Корутундуда тема жыйынтыкталып, алынган натыйжа так, ишенимдүү чыгарылат. Бул үч бөлүк ойду бири-бирине өткөрүп, биринде берилген маселени кийинки бөлүктө чечмелеп, биринин суроосуна бири жооп бере турган өзгөчөлүктөргө ээ.

Түзүлүүчү текст негизги ойдун, тирек сөздүн тегерегинде гана болушу шарт. Тексттин ички өнүгүү процессин төмөнкү структуралык схемадан байкоого болот:

Студенттердин коммуникативдик компетенцияларын калыптандырууда жана өнүктүрүүдө продуктивдүү көнүгүүлөрдүн ролу зор. Анткени, «Продуктивдүү көнүгүүлөрдү иштетүүнүн негизги өзгөчөлүгү, - деп, белгилейт Ж.Чыманов, - окуучулардын чыгармачылыгын, ойлоосун, кеп ишмердигин өркүндөтүүгө өбөлгө түзүп, ар бир окуучунун өз алдынча иштөөсү үчүн шарт түзө алышы менен түшүндүрүлөт» [151:434]. Студент продуктивдүү көнүгүүлөрдү чыгармачылык менен эркин иштей алса, сүйлөшүүдө адресанттын маалыматын (текстин) аңдай, максатын жеткиликтүү түшүнө алат жана түрдүү кырдаал-шарттарда өз оюн эркин айтууга (текст түзүүгө), пикирин коргоого жетише алат. Тексттин бөлүктөрүн так ажыратууну жана негизги ойду аныктоону өздөштүрүү менен текст түзүү иши натыйжалуу болот. Кабыл алуунун типтеринин бири болгон көрүп кабыл алуу аркылуу текст түзүп

көрөлү. Кыргыз тилин бөтөн жана экинчи тил катары окутууда, сүйлөөгө жана баарлашууга үйрөтүүдө сүрөт менен иштөө ыкмасы да натыйжалуу. Мында, студенттин көрүү, жазуу ишмердүүлүгү менен кошо чыгармачылыкта ой жүгүртүүсү, жеке иштөө жөндөмдүүлүгү, идеяларды ойлоп тапкычтыгы ж.б. өнүгөт.

Окутуучу доскага жайлоодогу майрамдык көрүнүш тууралуу сюжеттүү сүрөт илет жана чыгармачылык менен текст түзүү тапшырмасын берет. Студенттер тексттин тибин, стилин, темасын ж.б. өздөрү аныктайт.

Түзүлгөн тексттин (иштин максатына ылайык кайра түзүүгө муктаж текстти тандап алабыз) болжолдуу үлгүсү:

Үлүш

Жайлоо тууралуу ырлар, повесттер көп жазылган. Кыргызстандын климаты мелүүн, көпчүлүк пайызын тоо ээлейт. Тоолордо кен көп жана жаратылышка бай. Жайлоосу жапжашыл, шар аккан мөлтүр кашка-суулар, таза аба, арча карагайлар, түрдүү-куштар, жапайы жаныбарлар ж.б. ар бир адамды кызыктырып турат. Кыргыз элинин пейили өтө кенен. Айыл эли жайкысын дайыма жайлоого чыгат. Жайлоодо дарыя шаркырап агат. Боз үйлөрдө балдар ызы-чуу менен ойношот, төрт-түлүк малы ар тарапка кетет. Апалар тиричилик кылып, аталар кобурашып отурат. Бул турмушту, бардарчылык деп туюндурса болот.

Кыргыздардын малдары семирп, айран, кымыз көп болгондо ар бир байлар мал союп, кымыз жыйып, айыл бири-бирин чакырышып үлүш кылышат. Үлүш убагында айылдагы ар бир кишиден салык катары мал же башка мүлк жыйналат. Үлүш кезектешип боло берет дешет. Үлүш дайыма жайында майрамдалат. Аксакалдар бир жерге чогулушуп кой союп, кымыз ичишет. Үлүштү уюштуруучулардын малдуулары союшту, кымызды камдашат. Бир боз үйгө жалаң кымызды, экинчисине этти мүмкүн болушунча көп толтурушат. Муну ошол айылдын аксакалы башкарат. Үлүшкө атка мине алгандардын баары келишет. Үлүшкө келген адамдын саны көп болсо, айылдын эли тамакташты үйлөрүнө бөлүп кетишет. Миң кишиге чейин катышкан үлүш чоң үлүш деп аталат. Сонун жыргап майрамдашат.

Үлүш бере турган жактан 10-15 күн мурун күлүгү барларга, ырчыларга, балбандарга жана айыл аксакалдарына кабар беришет. Келе жаткандар эгерде ырчысы болсо ырдатып келет. Бардык эт табакка тартылат. Үлүш берген жактын аял эркеги баары тең жапырт кызмат кылышат. Эл сыртка чыгып, кырка тизилип, чай ичилгенден кийин 3-4 адамга бир табактан эт тартылат.

Улуттук оюндар - элдик тарбиянын ажыралгыс бөлүгү. Оюндар өспүрүмдөрдү элди, жерди, мекенди сүйүүгө, адептүүлүккө, эмгекчилдикке, акыл-эстүүлүккө, баатырдыкка, чечкиндүүлүккө тарбиялоодо элдик педогогиканын түбөлүк адатка айланган талабы болгон. Азыркы кезде да элдик-оюндар жаштарды турмушка алгачкы даярдоо процессинин негизги фактору бойдон калууда.

Бала тарбиялоодо оюндардын мааниси зор болсо керек. Оюндар көңүл ачууда, маданияттуу эс-алууда, бош-убакытты өткөрүүдө, денени чыңдоодо маанилүү каражат болуп эсептелет.

Эттен кийин күрөш, эңиш оюндары башталат. Андан соң кунан чабыш, ат чабыштар болот. Эки жактан бата тиленип, улак тартылат. Бардык байгени калыс киши талаштырбай берип турду.

Ар бир түзүлгөн текстти талдоо, баа берүү, кайрадан түзүү талапка ылайык. Ошондуктан, кандай гана текст түзүлбөсүн кайрадан оңдоп түзүү ыкмасын тайпа менен бирдикте кароону алгылыктуу деп белгилейбиз.

Жыйынтыгында, студенттер биринчи текстте кетирилген кемчиликтерди төмөнкүчө белгилешет:

- сүйлөмдөр чаржайыт түзүлгөн;
- бүдөмүк ойлор кездешет;
- орунсуз кайталоолор жыш;
- тексттин киришүү, негизги, корутунду бөлүктөрү чаташып, талапка ылайык түзүлгөн эмес;
- темадан четтөөгө жол берилген жана артыкбаш сүйлөмдөр бар;
- негизги ой так аныкталган эмес;
- белгилүү бир стилде жазылган эмес;
- орфографиялык каталарга жол берилген;
- татаал сөздөрдүн бирге, бөлөк жазылышы өздөштүрүлбөгөн ж.б.

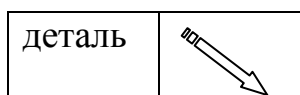
Окутуучу тайпага эгерде баарлашууда (маалымат алмашуу текст аркылуу гана ишке ашат) ушундай типтеги текст түзүлсө, анда сүйлөшүү өз максатына жетпей тургандыгын эскертет.

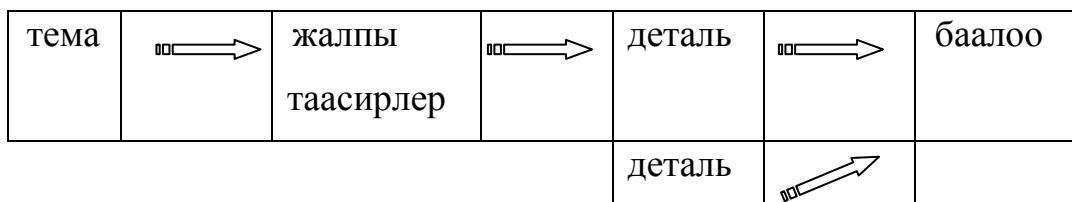
Тайпа жупта, топто, тайпада кеңшип, төмөнкү максаттарды аныкташат:

- тиешелүү тема боюнча текстти туура түзүүнү үйрөнүү;
- тексттеги негизги ойду ачып берүү жана ага ылайыктуу тилдик каражаттарды туура пайдаланууну өздөштүрүү;
- тексттин бөлүктөрүн туура түзүүгө көнүгүү;
- оозеки-жазма сабаттуулукту өркүндөтүү;
- максаттуу баарлашуу үчүн текстти туура жана так түзүү зарыл.

Окутуучу доскага төмөнкү текст түзүүнү үйрөтүүчү схемаларды илет жана тайпада талкуу жүрөт.

1-схемада сүрөттөө текстин түзүү ыгы көрсөтүлгөн.

2-схемада ой жүгүртүү текстин түзүү кадамы көрсөтүлгөн.

1. Тезис (кандайдыр бир ойду тастыктоо)
2. Ошол ойду далилдөө (же төгүнгө чыгаруу), б.а. мисалдар менен коштолгон аргументтер
3. Корутунду

Андан соң окутуучунун тапшырмасы жана көзөмөлдөөсү менен тайпа төмөнкү маселелерди эске алып, текстти кайрадан түзүүгө киришет.

1. Текстке жалпы баа берүү (Теманын тандалышын (туура, туура эмес), теманын ачылып берилишин анализдөө).
2. Тексттин мазмунун баалоо:
 - 2.1. Текстке аталыштын ылайык келүүсү, эгерде туура эмес коюлса, тиешелүү аталышка же текстке алмаштыруу зарыл;
 - 2.2. Негизги ойдун берилиши же тексттеги негизги ойду аныктоо. Негизги ойдун ачылганын же бүдөмүк берилгендигин байкоо үчүн текст окулат. Негизги ойдун ачылышына эмнелер (тандалган фактылар, сөз, сөз айкаштары ж.б.) өбөлгө түздү;
 - 2.3. Тексттин аталышы менен мазмунунун дал келиши. Тексттин туура жана туура эмес түзүлгөн бөлүктөрүн окуу, баа берүү, жоопторду далилдөө.
3. Тексттин структурасын баалоо:
 - 3.1. Текстти канча бөлүккө бөлүү керек? (Текстти окуп, татаал, жеңил жана киришүү, негизги, корутунду бөлүктөрүн ажыратышат);
 - 3.2. Негизги бөлүгүн аныктоо жана окуу;

3.3. Теманы толук ачып берүү үчүн ушул бөлүктү кеңейтүүгө болобу? Ойду жеткиликтүү берүү үчүн суроолорду бергиле.

4. Текстти редактирлөө;

5. Бул текст менен иштөөдө кандай баалуулуктарга ээ болдуң?

Оңдолуп түзүлгөн тексттин болжолдуу үлгүсү:

Үлүш – жайлоо майрамы

Кыргызстандын жаратылышы – өтө кооз. Жашыл жайлоо, шар аккан мөлтүр кашка суулар, таза аба, арча-карагайлар, түрдүү куштар, жапайы жаныбарлар ж.б. ар бир адамды кайдигер калтырбайт. Кыргыз элинин пейили да, чалкып жаткан жайлоодой кенен. Айыл эли жайкысын жайлоодо жашаганды адатка айланткан. Жайлоодогу шаркырап аккан дарыяны бойлой тигилген топ-топ боз үйлөр, бала-чаканын ойногон ызы-чуусу, төрт түлүк малдын өрдөй оттоп жүргөнү, апалардын сүт тартып, курут жайганы, аталардын колуна бүркүт кондуруп же күлүк таптап, кобурашып отурганы жай турмушту, тынчтыкты, бардарчылыкты туюндуруп турат.

Жайлоодо илгертеден бери мал семирп, айран, кымыз көбөйүп турган мезгилде көчмөн эл үлүш майрамын майрамдашкан. Үлүштү колунда бар байлар өткөргөн. Кээде айылдагы ар бир кишиден салык катары мал же башка мүлк жыйналган. бере турган жак 10-15 күн мурун күлүгү барларга, ырчыларга, балбандарга жана айыл аксакалдарына кабар берип, баары тең жапырт кызмат кылышат. Үлүшкө атка мине алгандардын баары келет.

Боз үйдүн бирине кымызды, экинчисине этти толтурушат. Муну ошол айылдын аксакалы башкарат. Эл сыртка чыгып, кырка тизилип, чай ичилгенден кийин 3-4 адамга бир табактан эт тартылат. Андан кийин күрөш, эңиш, кунан чабыш, ат чабыш ж.б. оюндар башталат. Эки жактан бата тиленип, көк бөрү ойнолот. Оюнга калыс киши дайындалып, байге тартылып турат. Үлүшкө келген адамдын саны көп болсо, айылдын эли үйлөрүнө бөлүп кетишет. Мин кишиге чейин катышкан үлүш чоң үлүш деп аталат.

Азыркы күндө үлүш майрамы мынчалык деңгээлде өткөрүлбөсө да, жайлоодогулар элге тынчтык, малдын түгөлдүгүн, бакубат жашоо тилеп, баары

бирдикте мал союп, айран-кымыз куюп, оюн уюштуруп кызыктуу өткөрүшөт. Кыргыз элинин меймандостугуна, кеменгерлигине, даанышмандыгына бир чети сүйүнсөң, экинчиден сыймыктанбай коё албайсың.

Мындай иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу менен студент төмөнкүдөй көндүмгө ээ болот:

- текст түзүүнү алдын ала пландаштыра алат, негизги ойду тактай, ача алат;
- өз оюн далилдүү, ырааттуу бергенге көнүгөт;
- теманы туура тандайт, ага тиешелүү тилдик каражаттарды, сүйлөмдөрдү туура пайдалана алат;
- сүйлөмдөрдү маанилик-грамматикалык жактан туура түзүп, бири-бири байланыштыра алат;
- тексттин киришүү, негизги, корутунду бөлүктөрүн так ажыратып, талапка ылайык түзгөнгө машыгат;
- белгилүү бир стилде сабаттуу жаза алат;
- өз алдынча текст менен иштей (түзүү, талдоо, толуктоо, текшерүү, каталар менен иштөө ж.б.) алат;
- сүйлөшүүнүн түрдүү кырдаалдарында эркин, максаттуу сүйлөөгө, баарлашууга үйрөнөт ж.б.

Студенттин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырууга жана өнүктүрүүгө окутуучунун мамилеси да оң же терс таасир тийгизиши толук мүмкүн. Эгерде студентке эмнеге окубайсың, сенден кандай адам чыгат, колундан эч нерсе келбейт, менин айтканымдай болот, бир да сөз кошпо жана кайтарба, өзүңдү кыйынмын деп ойлойсуңбу, акылсынганын карап кой, адашсаң кечирим жок, бүттү, токтот, отур, чыгып кет, ток этер жообунду айт, менин оюмдагы пикирди айт, үмүт кылба, башка жол жок, мен сага эч качан ишенбейм ж.б.у.с. ой жүгүртүүнү чектөөчү, жеке көз карашты жок кылуучу, коммуникативдик компетенциянын өнүгүшүнө тоскоол болуучу жагдайларды окутуп-үйрөтүүдө түзүүгө такыр жол берилбеши зарыл. Окутуучу мажбурлап окутуунун ийкемдүү, пайдалуу, максаттуу түрлөрүн тандап чыгуусу зарыл.

Себеби, бүгүнкү техниканын өнүккөн заманында мажбурлап окутуу, тарбиялоо андан жыйынтык күтүү - мезгил талабы.

Ал эми студенттин ишине бул иш сенин колундан келет, дагы бир аз эмгектен, жакшы, эң жакшы, мына ушул ийгиликти күткөм, оригиналдуу экен, чыгармачылык менен иштегениң көрүнүп турат, сенден көп нерсени күтсө болот, мен сага ишенем ж.б.у.с. алкоо сөздөр арналса жана сүйлөшүүгө максаттуу жагдайлар (сөздүк корунун байышы, сөздөрдүн синоним, антоним ж.б. маанилерин активдүү лексикасында адабий тилде колдонуусу, текст талдоо, түзүү, аны жазма-оозеки кепте айта билүү жөндөмдүүлүгүнүн өнүгүшү ж.б.) түзүлсө сабак натыйжалуу болору анык.

Бирок, кээ бир учурларда мактоо же коркутуу менен гана билим берүү кыйынга туары белгилүү. Ошондуктан, студенттин предметти туура, так, жеткиликтүү терең түшүнүүсү, туура деп эсептелген өз оюн тартынбай айтуусу, жеке көз карашын далилдөөгө, пикирин коргоого үйрөнүүсү, сүйлөшүү жана сүйлөө жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү ж.б. үчүн окутуучу алгылыктуу ык-амалдарды туура, максаттуу пайдаланууга тийиш.

Сабакта студенттер менен маданияттуу, үлгүлүү мамиледе болуусу үчүн окутуучудан билимдүүлүк менен кенен түшүнүктүүлүк талап кылынат. Бул сабактын максатына жетүүгө шарт түзөт. Ал үчүн ар бир окутуучу өз предметинин илимий өнүгүүсүндөгү алдыңкы чегин өздөштүрүүсү зарылдыгын окумуштуу Б.Апышов белгилеген. Бул пикирди кубаттай, окутуучу текстке талдоо жүргүзүүдө тайпа менен бирдикте иш-аракетте болот [30:103].

Жыйынтыктап айтканда, «Текст – психологиялык, физиологиялык, социологиялык, физиологиялык, этика эстетикалык, стилдик, логика-прагматикалык көрүнүштөрдү кучагына камтыган жалпы маданий кубулуш», ошондуктан, студенттердин коммуникативдик компетенцияларын оозеки-жазма формада калыптандырууга жана өнүктүрүүгө багытталган рецептивдүү, репродуктивдүү жана продуктивдүү көнүгүүлөр тексттин алкагында (текстти талдоо жана түзүү) жөнөкөйдөн татаалга карай бир ыргакта каралып, натыйжалары сунуш кылынды. Сүйлөшүүнүн оозеки-жазма формада өнүгүшүн

камсыз кылуу максатын көздөгөн продуктивдүү, аналитико-синтетикалык, эркин көнүгүүлөргө басым жасалды [87:92].

Демек, студенттерди сүйлөшүүгө, сүйлөөгө үйрөтүүдө текстти колдонуунун зарылдыгы, натыйжасы, келечеги зор.

II бап боюнча корутунду

Лингвистика илими сүйлөшүү, баарлашуу, пикир алмашуу текст аркылуу ишке аша тургандыгын белгилейт. Баарлашуу өз максатына толук жетиши үчүн айтуучу да, угуучу да бере турган маалыматын (информацияны) толук жана жеткиликтүү кылып, тил бирдиктери аркылуу туюндура билиши шарт. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырып, өркүндөтүүнүн алгылыктуу жана натыйжалуу каражаты болуп текст саналат. Демек, студент текстти окуп-түшүнүү, талдоо, текстти кайра түзүү, өз алдынча текст түзүү, аны өркүндөтүү аркылуу өзүнүн баарлашуу көндүмдөрүн (компетенттүүлүгүн) өркүндөтө алат. Ага жетишүү үчүн студент тексттин лингвистикалык табиятын толук аңдап-билүүгө тийиш.

Текст – баарлашуунун, пикир алышуунун, жалпы эле кептин негизги бирдиги. Студенттин коммуникативдик компетенттүүлүгү анын аталган бирдикти терең өздөштүрүүсүнө, эң негизгиси, текстти өз кебинде орундуу колдоно алуу көндүмдөрүнө жараша аныкталат, бааланат.

Бапта текстти колдонуу менен студенттердин баарлашуусун өркүндөтүүнүн алгылыктуу жана натыйжалуу ык-жолдору, формалары

тууралуу сөз болду. Ошондой эле студенттердин өз алдынча текст талдоо жана текст түзүү көндүмдөрүн калыптандырып, өркүндөтүүгө карата конкреттүү методикалык-практикалык сунуштар берилди.

Соңунда текст студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн каражаты, таанып-билүүнүн булагы боло алат деген тыянак чыгарылды.

III бап. Педагогикалык эксперименттик иштердин жүрүшү жана жыйынтыктары

Кыргыз тилин белгилүү бир компетенттүүлүккө багыттап окутуп-үйрөтүү, алдыңкы тажрыйбаларды жайылтуу ж.б. аракеттери мамлекеттик деңгээлде колго алынып, конкреттүү программалар такталып, аны окутуунун максат-милдеттери туура аныкталгандыгы жалпыга маалым. Кыргыз тилин предмет катары окутуунун мамлекеттик стандартында (2004) студенттердин көп ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүү окутуунун негизги максаты катары белгиленип, окутуп-үйрөтүүнүн милдеттери көрсөтүлгөн. Бул маанилүү маселе окумуштуулар К.Тыныстанов, С.Наматов, С.Давлетов ж.б. тарабынан көп жылдар мурда көтөрүлүп, ага коюлган талаптар, бир катар алгылыктуу пикирлер билим берүү системасында күн тартибинде үзгүлтүксүз коюлгандыгына карабай, коомдогу өйдө-ылдый өзгөрүүлөрдүн жана ааламдашуу процессинин айрым жагдайларынын таасиринен уламбы, айтор жогорудагы милдет-талаптар кыргыз тилин окутуу практикасында кеңири кулач жая албай келет. Кыргыз тилин грамматикага негиздеген салттуу окутуунун үстөмдүгүнөн, бүгүнкү күндө өз оюн оозеки-жазма формада сабаттуу, эркин жеткире албаган, сүйлөшүү системасын мыкты өздөштүрбөгөн,

кыргыз тилин коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө кеңири колдоно билбеген жаңы муун пайда болду.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын практикада колдонуунун ийкемдүүлүгүн жана натыйжалуулугун аныктоо педагогикалык эксперименттик иштердин негизги милдети болуп саналат.

Эксперимент жүргүзүүнүн алдында студенттердин баарлашуу (сүйлөөсүн) жана жазуу ишмердүүлүктөрүн аныктоо үчүн баалоо критерийлерин баалоонун маанилүүлүк, шайкештик, объективдүүлүк жана адилеттүүлүк, интеграциялашкандык, ачык-айкындык, жеткиликтүүлүк, ырааттуулук, ыкластуулук принциптерин эске алып, кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптарга ылайык В2 ортодон жогорку деңгээлине негиздеп иштеп чыктык. Мында тапшырмалар упай менен бааланат.

Жазуу ишин баалоо

	Баалоо критерийлери	50 упай
1.	Берилген теманы толук жана жетиштүү ачып берсе	5
2.	Берилген тапшырмага ылайык текст түзсө жана тилдик каражаттарды ыктуу колдоно алса	5
3.	Берилген көлөмгө дал келсе	5
4.	Айтып берүүсүнүн логикалуулугу жана байланыштуулугу	5
5	Мазмундук жана пунктуациялык каталары жок болсо	5

Баарлашуусун (сүйлөөсүн) баалоо

	Баалоо критерийлери	упай
1.	Текстти композициясын сактап, логикалуу түзө алат. Баарлашууда берилген суроолорго туура жоопторду жана так суроолорду берет. Берилген кырдаалда темага байланыштуу ойлонот, андан так жыйынтык чыгара алат жана башкалар менен эркин жана ишенимдүү баарлашат.	5
2.	Текстти логикалуу түзөт жана композициясын негизинен сактайт. Берилген кырдаалда эркин жана ишеничтүү баарлашат. Айтып берген баяндан жыйынтык чыгара алат. Бирок, баарлашууда демилгесин көрсөтүүдө, өз позициясын коргоодо алсыздыгы байкалат.	4
3.	Баарлашууда керектүү сөз, сөз айкаштарын тандоодо жана айтып берген баяндан жыйынтык чыгарууда	3

	кыйынчылыктарга туш болот. Берилген кырдаалда маектешүүнү, логикасы сакталган жөнөкөй баянды (композициясы анча-мынча бузулган) түзө алат. Баарлашууда демилгесин көрсөтүүдө, өз позициясын коргоодо алсыз.	
4.	Берилген кырдаалда маектешүүнү түзүүдө жөнөкөй сүйлөмдөрдү гана түзө алат. Түзгөн текстинде жана аны айтып берүүсүндө логика жана композиция сакталган жок. Маектешүүдөн жыйынтык чыгарууда кыйналат. Баарлашуусу эффективдүү эмес.	2
5.	Теманы (берилген суроону) түшүнөт, бирок айтып берүүдө жөнөкөй, бири-бири менен байланышпаган сүйлөмдөрдү колдонот, логикасы жана композициясы сакталбады (жообу түшүнүксүз). Өз оюн жеткиликтүү бере албайт жана түшүндүрө албайт. Баарлашууда кыйналат.	1
6	Түзгөн тексти таптакыр түшүнүксүз, өз оюн түшүндүрө албайт, берилген суроого түшүнбөйт.	0

Педагогикалык эксперименттик иштердин **биринчи** этабында ЖОЖдо кыргыз тилин экинчи тил катары окуган студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүнүн деңгээлин аныктоого багытталган тандоо, диагностикалык изилдөө, байкоо иштери ирети менен пландаштырылды.

ОшМУ, ОшЮИ, БатМУнун алдындагы СПИ жана ЖАМУдагы кыргыз тилин экинчи тил катары окуган студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүнүн деңгээлин аныктоого багытталган эксперименталдык байкоо иштери жүргүзүлдү. Буга 200 студент катышып, алар менен аңгемелешүү жүргүзүлүп, жазуу иштерин (эссе, түшүнүк кат) жаздырганда алардын дээрлик көпчүлүгү кырдаалга жараша өз оюн так жеткире албагандыгы, сүйлөмдү туура куралбагандыгы, текстти сабаттуу түзө албагандыгы, сөз байлыгынын жардылыгы, текст тууралуу түшүнүгү терең эместиги байкалды.

Алгач студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө тоскоол болгон жагдайларды байкоо, так аныктоо үчүн окутуучуларга жана студенттерге анкет суроолору берилип, төмөнкүдөй такталды:

Таблица № 3.1. - Студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө тоскоол болгон жагдайлар

№		Окут. жалпы саны - 45	%	Студент. жалпы саны – 200	%
1	Коомдо муктаждык жок	5	11	29	14.5
2	Билим берүү бөлүмдөрү көңүл бурбайт	-	-	20	10
3	Мектептен алган билимдин төмөндүгү	15	33	42	21
4	Методикалык колдонмолордун жетишсиздиги	9	20	33	16.5
5	Окутуучулардын тажрыйбасыздыгы	4	8	41	20.5
6	Студенттин кызыкпагандыгы	8	17	11	5.5
7	Окуу программаларынын сапаты каралбайт	5	11	24	12

Таблицада көрүнүп тургандай, окутуучулар студенттердин мектептен алган билиминин төмөндүгүн, кызыкпагандыгын белгилешип, студенттин коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө методикалык колдонмолордун жетишсиздигин билдиришкен. Ал эми студенттер коммуникативдик компетенттүүлүктү калыптандыруу жана өнүктүрүү үчүн коомдо муктаждыкты күчөтүү, билим берүү бөлүмдөрүнүн көңүл буруусу, окутуучулардын тажрыйбасын байытуу, окуу программаларынын (силлабустун) сапатын кароо, өз алдынча үйрөнүүгө багытталган усулдук колдонмолорду көбөйтүү, сабакка кызыктыруу ж.б. мүдөөлөрүн билдиришти.

Аталган ЖОЖдордогу студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүк деңгээлин аныктоодо сабактарга катышуу, окутуучулардын тажрыйбаларын талдоо, тайпалар менен аңгемелешүү жана текст (эссе, түшүнүк кат) түзүү

иштери жүргүзүлгөн учурда студенттер оозеки жана жазуу иштерин жүргүзүүдөгү кыйынчылыктардын себебин төмөнкүлөр деп билдиришти:

- тексттин киришүү бөлүмүн баштоо кыйынга турат;
- тексттин жазылыш эрежесин так билбөө;
- тексттин (тилдик) эрежесин жаттайт, билет, бирок практикалай албайт;
- тексттин бөлүктөрүн (ойдун башталышы, өнүгүшү, аякталышы) так ажырата албайт;
- ойдун мазмунуна жараша тексттин тибин (баяндоо, сүрөттө, ой жүгүртүү) аныктай албоо;
- тексттеги негизги ойду аныктай албоо;
- мазмунду белгилүү бир ойго багындыра албоо;
- тексттин мазмунун жалпылап турган маанилик борбор катары эсептелген теманы аныктай албоо;
- тексттин түзүлүшү үчүн информациянын жеткиликтүү болбогондугу;
- ойлогон ойду жеткиликтүү, ырааттуу бере албоо;
- чаташкан, чачылган ойду так системалаштыра албоо;
- ойду өнүктүрө албоо;
- маалыматтын мүнөзүнө жараша стилди так аныктай албоо;
- текстти түзүүдө тилдик каражаттарды туура колдоно албоо;
- сүйлөм куруудан кыйналуу;
- тексттеги сүйлөмдөрдү байланыштыра (тутумдаш, удаалаш, жарыша) албоо;
- сүйлөм мүчөлөрүн орун тартиби боюнча жайгаштыра албоо;
- тексттин көлөмүн аныктай албоо;
- тексттин маани, маңыз, мазмунун так аныктай албоо;
- оозеки кепте интонация, тон, дикция ж.б., ал эми жазмада пунктуациялык эрежелерди туура коё албоо;
- берилген тапшырмага кызыгуу жок ж.б.

Студенттердин коммуникативдик компенттүүлүктөрүн калыптандыруу жана өнүктүрүү үчүн ар бир студентти жакындан таануу, кабыл алуу типтери боюнча

алдын-ала маалымат алуу, алардын пикирин ачык билүү сабактын натыйжалуулугун арттырат. Биз бул абалды аныктоо үчүн төмөнкүдөй анкет суроолорун бердик.

Таблица № 3.2. - Студенттин коммуникативдик компетенттүүлүк деңгээлин аныктоо

Окуу 1.1.	Текстти (адабий тилдеги жана диалектилик өзгөчөлүктөгү) окуйм жана автордун идеясын, көз карашын түшүнө алам	
1.2	Публицистикалык стилдеги (гезит-журналдардагы) тексттерди (жөнөкөй, татаал) окуйм	
1.3	Илимий стилде жазылган тексттерди (кыргыз тилинде жазылган окуу куралдары) окуп түшүнөм	
1.4	Кыргызча сөздүктүн (котормо, түшүндүрмө ж.б.) аныктамаларын окуп түшүнөм	
1.5	Түрдүү мазмундагы каттарды окуп түшүнөм	
Угуу 2.1	Телекөрсөтүүлөрдөгү жаңылыктардын, маалыматтардын мазмунун толук түшүнөм	
2.2	Диалект сөздөр катышкан кепти угуп түшүнөм	
2.3	Түрдүү темадагы маек кепти, суроолорду кыйынчылыксыз угуп түшүнөм	
2.4	Айтуучунун маалыматын ирети менен түшүнөм	
Жазуу3 . 1	Сүйлөмдү туура түзө аласызбы?	
3.2	Жазуу эрежелерин өздөштүргөнсүзбү?	
3.3	Текстти туура, кыйынчылыксыз түзө аласызбы?	
3.5	Тексттин бөлүктөрүн билесизби?	
3.6	Тексттин типтерин билесизби?	
3.7	Абзацты туура коё аласызбы?	

3.8	Текст түзүүдө тема коюудан, текстти баштоодон кыйналам	
3.9	Чачыранды оюмду жыйнай албай кыйналам	
3.10	Тема берилсе да, эмнелерди жазууну так аныктай албайм	
3.11	Сөздөрдү туура тандай албайм, тыныш белгилерин сабаттуу коё албай кыйналам	
3.12	Текстти жыйынтыктай албайм	
3.13	Текст жазгым келбейт	
3.14	Көргөн тасма же окуп чыккан тексттин (роман, повесть, аңгеме ж.б.) негизинде дил баян, эссе жаза алам	
3.15	Адистигиме байланыштуу иш кагаздарын жаза алам	
3.16	Кептин стилдеринин (көркөм, публ., илимий ж.б.) ар бир түрүнө текст түзө алам	
Сүйлөө 4.1.	Мыкты баарлашууга кызыгасызбы?	
4.2.	Өз кесибиниздин оозеки-жазма ишмердүүлүгүн мыкты өздөштүргөн сабаттуу адиси болгунуз келеби?	
4.3	Маектерге эч даярдыксыз катыша алам	
4.4	Кырдаалга жараша өз пикиримди кыйынчылыксыз эркин жеткире алам	
4.5.	Тилдик каражаттарды мыкты пайдалана алам	
4.6.	Кебимде отоо сөздөрдү такыр колдонбойм	
4.7	Үндү, мимика-жестти мыкты пайдаланам	
4.8	Айтуучунун маалыматынан негизги ойду аныктап, өз пикиримди эркин билдирем	
4.9	Өз кебимде жөнөкөй сөздөрдү көп колдоном	
4.10	Айтуучунун кебиндеги кээ бир сөздөргө түшүнбөй калам	
4.11	Көркөм, образдуу, так, туура сүйлөй албайм	
4.12	Чоочун аудиторияда, эл алдында тартынып сүйлөй албай калам	

4.13	Угуучуга фактуалдык суроону так бере аласызбы?	
5.1	Угуучуга концептуалдык суроону так бере аласызбы?	
5.2	Фактуалдык суроолорго дароо жооп бере аласызбы?	
5.3.	Концептуалдык суроолорго дароо жооп бере аласызбы?	
5.4	Ой жүгүртүүнү өнүктүрүүчү чыгармачылыктуу суроолорду бере аласызбы?	

Жыйынтыгында, ар бир экинчи студент текстти окуп-угуп түшүнө алгандыгы менен өз оюн эркин билдирүү, башкалар менен сабаттуу баарлаша алуу, текст (жазма, оозеки) түзүү жөндөмдүнүн деңгээли төмөн экендиги аныкталды, жадакалса алардын текст менен иштөөгө кызыкпагандыгы байкалды. Бирок алардын дасыккан адис болуу, башкалар менен эркин, маданияттуу баарлаша алуу, ойду так жеткире алуу, чечендик өнөрдү өздөштүрүү, сабаттуу жазуу, азыркы замандын чыгармачыл, билимдүү кесипкөй инсаны катары турмушта өз ордун табуу ж.б.у.с. тилектери бар экендигин ачык билдиришти.

Байкообузга караганда, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда буга жолтоо болгон себептерди студенттердин пикиринде төмөнкүчө белгилөөгө болот:

- окутуучу менен студенттин сабакка карата максаттары жана аны ишке ашыруучу аракеттердин натыйжалуу байланышпагандыгы, терең айкалышпагандыгы;
- студент менен окутуучунун тыгыз карым-катыштыгынын алсыздыгы, окутуучу тарабынан натыйжалуу методдордун ийкемдүү пайдаланылбагандыгы;
- билимди зордоп берүү же мажбурлап окутуу ыкмасынын жайылгандыгы;
- кыргыз тилинин грамматикасына басым жасалып (батыштык принцип), учурдагы турмуш чындыгы менен байланышсыз окутулгандыгы;
- окутуучу теорияны курулай жаттатып, анын практикалык жагына көңүл бурбагандыгы.

Бул этапта тандалган илимий темага тиешелүү адабияттар менен таанышып, педагогикалык, усулдук, лингвистикалык, философиялык ж. б. булактар өздөштүрүлүп, изилдөөнүн этаптары, максаты, милдети, колдонуу методдору, күтүлгөн натыйжалары ж.б. аныкталды. ЖОЖдо кыргыз тилин экинчи тил катары окуган студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүдө текст менен иштөөнүн методикасы боюнча гипотезалар түзүлдү. Усулдук, илимий-практикалык конференцияларга катышуу башталды.

Педагогикалык эксперименттин калыптандыруучу экинчи этабында кыргыз тилин экинчи тил катары окуган студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруучу, өнүктүрүүчү тексттер, методдор тандалып, максатка ылайык кайра иштелип чыкты. Эксперименттик тайпалар үчүн сабактын иштелмелери, текст менен иштөө ыкмалары жазылды, анкет жана интервьюлардын суроолору такталды, мониторинг жүргүзүүнүн ыкмалары аныкталып, иштин жүрүшүнө карай максаттуу өзгөрүүлөргө жана толуктоолорго учурап жатты.

ОшМУнун, ОшЮИнин, БатМУнун алдындагы СПИнин жана ЖАМУнун 1-2-курстарынын студенттеринен кыргыз тилинин практикалык курсу сабагында текстти кандай максатта колдонушун, текст менен кандай иштер аткарыларын, окутуучунун сүйлөө-жазма кептин калыптанышына жана өнүгүшүнө жасаган иш-аракетин аныктоочу анкеталар алынды. Ушуга катарлаш аталган ЖОЖдордо кыргыз тилинин практикалык курсун окуткан окутуучулардан студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу жана өнүктүрүүдө текстти кандай максатта колдонорун, текстти каражат катары кандай ыкмада пайдаланарын, текст менен иштөөдөгү көнүгүүлөрдүн ийкемдүү түрлөрүн тандоосун тактоочу, диагноздоочу сурамжылоолор жүргүзүлдү.

ЖОЖдо кыргыз тилин экинчи тил катары окуган тайпалардын кыргыз тили сабактарында текстти колдонуу көрсөткүчүн диагностикалык ыкма аркылуу аныктоо. Буга 45 окутуучу катышып, алардан алынган анкеталык маалыматтар төмөнкүдөй жыйынтыкталды:

Таблица № 3.3. - Бир сабакта текстти колдонуу көрсөткүчү

Окутуучулардын жалпы саны	Колдонбойм	1 текст	2 текст	3-4 текст
45	5	20	13	7
100%	11.1%	44.4%	28.9%	15.6%

Демек, таблицанда көрсөтүлгөндөй окутуучулардын көпчүлүгү бир сабакта 1 текст колдонгондугу, кээ бири такыр колдонбогондугу аныкталды. Биздин байкообузга караганда, азыркы эки баскычтуу билим берүү системасында студенттер сабактын темасына тиешелүү түрдүү маалыматтарды алуусун камсыздоо зарыл. Ошондуктан бир сабакта экиден ашык текстти пайдаланууну ылайык деп эсептөөгө болот.

Таблица № 3.4. - Текстти кандай максатта тандоосун жана колдоноорун аныктоо

№	Текстти тандоонун жана колдонуунун максаты	45	%
1	Сабакта грамматикалык теманы түшүндүрүү, бышыктоо үчүн	10	22.2
2	Сөз байлыгын өстүрүү үчүн жазуу сабаттуулугун арттыруу үчүн	6	13.3
3	Сүйлөө сабаттуулугун арттыруу үчүн	5	11.2
4	Студент бош калбаш үчүн	5	11.2
5	Текст менен иштөө милдеттүү болгондуктан	11	24.4
6	Дидактикалык оюндарды жана СОнун стратегияларын пайдалануу үчүн	8	17.7

Жогорудагы таблицадан көрүнүп тургандай, текст менен иштөөнү милдеттүү деп тушунгөн окутуучулар басымдуу болсо, 22.2%ы текстти грамматикалык темаларды бышыктоо, ал эми 17.7% дидактикалык оюндарды жана СОнун стратегияларын пайдалануу үчүн колдонушары маалымдалды.

Таблица № 3.5 - Текстти сабактын кайсы этабында колдонорун аныктоо

№	Текст сабактын кайсы этабында колдонулат	45	%
1	Текстти сабактын чакыруу этабында колдоном	5	11
2	Текстти сабактын түшүнүү этабында колдоном	15	33
3	Текстти сабактын бышыктоо этабында колдоном	18	40
4	Текстке көп басым жасабайм	7	16

Таблицадагы көрсөткүчтөргө токтоло турган болсок, 40% окутуучу текстти сабактын бышыктоо этабында колдонору жана кээ бири текстке такыр маани бербегендиги аныкталды. Биздин байкообузда, 45 минуттук сабактын белгилүү бир этабында гана текстке көңүл бурулуп келгендиктен, көпчүлүк окутуучулар сабакта текст менен иштөөгө, бышыктоодогу көнүгүүлөрдү аткарууга, баалоого ж.б. жетишпей, сабак максатына жетпей калган учурлар көп кезигет. Ошондуктан, текстти окутуунун каражаты катары колдонуу сабактын натыйжалуулугун арттырат деген пикирдебиз.

Таблица № 3.6.- Текстти колдонуу (а) жана сабакта сүйлөө (б) убактысын аныктоо

№. А	Текстти колдонуу убактысы	45	%
1	5-10 мүн	5	11
2	10-15 мүн.	9	20
3	15-20 мүн.	8	18
4	20-25 мүн.	5	11
5	25-40 мүн.	2	4
6	Убакытты эске албайм	9	20
7	Текст колдонбойм кээде гана колдоном	7	16
Б	Сабакта студент менен окутуучунун сүйлөө убактысын аныктоо	45	100%
1	Окутуучу	18	40
2	Студент	12	27
3	Эске албайм	15	33

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, 20% окутуучу текст менен иштөөгө 10-15 минут бөлсө, ошол эле пайызда текст менен иштөөгө көңүл бурбагандар аныкталды. Мындан сырткары, сабакта студентке караганда окутуучунун сүйлөөсүнө көп убакыт бөлүнө тургандыгы такталды.

«Мыкты сүйлөшүүгө сүйлөп үйрөнөт» дегендей, студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырууда жана өнүктүрүүдө студенттин сүйлөөсүнө убакытты көбүрөөк берип, текст менен иштөө аркылуу баарлашууга үйрөтүү зарылдыгын белгилейбиз.

Таблица № 3.7. - Кыргыз тилинин практикалык курсу сабагында текстти кайсы компетенттүүлүктү өнүктүрүүгө колдонорун аныктоо

№	Текст кайсы компетенцияны өнүктүрүүгө колдонулат?	45	%
1	Тилдик	19	42.2
2	Коммуникативдик	10	22.2
3	Маданий	9	20
4	Так эмес жооп бергендер	7	15.6

Таблицада белгилүү болгондой, көпчүлүк окутуучулар сабакта текстти тилдик компетенттүүлүктү өнүктүрүүгө колдонорун билдиришкен. Б. а. студенттин коммуникативдик жана маданий компетенттүүлүгүнө анча маани берилбейт.

Таблица № 3.8. - Студенттердин сүйлөө кебин өнүктүрүү үчүн тексттин кайсы түрүн колдонуусун аныктоо көрсөткүчү

№	Студенттердин сүйлөө кебин өнүктүрүү үчүн тексттин кандай түрү колдонулат?	45	%
1	Даяр текстти	28	62.2
2	Өзгөртүп, толуктайм	10	22.2
3	Студенттин кайра иштөөсүнө ылайык (кеңейтүү, кыскартуу, улантуу ж.б.)	7	15.6

Мындан улам студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырууда жана өнүктүрүүдө текстти каражат катары пайдалануу деңгээли анча жогору эместиги байкалды.

Педагогикалык эксперименттин **үчүнчү этабы** ЖОЖдо кыргыз тилинин практикалык курсу сабактарында текст менен иштөө аркылуу студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу жана өнүктүрүү деңгээлин эксперименттик жана контролдук ыкмалар менен салыштыруу, текшерүү, жыйынтык чыгарууга багытталды.

Эксперименттик иштердин аныктоочу этабында студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу жана өнүктүрүүдө текст менен иштөөнүн ийкемдүү жана натыйжалуу ык-жолдорун аныктоо негизги милдет болуп саналды. Буга коюлган иш-аракеттердин милдеттерин максатка жараша ишке ашырууда жана сыноодо 200дөн ашык студент, 40тан ашуун окутуучу тартылды.

Кыргыз тилинин практикалык курсу сабагында студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу жана өнүктүрүү максатын ишке ашырууда эксперименттик тайпаларга биз иштеп чыгып, сунуш кылган сабактын үлгү иштелмелери боюнча, ал эми байкоочу тайпаларга салттуу сабактар өтүлдү. Тажрыйба жана байкоо жүргүзүү үчүн өздөштүрүүсү бирдей тайпаларды деңгээлдерин аныктабай, тандабай алдык. Ошондой эле, тажрыйба жүргүзүүчү окутуучулар да атайын критерий менен тандалган жок.

Студенттердин кеп ишмердүүлүгүн баалоодо маанилүүлүк, шайкештик, объективдүүлүк жана адилеттүүлүк, интеграциялашкандык, айык-айкындык, жеткиликтүүлүк, ырааттуулук, ыкластуулук принциптери эске алынды. Ал эми жазуу жана сүйлөө, баарлашуу ишмердиктерин жогорудагы критерий боюнча бааланып, жыйынтыктары чыгарылды.

Эксперименттик тайпаларга сунуш кылынган текст түзүүгө, баарлашууга машыктыруучу ыкма үч баскычта ишке ашты. Кыргыз тили сабагы жандуу сүйлөшүүнүн, ой бөлүшүп, маалымат алмашуунун сабагы болушу зарылдыгын баса белгилеген окумуштуу Ж.Чымановдун пикирин алгылыктуу деп эсептеп,

биринчи баскычта конкреттүү кырдаалды талдоо ыкмасын пайдаланууну туура таптык [154:147,150]. Алгач студенттерди баарлашууга, текст түзүүгө чакыруу, мотив берүү, көнүктүрүү максатында окуу жайда өткөрүлгөн Нооруз майрамы тууралуу суроо-жооп, аңгемелешүү жүрдү.

Экинчи баскычта оозеки түзүлгөн тексттерден кыймыл-аракетти билдирген сөздөр терилип доскага жазылды (аластадым, кетти, келди, бийледим, ырдадым, кайнаттык, айтыштым, чыктым, ээледик, өткөн, ойноттум ж.б.). Тайпа окутуучу менен бирдикте бул терилген сөздөрдүн маанисин, берилүүчү суроосун тактап алып, аягында аныктама (этиш, айкын өткөн чак) чыгарды.

Үчүнчү баскычта ар бир студент аңгемелешүүдөгү Нооруз тууралуу маалыматтарды пайдаланып, айкын өткөн чакты катыштырып эссе жазышты. Жазылган эсселер дубалга илинип, студенттер кыдырып окуп, кимге кайсы жазуу иши жаккандыгы жөнүндө талкуулашты.

Жыйынтыгында, сабактын темасы студенттин чыныгы турмушу менен тыгыз байланышты, тайпадагы ар бир студенттин сабакка активдүү катышуусуна кырдаал түзүлдү, окутуучу менен студенттин ортосунда мамиле демократиялуу болду, сабак процесинде предметке кызыгуу пайда болуп, студенттин пикири, каалоосу, кызыгуусу көңүлдүн борборунда болду, аудиторияда жагымдуу атмосфера пайда болду, студент практикадан теорияны сууруп чыгарууга көнүктү, укканга, сүйлөгөнгө, жазганга, окуганга, ойлонууга машыкты, текстти өзү түзүүгө шарт түзүлдү, окутуучу текст түзүү кадамдарын жеңилдете үйрөттү, студент өз оюн (оозеки-жазма) ишенимдүү, эркин билдиргенге машыкты.

Ал эми байкоочу тайпаларда ушул эле темадагы өтүлгөн кыргыз тилинин практикалык курсу сабактары кадимки сабактардан айырмаланган жок. Байкоочу тайпалардан 120, ал эми эксперименталдык тайпалардан 130 жазуу иши (жалпы саны 250 эссе) алынып, текшерүүнүн жыйынтыгы төмөнкүдөй чыгарылды.

Таблица № 3.9. - Тажрыйбага чейинки этап

ЖОЖ	ОшМУ				ОшЮИ			
Тайпа	Эксперим.		Байкоочу		Эксперим.		Байкоочу	
	Студ. саны	%	Студ. саны	%	Студ. саны	%	Студ. саны	%
Жогорку	12	20.5	11	19.6	5	16.7	4	16
Ортонку	21	35.5	19	33.9	11	36.6	9	36
Төмөн	26	44	26	46.5	14	46.7	12	48
Студенттин жалпы саны	59		56		30		25	
ЖОЖ	БатМУ алдындагы СПИ				ЖАМУ			
Тайпа	Эксперим.		Байкоочу		Эксперим.		Байкоочу	
	Студ. саны	%	Студ. саны	%	Студ. саны	%	Студ. саны	%
Жогорку	5	17.9	4	15.4	2	15.4	2	16.6
Ортонку	10	35.7	9	34.6	5	38.4	4	33.3
Төмөн	13	46.5	13	50	6	46.2	6	50
Студенттин жалпы саны	28		26		13		12	

Таблица № 3.10. - Тажрыйбадан кийинки этап

ЖОЖ	ОшМУ				ОшЮИ			
Тайпа	Эксперим.		Байкоочу		Эксперим.		Байкоочу	
	Студ. саны	%	Студ. саны	%	Студ. саны	%	Студ. саны	%
Жогорку	21	35.5	12	21.4	8	26.6	4	16
Ортонку	24	40.7	20	35.7	13	43.4	11	44
Төмөн	14	23.8	24	42.9	9	30	10	40
Студенттин	59		56		30		25	

жалпы саны								
-------------------	--	--	--	--	--	--	--	--

ЖОЖ	БатМУ алдындагы СПИ				ЖАМУ			
	Эксперим.		Байкоочу		Эксперим.		Байкоочу	
	Студ. саны	%	Студ. саны	%	Студ. саны	%	Студ. саны	%
Жогорку	8	28.6	5	19.2	3	23.1	2	16.6
Ортоңку	12	42.8	10	38.5	6	46.2	5	41.7
Төмөн	8	28.6	11	42.3	4	30.7	5	41.7
Студенттин жалпы саны	28		26		13		12	

Жогорудагы таблицада көрүнүп тургандай, тажрыйбадан кийин текст түзүү ишин жүргүзүүдө байкоочу тайпаларда көрсөткүчтүк пайыз орто эсеп менен 1.4%, ал эми эксперименттик тайпаларда 10.9% өсүш болгон.

Андан соң байкоо жүргүзүүчү жана эксперименталдык тайпалардын кырдаалга карата өз пикирин эркин, туура билдире алуу, сүйлөө системасын так өздөштүрүү, текстти талапка ылайык түзүү жана алган билимин турмушта колдоно алуу жөндөмдүүлүгүн текшерүү үчүн бирдей темада (лекс.тема: каргыш албай, бата ал. Грам.тема: фразеологизмдер), бирок эки башка методика менен салыштыруу сабактары өтүлдү. Эффективдүүлүк үчүн эксперименталдык тайпалардын сабактарында техникалык каражаттар, көрмө тасма үзүндүлөрү, слайддар, сахналык көрүнүш үчүн кийимдер, буюмдар ж.б. колдонулду, зарылдык болгон учурларда өзүбүз да сабак өттүк.

«Сүйлөй-сүйлөй чечен болосун» дегендей, жакшы сүйлөөгө сүйлөп жатып гана үйрөнүүгө боло тургандыгын байыркы грек ойчулдары баса белгилешкен.

Орус окумуштуулары М.Р.Львов, Т.М.Воителевалар тил сабагында жандуу тилди, кызыктуу тексттерди негизги көрсөтмө курал катары эсептешет.

Сабактагы негизги, таасирдүү көрсөтмө куралды эл мугалими Б.Батыркулов жандуу тил десе, окумуштуу-методист Ж.Чыманов мугалимдин жана

окуучунун жандуу кеби, ынанымдуу сүйлөөсү, өз пикирин далилдөөсү, талкуусу жана аларды өркүндөтүүгө аракет кылуусун белгилеген.

Иштин максатына ылайык биз да жогорудагы алгылыктуу сунуштарды кубаттап, сабакта жандуу сүйлөшүүгө маани бердик. Бул үчүн сабактын өзөктүү бөлүгү болгон өздөштүрүү-бышыктоо этабында сабак-театр ыкмасы пайдаланылды. Максаты - бата менен каргыштын адам турмушундагы маанисин түшүнүүгө, фразеологизмдерди кепте колдонууга, кырдаалды туура баамдоого, аны талдоого, ага карата өз пикирин туура, ишенимдүү билдирүүгө көнүгүү, сабаттуу сүйлөшүү аркылуу түрдүү кырдаалдан жеништүү чыгууга, баарлашууга машыктыруу.

Тайпадан 4-5 студент «Каргыш албай, бата ал» аталыштагы сахналык көрүнүштү (фразеологизмдерди пайдаланып текст түзүлөт) алдын ала даярдап, сабакта аны белгиленген убакыт ичинде коюп беришет. Экинчи ирет коюлганда отурган студенттердин каалаганы «токтот» деген сөздү айтып, өз кебинде фразеологизмдерди ыктуу колдонуп, каармандын ролун өзү аткарып, жагдайдан чыгуу аракетин сүйлөшүү аркылуу ишке ашырат. Студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана өнүктүрүүдө жаңы сөздөр менен иштөөгө өзгөчө маани берилет. Бул үчүн даяр тексттеги жана студенттин кебиндеги жаңы сөздөр аныкталып, түшүндүрмөсү, котормосу, контексттеги ролу тууралуу максаттуу иш-аракеттер жүргүзүлөт. Аягында натыйжалуу жыйынтыктоо үчүн кыска эссе жазылып, талкуу уюштурулат. Мындагы эң негизги тапшырма – лексикалык минимумга көңүл буруу, тексти туура түзүү, максаттуу сүйлөшүү аркылуу окуяны оң жагына буруу, татаал, проблемалуу кырдаалдан чыгуу.

Тажрыйба жүргүзгөн тайпанын сабагында сунуш кылынган сабак-театр ыкмасын ийкемдүү пайдалануу менен студенттер тилдик эрежелерди курулай жаттабай, теория менен практиканы байланыштырып, тилди турмушта мыкты колдоно алууга жетишишти. Ошондой эле, бири-бири менен пикир алмашып, так чечим чыгарууга, аны далилдөөгө машыкты, конкреттүү кырдаалды көз алдына келтире алды, өзүн жана өзгөнү баалап жана аткарылган иштин

натыйжасын тандай алды, эң негизгиси, сүйлөшүүгө үйрөтүүчү, баарлашууну камсыз кылуучу, пикир алмашуунун алкагында жүргүзүлгөн максаттуу, жандуу сабак өтүлдү.

Таблица № 3.11. - Тажрыйбага чейинки этап

ЖОЖ	ОшМУ				ОшЮИ			
	Эксперим.		Байкоочу		Эксперим.		Байкоочу	
	Студ. саны	%	Студ. саны	%	Студ. саны	%	Студ. саны	%
Жогорку	11	18.6	10	17.8	5	16.7	4	16
Ортоңку	20	33.9	22	39.3	9	30	7	28
Төмөн	28	47.5	24	42.9	16	53.3	14	56
Студенттин жалпы саны	59		56		30		25	

ЖОЖ	БатМУ алдындагы СИ				ЖАМУ			
	Эксперим.		Байкоочу		Эксперим.		Байкоочу	
	Студ. саны	%	Студ. саны	%	Студ. саны	%	Студ. саны	%
Жогорку	5	17.8	4	15.4	2	15.4	2	16.7
Ортоңку	9	32.1	8	30.8	5	38.4	4	33.3
Төмөн	14	50	14	53.8	6	46.2	6	50
Студенттин жалпы саны	28		26		13		12	

Таблица № 3.12. - Тажрыйбадан кийинки этап

ЖОЖ	ОшМУ	ОшЮИ
-----	------	------

Тайпа	Эксперим.		Байкоочу		Эксперим.		Байкоочу			
	Студ.	Саны	%	Студ.	Саны	%	Студ.	Саны		
Жогорку	21		35.5	8		14.3	10	33.3	4	16
Ортоңку	26		44.1	25		44.6	13	43.3	8	32
Төмөн	12		20.4	23		41.1	7	23.4	13	52
Студенттин жалпы саны	59			56			30		25	

Эксперим.	БатМУ алдындагы СПИ					ЖАМУ						
Тайпа	Эксперим.			Байкоочу		Эксперим.			Байкоочу			
	Студ.	Саны	%	Студ.	Саны	%	Студ.	Саны	%	Студ.	Саны	%
Жогорку	9		32.1	5		19.2	3		23.1	2		16.6
Ортоңку	11		39.3	9		34.6	6		46.2	5		41.7
Төмөн	8		28.6	12		46.2	4		30.7	5		41.7
Студенттин жалпы саны	28			26			13			12		

Жогоруда таблицанда маалым болгондой, студенттердин кырдаалга карата сүйлөө, баарлашуу жөндөмдүүлүктөрүн салыштырууда эксперименттик тайпаларда тажрыйбадан кийин 13.9% сапаттык жогорулоо болгон, ал эми байкоочу тайпаларда мындай өсүш байкалган эмес.

Изилдөөнүн максатына ылайык студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырууда жана өнүктүрүүдө текст негизги каражат экендигине, окутуу процессинде текстти туура тандап, усулду ийкемдүү, натыйжалуу колдонуу студенттердин сүйлөө деңгээлинин өсүшүнө

жана башкалар менен баарлашуусун ыкчам, максаттуу өздөштүрүүсүнө эксперимент учурунда толук ынандык.

Салттуу билим берүү системасында студенттер жаңы тема менен аудиторияда, б.а. сабакта таанышып, көнүгүүлөр иштелип, үйгө тапшырма берилип, кийинки сабакта жыйынтыкталып келген. Ал эми эки баскычтуу билим берүүдө (Болонья процесси) тайпага окуу жылынын башында силлабус таркатылат, ар бир студент күндөлүк сабакка алдын ала даярданып келет. Жаңы тема үйдөн башталып, сабакта жыйынтыкталат. Ошондуктан, окутуучу убакытты өздөштүрүүчү, бышыктоочу көнүгүүлөргө бөлүүсү жана сабактын башынан аягына чейин темага гана тиешелүү ык-амалдарды максаттуу тандап, жандуу сабак аркылуу ишке ашырылуусун көзөмөлгө алуусу мааниге ээ.

Сабакта иш кагаздарын кызыктуу, таасирдүү, практикалуу өтүү үчүн окутуучудан чыгармачылык, изденүүчүлүк талап кылынат. Ал турмуштук ар кандай кырдаалдардан теманын актуалдуулугун сууруп алып, концептуалдуу көнүгүүлөрдү түзүп, студенттердин предметке болгон кызыгуусун арттыруу менен сабакты максатына жеткирүү зарыл.

Жогоруда тажрыйбаланган ыкмалардан сырткары бир канча сабактардын үлгүлөрү, текст менен иштөөнүн усулдары эксперименттелди. Анын бири болгон окутуу процессинде натыйжалуу жыйынтыгын берип келаткан биргелешип издөө ыкмасына көңүл бурулду. Мында турмуштун түрдүү кырдаалдарында алган билимдерин өз алдынча пайдалануу, сүйлөө жана сүйлөшө алуу жөндөмдүүлүктөрүн, б. а. коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу, өнүктүрүү максатында тиешелүү иш кагаздарын мамлекеттик тилде туура, так жүргүзүүгө машыктыруу негизги максат болуп саналды. Бул үчүн көрсөтүлгөн 5 минуттук кино тасмадагы окуяны маани берип, көрүнүштөгү маселе боюнча түшүнүк кат жазуу тапшырмасы берилди. Тайпада түшүнүк каттын талаптарына ылайык окуянын жылы, мезгили, күнү, окуя болгон жер, кырсыктын себеби, каармандары аныкталып, реквизиттер боюнча иш кагазын тайпа биргеликте жазышты. Андан ары түшүнүк каттын кандай

максатта жазылары, реквизиттери, тили, стили, адам турмушундагы мааниси, оң-терс жактары тууралуу талкуу уюштурулду.

Ал эми байкоочу тайпаларга кадимки салттуу ыкма менен сабак өтүлүп, жыйынтыгы төмөнкүдөй чыгарылды.

Таблица № 3.13. - Тажрыйбага чейинки этап

ЖОЖ	ОшМУ					ОшЮИ						
	Эксперим.			Байкоочу			Эксперим.			Байкоочу		
	Студ. саны	%		Студ. саны	%		Студ. саны	%		Студ. саны	%	
Жогорку	10	16.9		9	16.1		5	16.6		4	16	
Ортоңку	19	32.2		21	37.5		8	26.7		7	28	
Төмөн	30	50.9		26	46.4		17	56.7		14	56	
Студенттин жалпы саны	59			56			30			25		

ЖОЖ	БатМУ алдындагы СПИ					ЖАМУ						
	Эксперим.			Байкоочу			Эксперим.			Байкоочу		
	Студ. саны	%		Студ. саны	%		Студ. саны	%		Студ. саны	%	
Жогорку	5	17.8		5	19.2		2	15.4		2	16.7	
Ортоңку	7	25		10	38.5		4	30.7		3	25	
Төмөн	16	57.2		17	65.3		7	53.9		7	58.3	
Студенттин жалпы саны	28			26			13			12		

Таблица № 3.14. - Тажрыйбадан кийинки этап

ЖОЖ	ОшМУ	ОшЮИ
-----	------	------

Тайпа	Эксперим.		Байкоочу		Эксперим.		Байкоочу	
	Студ. Саны	%	Студ. саны	%	Студ. саны	%	Студ. Саны	%
Жогорку	20	33.8	11	19.6	10	33.3	5	20
Ортоңку	25	42.5	24	42.8	11	36.7	8	32
Төмөн	14	23.7	21	35.6	9	30	12	48
Студенттин жалпы саны	59		56		30		25	

ЖОЖ	БатМУ алдындагы СПИ				ЖАМУ			
Тайпа	Эксперим.		Байкоочу		Эксперим.		Байкоочу	
	Студ. саны	%	Студ. саны	%	Студ. саны	%	Студ. саны	%
Жогорку	9	32.1	5	19.2	4	30.7	2	16.7
Ортоңку	9	32.1	6	23.1	4	30.7	4	33.3
Төмөн	10	35.8	15	57.7	5	38,5	6	50
Студенттин жалпы саны	28		26		13		12	

Сунушталган сабактын үлгү иштелмеси боюнча өтүлгөн сабакта студенттер мамлекеттик тил мыйзамын так аткарууга, сыйлоого үйрөндү, көнүгүүлөрдүн негизинде сөздүк кору байыды, түшүнүк каттын канцеляризмдерин, жазылышын, иш кагазынын жазуу-оозеки кептеги маанисин өздөштүрдү, топто иштөөгө, оюн ишенимдүү айтууга, сүйлөөгө, сүйлөшүүгө машыкты. Жыйынтыгында, эксперименттик тайпаларда 16% өсүш, ал эми байкоочу тайпаларда өзгөрүү бир аз байкалды.

Таблица № 3.15. - Жыйынтыктоочу этаптын маалыматын чагылдырган таблица

Топ	Төмөнкү деңгээл	Орто деңгээл	Жогорку деңгээл
-----	-----------------	--------------	-----------------

	Экс. чейин	Экс. аягы	Экс. чейин	Экс. Аягы	Экс. Чейин	Экс. аягы
Байк. тайпа	48.7	44.9	34.1	37	17.2	17.9
Экс. тайпа	51.3	28.7	32	40.7	16.7	30.6

Жогорудагы таблицалардан маалым болгондой, биз изилдеген тема боюнча эксперименттик тайпалардын студенттеринин билими экспериментке чейин төмөнкү деңгээл 51.3%, орто деңгээл 32 %, жогорку деңгээл 17.2 % болсо, методикалык сунуштарды ийкемдүү колдонуудан соң төмөнкү деңгээл 28.7 %, орто деңгээл 40.7 %, жогорку деңгээл 30.6 %ды көрсөттү. Жогорку деңгээл 13.9 %га жогорулап, төмөнкү деңгээл 22.6 %га кыскарган. ал эми байкоо жүргүзүлгөн тайпаларда олуттуу өзгөрүүлөр байкалган жок.

Студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырууга жана өнүктүрүүгө багытталган тексттердин үлгүлөрү жана усулдук колдонмолордун зарылдыгын аныктоо үчүн окутуучулардан анкет алынып, төмөнкүчө жооп алынды.

Таблица № 3.16. -Тексттердин үлгүлөрү жана усулдук колдонмолордун зарылдыгын аныктоо

1	Зарыл	45	100%
2	Зарыл эмес	-	-
Окутуучулардын жалпы саны		45	100%

ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окуган тайпалардын кыргыз тилинин практикалык курсу сабактарында биз сунуштаган методдорду колдонуу аркылуу студенттердин коммуникативдик компетенциясын калыптандырууга жана өнүктүрүүгө өбөлгө түзүлгөндүгүн белгилеп, окуу-тарбия процессинде изилдөөнүн практикалык сунуштарын жайылтууга негиз бар деген жыйынтык чыгарууга болот.

Үчүнчү бап боюнча корутунду

Азыркы учурда кесиптик билим берүүчү жогорку окуу жайлары эки баскычтуу (бакалавриат жана магистрлик) билим берүү системасына өтүп, күн тартибине компетенттүүлүккө негиздеп окутуу маселесин коюп жатат. Кыргыз тилинин практикалык курсу дисциплинасынын окутуучусу ар бир адистиктеги компетенттүүлүк матрицасына адистин компетенттүүлүгүнө (жалпы, инструменталдык жана кесиптик) предметтин таасир этүү деңгээлин (А – төмөн, В - орто, С - жогорку) белгилейт жана аны ишке ашыруу талабы жүктөлөт.

Баарыбызга маалым болгондой, кыргыз тилин экинчи тил катары окуткан ар бир окутуучу болочок адистин кыргыз тилинин практикалык курсу дисциплинасынан алган билимдерин, тажрыйбасын кесиптик маселелерди чечүүдө колдонуу жана турмуштун түрдүү кырдаалдарында өз пикирин мамлекеттик тилде оозеки жана жазма формада түшүндүрүү, башкалар менен баарлашаалуу жөндөмдүүлүктөрүн жогорку деңгээлде калыптандыра жана өнүктүрө алам деген милдетти алып жатат.

Окутуучунун алдындагы жогорудагы проблемаларды чечүүдө биз сунуштаган текст менен иштөө методикасынын орду чоң экендигин белгилейбиз. Ишибиздин үчүнчү бабында белгиленгендей, кыргыз тили сабагынын өзөгүн жандуу сүйлөшүү түзөрүн эске алып, окутууда текстти каражат катары пайдалануу, текст талдоо, текст түзүү иштери аркылуу студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу жана өнүктүрүү мүмкүн экендиги эксперименттик тажрыйбаларда өз эффективдүүлүгүн көрсөттү.

Изилдөөнүн жалпы жыйынтыктары

Изилдөөнүн жыйынтыгында, негизинен төмөнкүдөй **корутунду** чыгарылды:

1. Өлкө эгемендүүлүккө жана көз карандысыздыкка ээ болгондон бери мамлекеттик тилге өзгөчө көңүл бурулуп, бир катар программалар кабыл алынып, аны жүзөгө ашыруунун максат-милдеттери аныкталды. Муну менен катар Кыргызстандын билим берүү тармагынын Болон системасына (эки баскычтуу билим берүүгө) өтүшүнө байланыштуу жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары компетенттүүлүккө негиздеп окутуу жана мазмунун аныктоо маселеси коюлууда. Ааламдашуу мезгилиндеги талаптарга ылайык коомчулук жана иш берүүчүлөр (стейкхолдер) тарабынан ЖОЖдун бүтүрүүчүсүнүн коммуникативдик компетенттүүлүк деңгээли эске алынып, ага карата талап күчөөдө.

Мына ушул максатта кыргыз педагогикасында, анын ичинде кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде «компетенция», «компетенттүүлүк» жана «компетенттүү» термин-түшүнүктөрүнүн илимий-дидактикалык маани-маңызы, максат-милдеттери, күткөн натыйжа-тыянактары так аныкталып, илимий-методикалык изилдөө иштери изилденип, методикалык изилдөөлөрдүн тыянактары практикада колдонулуп, айрым алгылыктуу натыйжалар алынууда.

Педагогика илиминде тил үйрөнүүчүнүн коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырып, өркүндөтүү негизги максат болуп саналат.

Коммуникация же баарлашуу (сүйлөшүү) милдеттүү түрдө тексттер аркылуу ишке ашат. Текст жалпы тил илиминде, кыргыз тил илиминде лингвистикалык жактан кыйла изилденип, бир катар теориялык жана практикалык маселелер чечилген. Алар студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун теориялык негиздерин түзө алат.

Ал эми текстти кыргыз тилин окутууда колдонуунун дидактикалык маселелерин изилдөө жаңыдан колго алынып, алгачкы натыйжаларын бере баштады. Бул багыттагы илимий-методикалык иликтөө иштерин активдештирүүнүн зарылдыгы бар. Бул маселелер биринчи бапта каралды.

2. Текст – баарлашуунун, пикир алышуунун, жалпы эле кептин негизги бирдиги. Студент текстти окуп-түшүнүү, талдоо, текстти кайра түзүү, өз алдынча текст түзүү, аны өркүндөтүү аркылуу өзүнүн баарлашуу көндүмдөрүн (компетенттүүлүгүн) өркүндөтө алат жана текстти өз кебинде орундуу колдоно алуу көндүмдөрүнө жараша анын баарлашууну өздөштүрүү деңгээли аныкталат, бааланат.

Текстти колдонуу менен студенттердин баарлашуусун өркүндөтүүнүн алгылыктуу жана натыйжалуу ык-жолдору, формалары 2-бапта сөз болуп, студенттердин өз алдынча текст талдоо жана текст түзүү көндүмдөрүн калыптандырып, өркүндөтүүгө карата конкреттүү методикалык-практикалык сунуштар берилди жана текст студенттердин коммуникативдиккомпетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн каражаты, таанып-билүүнүн булагы боло алат деген тыянак чыгарылды.

3. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн практикадагы орду, мааниси, зарылдыгы жана ролу иликтөөгө алынды. Текст менен иштөөнүн методикасынын практикада колдонуунун оптималдуу варианттары аныкталып, эксперименттен өткөрүлдү.

Изилдөөнүн максатына жана милдетине жараша эксперимент үч этапта (теориялык изилдөө, изденүүчү, калыптандыруучу) жүргүзүлдү.

Эксперименттин жүрүшүндө студенттердин орто мектепте алган билим, билгичтик жана көндүмдөрү, коммуникативдик компетенттүүлүк деңгээлдери актуалдуу темалардагы баарлашуулардан, анкета жүргүзүүдөн, байкоолордон аныкталды. Тажрыйбанын аягында алынган маалыматтарга статистикалык талдоо жүргүзүлдү, анда текст студенттердин коммуникативдик

компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн каражаты, таанып-билүүнүн булагы боло алат деген жыйынтык алынды.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы катары алынган ОшМУда, ОшЮИде, БатМУ алдындагы СПИде, ЖАМУда кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун талапка ылайык өтүлүшү, студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн текст менен иштөө аркылуу калыптандыруу жана өркүндөтүү парадигмасын, алардын кыргыз тилине кызыгуусун, умтулуусун мотивациялап стимулдаштыруу ж. б. максатында аталган окуу жайлардын окутуучулары менен биргеликте эксперименттик сабактар өтүлдү. Тажрыйбага чейинки жана кийинки натыйжалар сандык жана сапаттык жактан аныкталып, кыргыз тилин экинчи тил катары окуган 1-2-курстардын студенттеринин коммуникативдик компетенттүүлүгүнүн калыптанышы жана өнүгүшү, өздөштүрүү деңгээлдери боюнча таблицалар көрсөтүлдү. Сунушталган ыкма, каражат, методдорду колдонуу менен өтүлгөн сабактар байкоочу тайпаларга караганда эксперименттик тайпалардын студенттеринин көрсөткүчтөрү 13.9 %га жогорулап, төмөнкү деңгээл 22.6 %га кыскаргандыгы аныкталды.

Практикалык сунуштар

- билим берүүнүн азыркы талаптарына ылайык кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда коммуникативдик компетенттүүлүктү калыптандырууга жана өнүктүрүүгө багытталган жаңы окуу программаларын, окуу куралдарын, окуу-усулдук колдонмолорду иштеп чыгуу;
- жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырууда жана өркүндөтүүдө текстти негизги каражат катары колдонууну активдештирүү зарыл;
- кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун негизин жандуу сүйлөшүүгө , эркин баарлашууга багыттоо керек;
- тексттер менен иштөө аркылуу студенттердин сөздүк минимумун байытууга, ага ылайык коммуникативдик компетенттүүлүктү өркүндөтүүгө болот.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. **Абдыкеримова, А. Э.** Көркөм сөздүн поэтикасы. [Текст]: фил. илим. канд. дис. автореф.: 10.01.01. /Абдыкеримова А.// – Каракол, 2003. – 23б.
2. **Абдулдаев, Э.** Азыркы кыргыз тили. [Текст] /Абдулдаев Э.// – Б.:1998. – 55б
3. **Азимжанова, А.** Онтология текста и его гносеологические функции. [Текст]: 09.00.10. автореф.дисс.канд.наук. /Азимжанова А.//– Б.:2008. – 28с.
4. **Айтматов, Ч.** Саманчынын жолу. [Текст] /Айтматов Ч.//–Б.:2011.– 127б.
5. **Айтматов, Ч.** Жамийла. [Текст] /Айтматов Ч.//–Б.: 2008. – 111б.
6. **Акматов, Т.** Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү. [Текст] /Акматов Т., Аширбаев Т.//– Б.: 2001. – 343 б.
7. **Акматов, Б.** Кыргыз тилин окутуунун инновациялык технологиясы. 1-китеп. [Текст] /Акматов Б.М., Мукамбетова А.С.// –Б.: 2010. – 284б.
8. **Акматов, Б. М.** Кыргыз тилин окутуунун инновациялык технологиясы. 2-китеп. [Текст] /Акматов Б.М., Мукамбетова А.С.// –Б.: 2010. – 256б.
9. **Акматов, Б. М.** Болонья процесси жана жогорку окуу жайларында кыргыз адабиятын компетенттүүлүккө негиздер окутуунун теориясы жана практикасы. [Текст] /Акматов Б.М.// –Б.:2016. – 583 б.
10. **Алексеева, Е. П.** Теоретические основы формирования компетенций в системе образования.[Текст] /Алексеева, Е. П.// Кабарлар. №3,23. – 2012.
11. **Алимбеков, А.** Кыргыз этнопедагогикасы.1-бөлүм. [Текст] /АлимбековА.// –Б.:1996. Алтын тамга басма. – 67б. 14-б.
12. **Алиева, Ф.** Кыргыз тилинин стилистикасы боюнча көнүгүүлөр жыйнагы. [Текст] /Алиева Ф.// –Б.: 2015. – 176 б.
13. **Антонова, Е. С.** Методика преподавания русского языка: Коммуникативно-деятельный подход: учебное пособие. [Текст] /Антонова Е.С.// –М.: 2007.– 464б.
14. **Арабаев, И.** Алиффа йоки төтө окуу (кыргызча мааниси алиппе же (төтө) тез окуу). [Текст] /Арабаев И., Сарсекеев Х.// –Уфа: 1991.

15. **Арабаев, И.** Жазуу өрнөктөрү. [Текст] /Арабаев И.// – Оренбург:1912.
16. **Арабаев, И.** Кыргыз алиппеси. [Текст] /Арабаев И.//1924.
17. **Арабаев, И.** Жазуу жолунда саамалык. [Текст] /Арабаев И.// –М.: 1925.
18. **Аширбаев, Т.** Орфографиялык эрежелер. [Текст] /Аширбаев Т.// – Ош: 2005. – 116 б.
19. **Аширбаев, Т.** Кеп маданияты. [Текст] /Аширбаев Т., Айтманбетов А.// – Б.: 2004, – 212 б.
20. «Бата» гезити. 2004-жыл, 30-январь.4-б.
21. **Байгазиев, С.** Окутуунун интерактивдик методу. [Текст] /Байгазиев С.// – Б.: 2004.
22. **Байгазиев, С.** Педагогикалык тажрыйба: изденүүлөр жана табылгалар. [Текст] /Байгазиев С., Рысбаев С.// –Ф.: 1989. – 107б.
23. **Барышникова, С. Н.** Формирование коммуникативной компетенции в системе обучения иноязычной речевой деятельности студентов медицинских вузов. [Текст] 13.00.08. - педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. /Барышникова С.Н.// – Саратов: 2005. – 24б.
24. **Баяндина, С. Ж.** Функции языка в контексте современной лингвистической парадигмы. [Текст] Автореф. дис. докт. фил. наук: 10.02.19. – Алматы, 2005, – 54 б.:
25. **Баялинов, К.** Ажар. [Текст] /Баялинов К.//
26. Билим берүү жөнүндө Кыргыз Республикасынын Мыйзамы. 2003-жылдын 30-апрели. №92
27. **Биялиев, К. А.** Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин башка улуттарга окутуу [Текст] /Биялиев К.А.// – Б.:КРСУ, 2002.– 216 б.
28. **Биялиев, К. А.** Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары коммуникативдик багытта окутуу методикасынын негиздери. [Текст] 13.00.02. - педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук

- даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты /Биялиев К. А.// – Бишкек: 2010. – 42 б.
29. **Бекембай**, Апыш. Тарбия жараяны. [Текст] /Бекембай Апыш// –Б.:Ош облбасмакана, 2008.– 232б.
30. **Бекембай**, Апыш. Педагогика. [Текст] /Бекембай Апыш// – Б.: – 198 б.
31. **Бекбоев**, И. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. [Текст] /Бекбоев И., Алимбеков А.// –Б.: 2011. – 191 б.
32. **Бекбоев**, И. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] /Бекбоев И.// –Б.: Педагогика, 2003.– 382 б.
33. **Бекбоев**, И. И. Сабактын оптималдуу варианттарын даярдап өткөрүүнүн методикасы. [Текст] /Бекбоев И., Тимофеев А. И.// –Ф.: 1987.
34. **Бийгелдиева**, Н. А. Кыргыз тилинин системалуу курсунда окуучулардын байланыштуу кебин өркүнөөтүүнүн илимий-методикалык негиздери. 13.00.02. - педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты / Бийгелдиева Н. А.// –Б.: 2012. – 25 б.
35. **Боаль**, А. Басынтылгандардын театры.. [Текст] /Боаль, А.//– Нью-Йорк: Уризен Букс басмаканасы. 1979. – 24 б.
36. **Валгина**, Н. А. Теория текста. [Текст] /Валгина Н. А.// – М.:2003. – 200 б.
37. **Валькова**, И. Основы развития критического мышления. [Текст] /Валькова И., Друзь М.// –Б.: Сорос-Кыргызстан, 1998. – 58 б.
38. **Володина**, Г.И. Сборник тренировочных упражнений по развитию речи. [Текст] /Володина Г.И., Ключкова К.Б., Кузьмич И.П., Лариохина Н. М.// –М.: 1988. – 52 б.
39. Горная царица Курманджан и ее время. [Текст] –Б.: 2002. – 178 б.
40. **Давлетов**, С. Байланыштуу речь. [Текст] /Давлетов С.//– Б.: 1999.– 68 б.
41. **Добаев**, К. О. переходе на новую систему образования. [Текст] /Добаев К.// Кабарлар. №3,23. – 2012.

42. **Дыйканов, К.** Кыргыз орфографиясы боюнча методикалык колдонмо. [Текст]/Дыйканов К.// – Ф.: 1988.
43. **Дыйканова, Ч. Э.** Кыргыз тилин үйрөтөбүз. [Текст] /Дыйканова Ч., Сулайманова Л., Төлөкова Э.// –Б.: 1997. – 278б.
44. **Жалилов, А.** Азыркы кыргыз тили. [Текст] /Жалилов А.//–Ош: 1996. – 230 б.
45. **Жаманкулова, А.** Кыргыз тили сабагында тексттер менен иштөө. [Текст] /Жаманкулова А.// –Б.: 2014.
46. **Жамшитова, Г.** Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүк. [Текст] /Жамшитова Г.// –Б.: 2003. – 379 б.
47. Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин башка улуттарга окутуу методикасы. [Текст] /Биялиев К.// –Б.: 2002. – 216 б.
48. **Жороев, Т.** Кызыктуу кыргыз тили [Текст]/Жороев Т.// – Ош: 2006. – 88б.
49. **Жороев, Т. А.** Кыргыз тилин окутууда дидактикалык оюндар аркылуу окуучулардын тилдик жана коммуникативдик компетенттүүлүгүн өстүрүү. [Текст]: 13.00.02. педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты /Жороев Т.// – Ош:2012.
50. **Жусупакматов, Л.** Манас атанын Ак өргөө академиясы. [Текст] /Жусупакматов Л.//– Ош: 1995.
51. **Жусупакматов, Л.** Байланыш кепти окутуунун айрым маселелери. [Текст] /Жусупакматов Л., Жусупакматова Н.// –Ош: 2004.
52. **Зимняя, И. А.** Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. [Текст] /Зимняя, И. А.// Высшее образование сегодня. – 2003. №5.
53. **Зорина, Н. М.** Формирование коммуникативной компетенции студентов неязыковых вузов при изучении курса «Русский язык в профессиональном общении. [Текст] 13.00.02. (Билим берүүнүн бөлүмдөрү жана деңгээлдери боюнча) - педагогика илимдеринин

- кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. /Зорина Н. М.// –М.: 2010. – 30 б.
54. **Иманалиев, К.** Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши. [Текст] /Иманалиев К.//–Ф.: Мектеп, 1981. 20-бет
55. **Исаков, Б.** Сабат санжырасы: Орто мектептин мугалимдери үчүн. [Текст] /Исаков Б.// –Б.: Мектеп, 1993. – 192б.
56. **Ишкеев, Н., Батаканова, С.** Көркөм чыгармаларды окутуунун методикасы. [Текст] /Ишкеев Н., Батаканова С.// – Б.: 2014. – 416 б.
57. Каада-салттар. Ак баталар. «Эл адабияты» сериясынын 29-тому. [Текст] /Түзгөндөр: Акматалиев А., Кырбашев Б., Өмүрбай уулу М., Шаршеналиев Ө.// –Б.: Кыргызполиграфкомбинат, 2003.– 398б.
58. **Карзакова, З.** Тексттер менен иштөөдө инновациялык усулдарды пайдалануу ыкмалары. [Текст]: /Карзакова З.// ОшМУнун жарчысы. – 2006. №3. 154–157-бб.
59. **Карзакова, З.** Мыкты текст – билим берүүнүн таянар тоосу. [Текст]: /Карзакова З.// ОшМУнун жарчысы. –2007. №3.184–188-бб.
60. **Карзакова, З.** Улуттук тайпаларда текст менен иштөөнүн ыкмалары. [Текст]: /Карзакова З.// ОшМУнун жарчысы. –2012. №2. 228–232-бб.
61. **Карзакова, З.** Тексттин лингвистикалык жактан изилдениши.[Текст]: /Карзакова З.// ОшМУнун жарчысы. –2015. №4. 91–95-бб.
62. **Карзакова, З.** К вопросу совершенствования речи посредством текста. [Текст]: /Карзакова З.// Актуальные проблемы. Часть I.–2016. №07. – М., 2016. – С. 238–241
63. **Карзакова, З.** Текст как основное средство развития коммуникативных компетенций. [Текст]: /Карзакова З.// Актуальные проблемы. Часть II. - 2016. №08. – М., 2016. – С. 119–122.
64. **Карзакова, З.** Келгиле, кыргызча сүйлөшөлү. [Текст] /Карзакова, З., Маматова, А., Мухтарова Н.//–Ош: 2016. Градиент, – 152б.

65. **Карасаев, Х.** Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. [Текст]:/Карасаев Х.// –Б.:2009. – 639 б.
66. **Карасаев, Х.** Камус наама: Араб, Иран, Кытай, Монгол, орус тилдеринен оошуп келген жана көөнөргөн сөздөр. [Текст] /Карасаев Х.// – Б.: Шам, 1996. –855 б.
67. **Карасаев, Х.** Накыл сөздөр: Тил казынасынан. [Текст] /Карасаев Х.// – Б.: Шам, 1995. –500 б.
68. **Касымбеков, Т.** Сынган кылыч. [Текст] /Касымбеков Т.//-Ф.: Мектеп, 1990. – 672 б.
69. **Кая, Ж.** Мугалимдерге кеңеш. [Текст] /Кая Ж.// – Бишкек: 2016. – 212б.
70. **Коноваленко, М. Ю.** Теория коммуникации: учебник для бакалавров.2-е изд.перераб. и. Доп. – М.: Издательство Юрайт, 2014. – 145 с.
71. **Култаева, Ү. Б.** Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы. [Текст] /Култаева Ү.Б.// –Б.:2003.– 200 б.
72. Куран. [Текст] – Б.: Из басма, 2009.– 215 б.
73. Кыргыз педагогикасы: Энциклопедиялык окуу куралы. [Текст] – Б.: 2004. – 340 б.
- 74.«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» Мыйзам. [Текст]. –Ош: 2004. – 36 б.
- 75.«Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы жөнүндөгү» [Текст] №119 Жарлыгы. //Кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптар (B2 ортодон жогорку деңгээл)
76. Кыргыз тилинин жазуу эрежелерин: Соңку редакциясы. [Текст] –Б.: 2011.
77. Кыргыз тилинин синонимдер, антонимдер, омонимдер сөздүгү. [Текст] /Түз. Супатаева А.// – Б.: 2015. – 334 б.
78. Кыргыз тилинин сөздүгү.[Текст].AVRASYA PRESS.1-том, – Б.:2011.– 889б.

79. Кыргыз тилинин сөздүгү. [Текст]. AVRASYA PRESS. 1-том, – Б.: 2011. – 899б.
80. КСЭ. [Текст]. – Ф.: 1979. – 650б.
81. **Ломоносов, М. В.** Краткое руководство по красноречию. [Текст]. /Ломоносов М. В.// – М.:
82. **Маанаев, Э.Арабаев Э.** – кыргыз элинин алгачкы агартуусу-окумуштуусу жана саясий-коомдук ишмери. [Текст]. /Маанаев Э., Осмонкулов А.// – Б.: 2002. – 250 б.
83. **Макоева, Ф. С.** Формирование коммуникативной компетенции студентов-осетин в курсе "Русский язык и культура речи". [Текст] 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (билим берүүнүн бөлүмдөрү жана денгээлдери боюнча) адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. /Макоева Ф. С.// – М.: 2011. – 29б.
84. **Мальцева К.В.** Методика преподавания русского языка и литературы в национальной школе. [Текст]. /К.В.Мальцева.// – Л.: Просвещение, 1983. 118-бет. – 457 б.
85. **Мамбетакунов, Э.** Педагогиканын негиздери. [Текст]. /Мамбетакунов, Э. Сияев Т.// – Б.: 2008. – 304 б.
86. **Манликова, М.Х.** Русский речевой этикет. [Текст]. /Манликова, М.Х.// – .: 2016. – 538 б. Мамлекеттик тилдин теориялык жана практикалык маселелери: Жыйнак. – Б.: 2007. – 212б.
87. **Маразыков, Т. С.** Текст таануу жана анын айрым маселелери. 1-китеп. [Текст] /Маразыков Т.С.// – Б.: Бийиктик, 2005. – 144 б.
88. **Маразыков, Т. С.** Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы. [Текст] /Маразыков Т.С.// – Б.: Бийиктик, 2005. – 167б.
89. **Маразыков, Т. С.** Кыргыз тилиндеги текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар. [Текст] /Маразыков Т.С.// – Б.: Бийиктик, 2005. – 165 б.

90. **Маслова, В. А.** Теория текста. [Текст] /Маслова В.А.// –М.: 2008. 21-бет
91. Методика преподавания русского языка и литературы в киргизской школе. Хрестоматия. [Текст]. /Составитель – Л.Ф.Илеева.// КРСУ. –Б.: 2012.
92. **Момуналиев, С.** Педагогикалык-психологиялык терминдердин сөздүгү. [Текст] /Момуналиев С.// –Б.: – 2014. – 820 бет
93. **Мукамбеткалиева, М. А.** Компетенция. [Текст] /Мукамбеткалиева,М.А.// Кабарлар. №3,23. – 2012. 8–11-бб.
94. **Муратов, А.** Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы. [Текст] /Муратов А.// –Б.: – 2013. – 550 б.
95. **Муратов, А.** Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп. [Текст] /Муратов А.// –Б.: 2011. – 604 б.
96. **Мурзакметов А.** Кыргыз ырым-жырымдары. [Текст] /Мурзакметов А.// – Ош: 2005. –108 б.
97. **Мусаев, С. Ж.** Тексттин коммуникативдик структурасы. фил. илим. докт. дис. Автореф.: 13.00.02 –Б.: 2000. – 21 б.
98. **Мусаев С.** Кеп маданияты жана норма. [Текст] /Мусаев С.//–Б.: 1999. – 147 б.
99. **Мусаева, В. И.** Орто мектепте кептин стилдерин окутуу менен окуучулардын байланыштуу кепин өстүрүүнүн илимий-методикалык негиздери (9-11-класстар). [Текст]: 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты /МусаеваВ.И.// –Б.: 2008.
100. **Мусаева, В.** Байланыштуу кепти, кептин стилдерин окутуу. [Текст] /Мусаева В.// –Б.:2009. – 144 б.
101. **Мусаева, В. И.** Кыргыз тилин компетенттүүлүктөргөбагыттап окутуунун натыйжалуулугу. [Текст]: /Мусаева, В. И.// Кабарлар. –Б.: 2014. №1 (29), 27–34бб.

102. **Мусаева, В. И.** Кыргыз тилин окутууда чечендик кепке үйрөтүүнүн илимий-методикалык негиздери. [Текст]: 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты /Мусаева В.И.// –Б.:2014. – 41 б.
103. **Мусаева, В.И.** Кыргыз тилин жана адабиятын компетенттүүлүктүн негизинде окутуу. [Текст]: Методикалык колдонмо /Мусаева В.И.// – Б.:2014. Билим басмасы, – 96 б.
104. **Наматов, С.** Эне тилинин методикасынан (айыл мектептери жана педтех. үчүн). [Текст] /Наматов С. // – Ф.: Кырмамбас, 1930. – 57 б.
105. **Нуруев, Т.** Кыргыз тилинин пунктуациясы. [Текст] /Нуруев Т.// – Ош: 2005. – 94 б.
106. **Нусубалиева, Е.Ш.** Формирование межкультурной коммуникативной компетентности у студентов в условиях педагогического ВУЗа: автореферат дис. канд. пед. наук: 10.00.01 –Б.: 2006
107. Нурактын күүлөрү. [Текст] /Түз. М.С. Бердибекова// –Б.: 2009. – 116б.
108. **Осмонкулов, А.** Эне тилин окутуунун тарыхынан. [Текст] /Осмонкулов А.// – Ф.: Мектеп, 1983. – 224 б.
109. **Осмонкулов, А. Э.** Арабаев – көрүнүктүү агартуучу. [Текст] /Осмонкулов А.// – Б.: 1999. – 104 б.
110. **Осмонов, А.** Көл толкуну. [Текст] /Осмонов А.// – Ф.: 172. – 372 б.
111. Өз алдынча окуу үчүн тексттер жана тапшырмалар. [Текст] /Түзүүчү: Алиева Ф.// – Ош: 2006. – 152 б.
112. **Өмүралиева, Б.** Тексттин семантикасы структурасы (Ч. Айтматовдун көркөм чыгармалары боюнча). [Текст] 12.02.19 – филология илимдеринин докторлук окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты /Өмүралиева Б.// – Б.: 1999.

113. **Өмүралиева, С.** Тексттин лингвистикалык теориясы. [Текст] /Өмүралиева С.// – Б.: 2005. – 155 б.
114. **Пальмер, Г.** Тилди үйрөнүүнүн принциптери. [Текст] /Пальмер Г.// 1926.
115. Педагогикалык изденүү. [Текст] /Түз.: Баженова И. Н.// –Ф.: Мектеп, 1989. – 604 б. 283-б
116. **Поздняков, Н.** Методика преподавание русского языка. Изд.третье. [Текст] /Поздняков Н.//– М.: 1955. – 304 б.
117. **Раимбердиева, З.** Кыргыз тилин өзбек мектептеринде тилдикэтномаданият таанытуучулук өңүттө окутуунун жалпы дидактикалык маселелери. [Текст]: 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаттык окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты./Раимбердиева З.// – Б.:2016.– 28 б.
118. **Рысбаев, С. К.** Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери. [Текст] /Рысбаев С. К.// –Б.: 2014. – 309 б.
119. **Рысбаев, С. К.** Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги. [Текст] /Рысбаев С. К.// –Б.: 2014. – 342 б.
120. **Рысбаев, С. К.** Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн концепсиясы. [Текст] /Рысбаев С. К., Добаев К., Абдухамидова Б.// –Б.: Кутбилим. 2010.
121. **Сартбаев, К.** Кыргыз тилин окутуунун методикасы. [Текст] /Сартбаев К.// –Ф.: 1971., 1978. – 308 б.
122. **Синельников, В.** Таинственная сила слова: Формула любви. Как слова воздействуют на нашу жизнь. [Текст] /Синельников В.// –М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 255ст.
123. **Суранова, Н.** Колледждерде кыргыз тилин окутууда тексти колдонуунун методикасы. [Текст]: 13.00.02 – окутуунун жана

- тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты /Суранова,Н.// – Б.: 2014. – 41б.
124. **Сухомлинский, В. А.** Мугалимге жүз насаат. [Текст]. /Сухомлинский В. А.// –Ф.: 1987.– 279б.
125. **Сыдыкбаева, М.М.**Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун лингводидактикалык негиздери/Монография [Текст] –Бишкек:2016.–208б.
126. **Сыдыкбаева, М.М.** Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин тилдик компетенцияларын калыптандыруунун лингводидактикалык негиздери (юрист адистиктеринин мисалында). [Текст] 13.00.02. - педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты /СыдыкбаеваМ.М.// – Бишкек:2016. – 40б
127. **Тагаева, З.** Байланыштуу кепти окутуу методикасы. [Текст]. /Тагаева З.// –Ош: 2007. – 216 б.
128. **Тагаева, З.**Педагогикалык терминдердин сөздүгү. [Текст]. /Тагаева З., Алтыбаева М.// –Ош. 2014. – 267 б.
129. **Ташпынар, М.,** Окутуунун жалпы методдору. [Текст] /Ташпынар,М., Алимбеков А.// –Б.:2004. КТМУ басмаканасы.– 232б. 74-бет
130. **Текучев, А. В.** Методика русского языка в средней школе [Текст] /Текучев А.В.// –М.: Просвещение, 1980. – 414б.
131. **Токтоналиев, К.**Кыргыз тили. [Текст] /Токтоналиев К., Сарылбекова З., Нуралиева М.// –Б.: 2011. – 383б.
132. **Туова, М. Р.** Формирование коммуникативной компетенции учащихся-адыгейцев в классах филологического профиля. [Текст] 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (билим берүүнүн бөлүмдөрү жана деңгээлдери боюнча) адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип

- алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты / Туова М. Р.//–М.: 2012. – 30 б.
133. **Тыныстанов, К.** Алгачкы эмгектер. [Текст] /Тыныстанов К.// –Б.: Кыргызстан-Сорос фонду, 2001. – 372 б.
134. **Турсунов, А.** Кыргыз тилинин тыныш белгилери. [Текст] /Турсунов,А.// –Б.:2002. – 132б.
135. Улуттук дөөлөттөр. 1-бөлүк. [Текст] /Түз. Каразакова З. Ж.// – Ош: 2011. – 180 б.
136. Улуттук дөөлөттөр. 2-бөлүк. [Текст] /Түз. Каразакова З. Ж.// – Ош: 2011. – 185 б.
137. **Щеголева, Г. С.** Уроки развития связной речи в начальной школе. [Текст] /Щеголева Г.С.// –Санкт-Петербург. 1998. – 158 б.
138. **Үкүева, Б.К.** жогорку окуу жайларында студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүн жогорулатуунун илимий-методикалык негиздери.[Текст] /Үкүева Б.К.//–Б:2013. – 255 б.
139. **Усубалиев, Б. Ш.** Кыргыз филологиясы жана филологдору. [Текст] /Усубалиев Б. Ш.// –Б.: 2007. – 410б.
140. **Үсөналиев, С.** Кыргыз тилин окутуунун методикасы. [Текст]/Үсөналиев С.// –Ф.: Мектеп, 1975.– 224 б.
141. **Үсөналиев,С.** Морфологияны жана орфографияны окутуу. [Текст]/Үсөналиев С.// –Ф.: 1985. – 298 б.
142. **Турсунов, А.** Кыргыз тилинин тыныш белгилери. [Текст] /Турсунов,А.// –Ф.: 1978.– 80 б.
143. **Хуторский, А. В.** Современная дидактика. [Текст] /Хуторский,А.В.// – Санкт-Петербург:2001. – 536 ст.
144. **Чыманов, Ж.** Байланыштуу кепти окутуунун негиздери: окуу куралы. [Текст] /Чыманов Ж.//– Б.: 1997. – 96 б.
145. **Чыманов, Ж.** Дипломдук иш жазган бүтүрүүчүлөргө жардам. [Текст]] /Чыманов Ж.// –Б.: 2004. – 19 б.

146. **Чыманов, Ж.** Тил жана кеп жөнүндө сөз. [Текст] /Чыманов Ж.// – Б.: 2005. – 148 б.
147. **Чыманов, Ж.** Кыргыз тили: Окуу методдору, окуу куралы. [Текст] /Чыманов Ж.// –Б.:2007. – 100 б.
148. **Чыманов, Ж.** Кыргыз тили: Сабактын методдору жана практикасы. [Текст] /Чыманов Ж.// –Б: 2007. – 104 б.
149. **Чыманов, Ж.** Кыргыз тилин (мамлекеттик тил) окутуунун методикасы. Типтүү программа.[Текст] /Чыманов Ж. авторлош// –Б: 2008. – 48 б.
150. **Чыманов, Ж.** Кыргыз тили: Сабактын үлгүлөрү жана сабакты талдоонун методикасы. [Текст] /Чыманов Ж.// –Б: 2009. – 64 б.
151. **Чыманов, Ж.** Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. [Текст] /Чыманов Ж.// –Б.: Турар. 2009. – 488 б.
152. **Чыманов, Ж.** Кыргыз тилин окутууну жаңылоонун концепциясын иштеп чыгуунун зарылдыгы. [Текст] /Чыманов Ж.// «Кабарлар» журналы, №3, –Б.: 2013. 116–122-бб.
153. **Чыманов, Ж.** Окуучулардын оозеки сүйлөөсүн өркүндөтүүгө өзгөчө мамиле.[Текст] /Чыманов Ж.//«Эл агартуу» журналы, №9-10, – 2013. 15–17-бб.
154. **Чыманов, Ж.** Кыргыз тили сабагы – баарлашуунун сабагы. [Текст] /Чыманов Ж.// Ж.Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. Атайын чыгарылыш. -2015. -147–150-бб.
155. **Шейман, Л.А.** Основы методики преподавания русской литературы в киргизской школе.[Текст] /Шейман Л. А.// – Ф.: 1981.– 235 с.
156. **Эгембердиева, Р.** Фразеологияны XI класста окутуу. [Текст] /Эгембердиева Р.// –Б.:1992.– 56б.
157. **Эшиев, А. М.** Окуучулардын байланыш кебин өстүрүүнүн айрым жолдору (V-VI класс). [Текст] /Эшиев А. М.//–Б.: 1995.– 65 б.

158. **Юдахин, К.К.** Киргизско-русский словарь. [Текст] /Юдахин К. К.//
– Ф.: Советская энциклопедия, – 1985. –503 с.
159. **Юдахин, К.К.** Киргизско-русский словарь. [Текст] /Юдахин К. К.//
– Ф.: Советская энциклопедия, – 1985. –474 с.
160. **Юдахин, К. К.** Орусча-кыргызча сөздүк. [Текст]Юдахин К.К// –Б.:
Шам, 2000. – 992 б.

Сабактын моделдери

Сабактын темасы: Түшүнүк кат

Сабактын максаты:

- 1) Түшүнүк кат жана анын түрлөрү, реквизиттери тууралуу маалымат берүү;
- 2) оозеки, жазма көнүгүүлөр аркылуу өз алдынча иш кагазын сабаттуу редактирлөөгө, жазууга машыктыруу. Алган билимдерин турмушта колдоно билүүгө машыктыруу;
- 3) мамлекеттик тил мыйзамын так аткарууга, сактоого, сыйлоого жана билимдүүлүккө чакыруу. Эмгекчилдикке, адамгерчиликтүүлүккө жана патриоттуулукка тарбиялоо;

Күтүлүүчү натыйжалар: - түшүнүк каттын канцеляризмдерин, жазылышын, иш кагазынын жазуу-оозеки кептеги маанисин өздөштүрөт;

- мамлекеттик тил мыйзамын так аткарууну, сактоону, сыйлоону үйрөнөт.

Алган жаңы билимди турмушта колдонууга жана патриоттуулукка тарбияланат;

- көнүгүүлөрдүн негизинде сөздүк кору байыйт;

- жекече даярданууга, оюн эркин айтууга, сүйлөөгө, сүйлөшүүгө машыгат, өзгөнү жана өзүн баалоого үйрөнөт.

Сабактын жабдылышы: тексттүү таратмалар, техникалык каражат (кино тасма), тиркеме, иш кагаз үлгүлөрү, презентациянын материалдары ж.б.

Сабактын тиби: Жаңы билимди өздөштүрүү жана бышыктоо.

Сабактын усулу: «Биргелешип издөө» талкуусу, тексттүү таратмалар, кино тасма менен иштөө, Венндин диаграммасы

Сабактын болжолдуу регламенти:

1. Уюштуруу – 3 минут;
2. Жаңы теманы бышыктоо;
 - а) багыттоо - 3 минут;
 - б) өздөштүрүү жана бышыктоо - 27 минут;

3. Тапшырмага багыттоо берүү - 1 мин;

5. Сабакка катышууну баалоо – 1 мин.

Сабактын темасы: Түшүнүк кат

Салттуу билим берүү системасында студенттер жаңы тема менен аудиторияда, б.а. сабакта таанышып, көнүгүүлөр иштелип, үйгө тапшырма берилип, кийинки сабакта жыйынтыкталып келген. Ал эми эки баскычтуу билим берүүдө (Болонья) тайпага окуу жылынын башында силлабус таркатылат, ар бир студент күндөлүк сабакка алдын ала даярданып келет. Жаңы тема үйдөн башталып, сабакта жыйынтыкталат. Ошондуктан, окутуучу убакытты өздөштүрүүчү, бышыктоочу көнүгүүлөргө бөлүүсү жана сабактын башынан аягына чейин темага гана тиешелүү ык-амалдар максаттуу тандалып, натыйжалуу ишке ашырылуусу зор мааниге ээ. Алгач сабактын биринчи этабында, багыттоодо, студенттердин көңүлүн өтүлүүчү темага буруу, чакыруу зарыл. Албетте, бул иш-аракеттерди текстсиз жана методсуз элестетүүгө болбойт. Бүгүнкү сабактын темасына багыттоодо «Биргелешип издөө» талкуусун колдонолу. Иштин натыйжалуулугу үчүн эки түрдүү кырдаалдагы мисалды көрөлү.

Максаты: Жаңы темага багыттоо, көргөн-билген окуяларды баяндоого жана өз оюн далилдүү фактылар менен айтууга үйрөтүү, негизги ойду таап, туура сүйлөм, текст түзүүгө, туура сүйлөөгө-жазууга машыктыруу, сүйлөшүүгө түрткү берүү ж.б.

1. Иш кагаздарын кызыктуу, таасирдүү, практикалуу өтүү үчүн окутуучунун чыгармачылык менен изденүүсү талап кылынат. Ал турмуштук ар кандай кырдаалдардан теманын актуалдуулугун сууруп алып, концептуалдуу көнүгүүлөрдү түзүп, студенттердин сабакка болгон кызыгуусун арттыруу менен сабакты максатына жеткирүү зарыл. Тажрыйбада натыйжалуу жыйынтыгын берип келаткан ушул жагдайдын бир мисалына көңүл буралы.

Сабактын жүрүшү:

Окутуучу тайпа менен саламдашып, сабакты баштоону сунуштайт.

(Окутуучу тайпаны темага чакыруучу ылайык кырдаалды андый турат, эгерде күткөндөй абал болбой калса, окутуучу муз жаргычтар менен темага багыттаса болот. Биз турмуштук жагдай катталган сабактын бир үлгүсүн карап көрөлү. Сүйлөшүүгө үйрөтүүдө, дегеле тил үйрөтүүдө күндөлүк турмуштагы мисалдар менен айкалыштыра сабак берүү бир кыйла натыйжалуу болору маалым.)

Кирүүгө коңгуроо кагылды, тайпа аудиторияга кирди, окутуучу саламдашып, күндөлүк жаңылыктар тууралуу (3 мин) студенттер менен кыска убакытта аңгемелешет. Акмат сабакка кечигип кирип келет. Мына ушул кырдаалдан (башка жагдай түзүлүшү мүмкүн) жаңы темага багыттоо башталат.

Акмат: Саламатсызбы, сабакка кечигип калдым. Кирүүгө мүмкүнбү?

Окутуучу: Саламатчылык, кирүүгө мүмкүн. А эмне үчүн кечигип калдың?

Акмат: Үйдөн эрте эле чыкканмын. Бирок, транспорт аз болгондуктан унааны күтүүгө туура келди...

Окутуучу: Бирок, сен кечикпей келишиң зарыл эле.

Студенттер, азыр эле силер Акмат экөөбүздүн сүйлөшүүбүздү уктуңар. Кайсы иш кагазына байланыштуу деп ойлойсуңар?

Тайпа: Акмат кемчилик кетирди, анткени сабакка кечигип келди, анын себебин түшүндүрдү жана текстинде байланыштуу, кечигип калдым деген канцеляризмдер пайдаланылды. Ошондуктан, мындай учурда учурда түшүнүк кат жазылат.

Окутуучу: Ооба, туура байкадыңар.

Асел: Түшүнүк кат жетекчинин талабы боюнча жазылат жана түшүнүк кат жазган, б. а. эмгек тартибин бузган мамлекеттик кызматкерди эмгек кодексинин негизинде эскертүүгө, жазалоого негиз болот...

Окутуучу: Азаматтар, бүгүнкү сабактын темасы – түшүнүк кат. Бул иш кагазы тууралуу кенен түшүнүк алып, аны сабаттуу жазуу, адам турмушундагы мааниси жөнүндө кеп кылабыз.

2. Жаңы темага чакырууда окутуучу аудиторияда жагымдуу маанай жаратып, студенттердин сабакка болгон кызыгуусун ойготуп, көнүгүүлөрдү

ийкемдүү формада пайдалануу максатка ылайык. “Биргелешип издөө” ыкмасынын дагы бир түрүн көрөлү.

Тайпа доскада жазылган чаташкан сүйлөм мүчөлөрүн орун тартиби боюнча жайгаштырышып, кайсы иш кагазына тиешелүү экендигин биргелешип аныкташат.

Үлгү: сабакка болгондугуна каттам аз калдым байланыштуу Транспорттук кечигип.

Болжолдуу жооп: Транспорттук каттам аз болгондугуна байланыштуу сабакка кечигип калдым.

Окутуучу: Студенттер, бул сүйлөм кайсы иш кагазына байланыштуу деп ойлойсуңар?

Айпери: Сүйлөм мүчөлөрүн ирети менен жайгаштыра келгенде, анын себебин түшүндүргөн сүйлөм түзүлдү.

Санжар: Байланыштуу, кечигип калдым деген канцеляризмдер пайдаланылды. Ошондуктан, мындай учурда түшүнүк кат жазылат.

Окутуучу: Азаматтар, бүгүнкү сабактын темасы – түшүнүк кат. Бул иш кагазы тууралуу түшүнүк алып келдиңер, бүгүн аны сабаттуу жазуу, адам турмушундагы мааниси жөнүндө кеп кылабыз.

Жогоруда сабакка багыттоочу эки ыкманы катарлаш карадык. Окутуучу аудиториянын ыңгайына карап пайдаланса болот. Тайпа сабактын жаңы темасын аныктоого биргеликте аракет көрүштү. Ар бир студент сүйлөшүүгө, сүйлөөгө, бат ой жүгүртүүгө, өз оюн далилдөөгө, коргоого ж.б. үйрөндү. Демек, окутуучу ар бир ыкманы сабактын максатына жараша кылдат тандап, аны ийкемдүү колдонуусу талапка ылайык экендиги ырасталды.

Өздөштүрүү-бышыктоо

Мурдагы сабакта тема боюнча багыттоо (түшүнүк кат жана анын түрлөрү, реквизиттери, үлгүсү, канцеляризмдери ж.б.) берилген. Тайпа ички жана тышкы түшүнүк кат жана анын реквизиттери тууралуу маалымат алып, сабакка даярданып келишет.

Студенттердин алган билимдерин бышыктоо максатында алгач фактуалдык көнүгүүлөрдү сунуштайбыз.

Студенттер 1-2 санагы менен эки топко бөлүнөт, окутуучу көнүгүүлөрдү аткаруунун формасын түшүндүрүп, таратма таркатат. (Кыргыз тилин экинчи тил катары окуган тайпага туура сүйлөшүүнү, так сүйлөөнү үйрөтүү – кыргыз тили сабагынын негизги милдеттеринин бири. Бул жооптуу милдетти аткарган окутуучулардан изденүүчүлүк, эмгектенүү талап кылынат. Бирок, жалпы билим берүүчү мектептердеги билим берүүнүн деңгээли бирдей болбогондуктан, биринчи курска келгендердин (республикалык жалпы тестирлөөдөн жакшы упайларды алган) арасында төмөнкү таратмадагыдай иш кагазын жазган студенттердин кезигиши өкүнүчтүү. Ошондуктан, сабакта мисалдарды турмуштан, студенттердин күндөлүк кебинен алуу жана аларды түрдүү ыкмалар менен иштөө максаттуу, натыйжалуу болот. Мындай сабактарда тайпага оозеки сүйлөшүү, көркөм жана иш кагаздар стилинин айырмачылыктарын так ажыратууга, текстти туура түзүүгө көнүктүрүү зарыл.

Студенттер даярданып келген теориялык билимдерин пайдаланып, иш кагазын катадан арылтып жазат. Жазылган туура вариантты доскага жазышат да, топтор аралык суроо-жооп жүргүзүлөт. Окутуучу ар бир кадамды көзөмөлдөп, туура багыттап турат.)

1-топко берилүүчү таратма:

Төмөнкү иш кагаздардын аталышын аныктап, тууралап, толуктап жаз. Ал иш кагазына түшүндүрмө бер.

Урматтуу, Асылгүл эжеке, мен бүгүн 1-парага өтө кечигип калдым. Себеби, суббота күн болгондуктан маршруттук каттам аз экен эле. Кечигип келатып, аябай шаштым. Мындай нерсе башка кайталанбаса керек. Кечирип коюңуз, абдан суранам.

_____ ээси: (колу)

Акылбеков Марат

10.10.16

1-топтун болжолдуу жообу:

Ош МУнун чет тилдер факультетинин
лингвистика кафедрасынын окутуучусу
Асанова Асылгүлгө
АРБ-(б)-15 тайпасынын студенти
Акылбеков Мараттан

түшүнүк кат

Ден соолугумдун начарлагандыгына байланыштуу дарыгерге көрүнүү үчүн баргандыктан 13-ноябрдагы лексика сабагына келе албадым.

Тиркеме: Дарыгердин маалым каты.

13.15.11

(колу)

Акылбеков Марат

Кызмат тармагында, кызматка байланыштуу маселени, анын айрым жактарын түшүндүрүү үчүн жетекчиге же жогорку органдарга жиберилүүчү расмий документ – **түшүнүк кат**.

Түшүнүк кат формасы жагынан баяндама катка жана билдирмеге окшош болот. Алардын айырмачылыктары төмөнкүдөй: баяндама кат менен билдирмеде жумуштагы жетишкендиктер жана жетишпегендиктер баяндалып, кемчиликти четтетүү жогорку инстанциядан суралат. Чарбалык, финансылык, экономикалык маселелер билдирмеде чагылдырылат. Ал эми түшүнүк катта аны жазган адам мекемеде кызматтык тартипти эмне себептен сактабай калганы көрсөтүлөт.

2-топко берилүүчү таратма:

Төмөнкү сөз айкаштарын пайдаланып, толуктап түшүнүк кат жаз.

Түшүнүк каттын түрлөрүнө, реквизиттерине көңүл бургула.

Ош МУ, өз убагында, УТ, тайпасынын студенти, №5, байланыштуу, үй-бүлөлүк, окутуучусу, сабагына, тапшыра албадым, шартыма, чет тилдер факультети...

2-топтун болжолдуу жообу:

Ош МУнун чет тилдер
факультетинин лингвистика
кафедрасынын окутуучусу
Асанова Асылгүлгө
АРБ-(б)-13 тайпасынын студенти
Калмат уулу Сагын

Түшүнүк кат

Үй-бүлөлүк шартыма байланыштуу №5 учурдагы текшерүүнү өз убагында тапшыра албадым.

15.15.11

(колу)

Калмат уулу Сагын

Түшүнүк каттар арналышы боюнча **ички түшүнүк кат** жана **тышкы түшүнүк кат** болуп бөлүнөт.

1. **Ички түшүнүк катты** негизинен кызматкер (жумушчу, илимпоз, студент, кызматчы ж.б.) же бөлүм башчысы мекеме жетекчисинин атына жазат. Анда эмгек тартибин бузган кызматкер же студент кетирген айрым кемчиликтер (маселен, ишке же окууга кечигип келүү, буйруктун же айрым тапшырманын өз убагында аткарылбай калышы, белгиленген тартипти бузуу, ага баш ийбегендик ж.б.) жана анын келип чыгышынын себептери далилденип көрсөтүлөт. Тике тиешелүү киши кол койгон мындай түшүнүк кат кадимки эле кагазга жазылат.

Түшүнүк каттын реквизиттери төмөнкүчө жайгашат:

1
2

3

4

5

6

7

Бул белгилер төмөнкүдөй чечмеленет:

1. Документ жөнөтүлө турган мекеменин аталышы же анын жетекчисинин толук аты-жөнү;
2. Документти даярдаган кишинин аты-жөнү же мекеменин толук аталышы;
3. Документтин мазмуну (тексти);
4. Текст;
5. Тиркеме (эгерде зарыл болсо);
6. Документ жазылган дата;
7. Колу;
8. Түшүнүк кат жазуучунун аты-жөнү.

Окутуучу: Азаматсыңар, менин баамымда силер түшүнүк кат боюнча толук маалымат алгандыгыңар жогорку көнүгүүлөрдү аткарууда аныкталды.

Анда эмесе сабакты улай түшүнүк кат тууралуу суроо-жооп алышсак.

Айпери: Тышкы түшүнүк кат мекеменин бланкына жазылабы?

Санжар: Ооба, ал ушул өзөгөчөлүгү менен ички түшүнүк каттан айырмаланат.

Акмат: Тышкы түшүнүк каттын ички түрүнөн дагы кандай айырмачылыгы бар?

Окутуучу: Бул суроого жооп берчүлөр барбы?

Сезим: Мен айтайын. Тышкы түшүнүк катта мекемелер ортосундагы ар кандай мамилелерди тейлейт. Тактап айтканда, бул документ мекеме тарабынан жогорку инстанцияга жазылат.

Тышкы түшүнүк катта аны кайсы мекеме жазганы көрсөтүлбөйт, себеби, ал бланкта көрсөтүлгөн.

Толгонай: Сезимдин жообун мен уласам болобу?

Окутуучу: Албетте, каршы эмеспиз ээ?

Толгонай: Тышкы түшүнүк каттын реквизиттери төмөнкүдөй схемада жайгаштырылат:

1

2

3

4

5

6

7

1-реквизит – мекеменин бланкынын маалыматтары (министрликтин, анын түзүмдүк бөлүмүнүн аталышы, герб же эмблема ж.б. реквизиттер);

2-реквизит – түшүнүк кат жиберилген мекеме, анын жетекчисинин кызматынын аталышы жана аты-жөнү;

3-реквизит – түшүнүк каттын тексти;

4-реквизит – тиркеме (эгерде зарыл болсо);

5-реквизит – түшүнүк кат жазуучунун кызматы;

6-реквизит – колу;

7-реквизит – аты-жөнү (Т Акматов, Т. Аширбаев Иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү. 2001. Бишкек)

Ырыскан: Мындай түшүнүк каттын жазылышында кандай учурлар эске алынышын билесиңерби? Анда айтып берейин.

1. Түшүнүк кат ээсинин иштеген мекемесинин аталышы көрсөтүлбөйт;
2. Түшүнүк кат жазылган дата белгиленбейт.

Жогорудагы маалыматтар мекеменин бланкына басмаканалык ыкма менен мурда эле басылган болот. Ал маалыматтарды кайталоону түшүнүк каттын тили талап кылбайт.

Окутуучу: Кимде кандай толуктоолор бар, же баарын айтып бүттүкпү?

Жанара: Биз ички түшүнүк каттын жазылышын мыкты өздөштүрдүк. Бирок, жанатан бери тышкы түшүнүк кат тууралуу айтып, кайсы учурда жазыларын айтпадык. Мекеменин түзүмдүк бөлүмдөрүнүн пландаштырылган иш-чаралары аткарылбаганда, айрым бир өндүрүштөгү кырсыктарда, кокустуктарда жазылат.

Тышкы түшүнүк кат машинкада (компьютерде) даярдалат. Ал эми ички түшүнүк каттар шартка ылайык кол менен да жазылат.

Окутуучу: Азаматсыңар, таратмадагы көнүгүүлөр, суроо-жооп менен түшүнүк кат боюнча теориялык-практикалык билимди бышыктап алдык.

Бирок, бул иш кагазынын адам турмушундагы мааниси, ролу канчалык деңгээлде экендигине көңүл бурсак. Анткени, кыргыз тили сабагындагы ар бир теманын практикалык өзгөчөлүгү болуш керек. Туурабы?

Самара: Туура, сабакта биздин келечек кесип, жашообуз үчүн керектүү маалыматтар берилсе дейбиз. Кызыктуу көнүгүү иштегибиз келет. Биз даярбыз.

1. **Окутуучу:** Жакшы, анда эмесе азыр чыгармачылык көнүгүүгө көңүл буралы.

Турмуштун түрдүү кырдаалдарында алган билимдерин өз алдынча пайдалануу, сүйлөө жана сүйлөшө алуу жөндөмдүүлүгүнөрдү, б. а. коммуникативдик компетенцияларды калыптандыруу, өнүктүрүү максатында тиешелүү иш кагаздарын мамлекеттик тилде туура, так жүргүзүүгө машыктыруу үчүн жазуучу Бекен Назаралиевдин «Бешик» кино тасмасынан (реж. Бакыт Карагулов) 5 минуттук үзүндү көрсөтүлөт. (Окумуштуу Н.Ишекеев жана С.Батакановалар дидактиканын принциби болгон көрсөтмөлүүлүктүн көрүү, угуу жана синтетикалык (көрүү жана угуу көрсөтмөлүүлүктөрүн айкалыштырат) каражатын сабакта чоң роль ойной тургандыгын белгилешкен) [56:182] Мында совет мезгилиндеги койчунун жайлоодогу жашоосу, жамгыр катуу жаап, сай-белди сел каптап, үй-жайын, бала-чакасын, жарын, койлорун ж.б. бүт агызып кетет. Кайгыга малынган, көкүрөгүн күйүт каптаган Каламамат жер тырмалап, өзүн өзү жерге чаап да, шаштысы кете башкарма Жуманазарга барып: «Түндө жаан катуу жаап, койлорду, үй-бүлөмдү сел агызып кетти», - дейт. Бирок, башкарма:

«Койлорду агызганча сени агызбаптыр, үй-бүлөң менен ишим жок, башың менен жооп бересиң», - деп, экөө мушташа кетет. Калмаматтын мойнуна көп кылмыштар жөнү жок илинип, 10 жылга түрмөгө кеткендиги көрсөтүлөт.

Силер тасмадагы окуяны маани берип көрүп, көрүнүштөгү маселе боюнча түшүнүк кат жазасыңар. Жазылган иш кагазы тууралуу алгач жекече, андан соң жупта талкуулап, туура вариантын тандайсыңар. (Жогорудагы тасманы тайпа буга чейин көргөн. Сабакта белгилүү бир бөлүгү боюнча гана көнүгүү аткарылат.)

Ар бир кадамга убакыт белгиленет. Студенттер баары бирдикте түшүнүк каттын талаптарына ылайык окуянын жылын, мезгилин, күнүн болжолдоп аныкташып, область, райондун, колхоздун, жайлоонун, башкарманын, койчунун дарегин так атап жана кырсыктын себебин аныктап, реквизиттерди эске алып жазышат. Иш кагазы алгач жупта талкууланат. Тайпа каалаган бир ишти алып, доскага жазып, биргеликте редактирлейт. Түшүнүк каттын эмне максатта, кандай жазылары, реквизиттери, тили, стили жөнүндө аңгемелешүү жүрөт, билимдери бышыкталат.

Андан соң түшүнүк каттын иш кагазынын адам турмушундагы маанисин аныкташат, түшүнүк каттын оң-терс жактары тууралуу алгач кыскача өз ойлорун кыскача жазышат, андан соң талкуу болот.

Айдай: Койчу Калмаматтын окуясы боюнча пикиримди айтайын. Эгерде иш дыкат каралып, түшүнүк кат өз күчүн жоготпогондо койчу түрмөгө түшпөйт болчу. Демек, түшүнүк кат - кырсыктын, иштин, тапшырманын аткарылбай калган далилин билдирүүчү укуктук иш кагаз жана адам турмушунда мааниси ото зор.

Эламан: Калмаматтын түшүнүк каты эске алынганда түрмөгө түшмөк эмес. Бул иш кагазы адамды куру дооматтан, куру жалаадан, куру жоопкерчиликтен кутултарына өзгөчө маани бердим.

Динара: Түшүнүк кат укуктук документ катары көп маселелерди чече тургандыгына бүгүнкү сабактан толук ынанып отурам. Эгерде менин турмушумда ушундай кырдаалдар туш келсе, түшүнүк каттын адам турмушуна

тийгизген оң таасирлерин далилдөөгө бел байлайм. Ал үчүн иш кагаздарын сабаттуу, туура, так жаууга үйрөнгөндүгүмдөн жазбашым керек турбайбы. (Талкуунун убактысы сабакка берилген мүнөткө жараша чектелүү болот, муну окутуучу көзөмөлдөп турат.)

Окутуучунун жыйынтыктоосу: Иш кагаздарды сабаттуу жазуунун, оозеки туура баарлашуунун адам турмушунда, коомдо мааниси өзгөчө экендигин туура байкагансыңар. Сабаттуу жазуу эң алгач орфографиялык принциптерди жана эрежелерди, иш кагаздарды өздөштүрүүдөн башталып, өз оюн туура жазууга, айтууга чейин уланат. Иш кагаздары, анын ичинен түшүнүк кат аркылуу жарандар өз ишин жөнгө сала алышат.

Жашоодо адамдар бири-бири менен сөзсүз түрдө пикир алмашууга муктаж. Анткени, сүйлөшүү аркылуу адам, коом, бүтүндөй жер жүзү өзгөрүүсү, өнүгүүсү толук мүмкүн. Албетте, баарлашууну туура, так өздөштүрүү силердин келечек кесип жолуңарда, турмушуңарда көп пайдасы тиерин билесиңер. Туура жазуунун, сүйлөөнүн маңызын түшүнбөй туруп, башка менен максаттуу баарлашууну үйрөнүү, башкаларга үйрөтүү жана практикада колдонуу мүмкүн эмес. Ошондуктан, турмушта дайыма ийгиликтерге жетишүү сабаттуулуктан, так баарлашудан башталарына бүгүнкү сабактан күбө болдук.

(Окутуучунун көзмөлдөөсү менен студенттер бири-бирин баалайт.

Кийинки сабакка багыттоо берилип, даярданууга тиешелүү адабияттар сунушталып, сабак аяктайт).

Сүйлөө, сүйлөшүү процесси - өтө татаал, өзгөрүлмөлүү. Ошондуктан, адамдын сүйлөө ишмердүүлүгү практикалык иш-аракеттердин натыйжасында гана калыптанат жана өнүгөт. А. Н. Леоновдун изилдөөсү боюнча мыкты баарлашуу, талаптагыдай сүйлөө үчүн алгач сүйлөшүү процессинин максатына, шарт-кырдаалына ыңгайлаша алуу, андан соң айтчу сөзүн туура пландаштыруу, кептин мазмунуна жараша тил каражаттарын табуу жана акырында айткан сөзүн кайра текшере билүү зарыл. Демек, окутуучу сүйлөөдө сакталуучу эрежелерди, көнүгүүлөрдү ар бир студентке байма-бай үйрөтүп жана

биргелешкен чыгармачылыктуу, жоопкерчиликтүү машыгууларды активдештирүүдөн улам натыйжага жетишери айкын.

Окутуу процесси коомдун өнүгүшүнөн, муктаждыгынан жана илимдин талаптарынан улам өзгөрүп, толукталып, жакшыртылып турат. Акыркы мезгилдерде лингвистика, философия, психология, социология ж.б. илимдери да пикир алышуунун актуалдуулугун кызыгуу менен изилдөөдө. Сүйлөшүү адам ишмердигинин көп түрлөрү менен тыгыз байланыштуу [87:15,20] жана адамдын жашашышын биргелешкен иш-аракеттеринин зарыл компоненти, адамдын инсан катары өнүгүшүнүн зарыл шарты [151:33], жашоо-шарты деп белгиленип [122:30,31], кыргыз тилин окутуунун маңызы катары эсептелди. Анткени, сүйлөөчүнүн сөз байлыгы жарды болсо, анын кебине эч ким кызыкпайт. Ал эми тескерисинче, кебинде макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү, фразеологизмдерди ыктуу колдонуп, оюн жеткиликтүү, таасирдүү берсе, сүйлөшүү максаттуу, кызыктуу болору шексиз. Бирок, көпчүлүк окутуучулар сабакта фразеологизмдердин теориялык маселерине (эрежесине, өз ара бөлүнүшүнө) басым жасап, анын табиятына, кептик каражат экендигине маани берүү жана сүйлөшүү процессинде ийкемдүү колдонууга машыктыруу жактарын көз жаздымда калтырат.

Биз төмөндөгү сабактын моделин методист-окумуштуулар Ж.Чымановдун сабакта фразеологизмдерди окутууда анын кептеги ролуна көңүл бурууга, ыктуу колдонууга, кызыгууга көнүктүрүү зарылдыгын белгилеген сунуш-пикирин [151:50] жана Б.Исаковдун тил байлыгын үйрөтүүдөгү алмаштыргыс каражаты болгон фразеологизмди ар бир тилчи балага үйрөтүү талап-тапшырмасын жетекчиликке алуу менен даярдадык [35:97].

Сабактын темасы:

Лексикалык тема: Каргыш албай, бата ал (Кыргыз элинин бата берүү салты боюнча)

Грамматикалык тема: Фразеологизмдердин кепте колдонулушу

Сабактын максаты:

1) Кыргыз элинин бата берүү салты тууралуу түшүнүктөрүн тактоо, бекемдөө, бата жана каргыштын адам турмушундагы ролу жөнүндө кеңири маалымат берүү. Фразеологизмдер жана анын типтеринин жазуу-оозеки кептеги мааниси жөнүндө түшүнүк берүү, алган билимдерин, билгичтиктерин байытуу.

2) оозеки-жазма көнүгүүлөр аркылуу студенттердин сүйлөө сабаттуулугун өнүктүрүү, фразеологизмдерди ийкемдүү колдонууга машыктыруу, бат ойлонууга, өз алдынча эркин ой жүгүртүүсүн калыптандырууга, туура чечим чыгарууга, жеке көз карашын тартынбай айтууга, аны далилдөөгө жана коргоого үйрөтүү, жаңы сөздөр аркылуу сөздүк корун байытуу. Алган билимдерин турмушта колдоно билүүгө машыктыруу;

3) Кыргыз элинин каада-салттарын максаттуу колдонууга, сыйлоого, сактоого, адеп-ахлактуулукка, эмгекчилдикке, патриоттуулукка тарбиялоо жана билимдүүлүккө чакыруу;

Күтүлүүчү натыйжалар:

- Кыргыз элинин бата берүү салты тууралуу түшүнүктөрү бекемделет, бата жана каргыштын адам турмушундагы ролуна маани беришет. Фразеологизмдер жана анын типтеринин жазуу-оозеки кептеги мааниси жөнүндө түшүнүк алып, аны кепте колдонууга машыгат.
- оозеки-жазма көнүгүүлөр аркылуу студенттердин сүйлөө сабаттуулугу өнүгөт, фразеологизмдерди ийкемдүү, туура пайдалана алат, бат ойлонууга, өз алдынча эркин ой жүгүртүүсүн калыптандырууга, туура чечим чыгарууга, жеке көз карашын тартынбай айтууга, аны далилдөөгө жана коргоого үйрөнөт. Сөздүк корун байыйт. Алган билимдерин турмушта колдоно билүүгө машыгат;

- Каада-салттарды максаттуу колдонууга, сыйлоого, сактоого, адеп-ахлактуулукка, эмгекчилдикке, патриоттуулукка тарбияланат жана билимдүүлүккө багыт алат;

Студенттер ээ болуучу компетенттүүлүктөр:

1. Тилдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу:

- 1.1. Жазуу жана оозеки кесибин логикалык жактан туура, аргументтештирип, так куруу;
- 1.2. Жазуу-оозеки ишмердүүлүгүндө сабаттуулугун арттыруу;
- 1.3. Алган билимдерин жана билгичтиктерин өз алдынча өркүндөтүү.

2. Коммуникативдик компетенттүүлүктөр:

- 2.1. Сөздүк корун байытуу;
- 2.2. Өз алдынча бат, эркин ой жүгүртүүсүн калыптандыруу;
- 2.3. Жеке көз карашын тартынбай айтууга, аны далилдөөгө жана коргоого үйрөтүү;
- 2.4. Чечендик кепке жатыктыруу.

3. Кесиптик компетенттүүлүктөр:

- 3.1. Кесиптик маселелерди чечүүдө алган билимдерин пайдалануу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү;
- 3.2. Келечектеги кесибинин маңызын жана практикалык маанисин түшүнүү, ага туруктуу кызыгуу жаратуу.
- 3.3. Чечендик кепке жатыктыруу.

Сабактын жабдылышы: Сүрөттөр, буклеттер, сөздүктөр, тексттер, тиркемелер, адабияттар, техникалык каражат.

Сабактын тиби: Алган билим-билгичтикти өздөштүрүү, көндүмдү бышыктоо.

Сабактын методу, формасы: Сабак-театр, аңгемелешүү, талкуу, суроо-жооп, өз алдынча иштөө.

Сабак байланышы: тарых, адабият, психология, этнопедагогика, англис тили.

Сабактын болжолдуу регламенти:

1. Уюштуруу- 2 мүн.
2. Жаңы тема

3. Чакыруу- 12 мүн.
4. Бышыктоо- 26 мүн.
5. Кийинки сабакка багыттоо - 3 мүн.
6. Баалоо, жыйынтыктоо - 2 мүн.

Сабактын жүрүшү

Уюштуруу

Окутуучу студенттер менен саламдашып, жагымдуу маанай каалап, сабакты баштоого чакырат.

Багыттоо

Топыргытмай муз жаргычы аркылуу сабакка багыттоо жүрөт.

Максаты – аз убакыт ичинде эске тутуу, бат ой жүгүртүү жана өз оюн тартынбай айтуу, ишеним атмосферасын түзүү.

Окутуучу тарабынан топко топ берилип, батага байланышкан фразеологизмдерди атоону сунуштайт. Отургандардын бири топту каалаган студентке ыргытып, тапшырмага мисал катары батага байланышкан фразеологизм сөз айтат. Кийинкиси ал фразеологизмдин түшүндүрмө маанисин менен кошо өз сөзүн айтып, кийинки студентке топту ыргытат. Ошентип, оюнду катышуучулардын эң акыркысы жыйынтыктайт. Эгерде отургандардын бири тапшырманы так айта албай калса, оюн кийинки оюнчуга өткөрүлөт.

Улгу: Сунушталган тема – батага байланышкан фразеологизмдерди атоо.

Арген: Кылдай кара санабасын.

Айзада: “Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүктө” эч качан жамандык кылбоо, жаман ойлобоо деп турат.

Казаның коюу кайнасын.

Назгүл: Мааниси - тамак-ашы жетиштүү болуу, дасторкону толсун.

Ирегеден май аксын.

Чолпон: Мааниси – материалдык жактан абдан жакшы турмушта болуп, келим-кетимге көп мал союлуп, бардыгы жетиштүү абалда болуу. (Оюн белгиленген убакытка чейин улантылат. Тайпа оюндун жүрүшүндө эмне жөнүндө сөз болгондугун аныкташып, сабактын темасы доскага жазылат.)

Сабактын темасы

Лексикалык тема: Каргыш албай, бата ал (Кыргыз элинин бата берүү салты боюнча)

Грамматикалык тема: Фразеологизмдердин кепте колдонулушу

Окутуучу: Студенттер, кыргыз тили сабагынын негизги максаттарынын бири – силердин оозеки-жазма кебиңерди өстүрүү, тилди жана тилдик каржаттарды күндөлүк турмушта (сабакта, үйдө, окууда, келечек кесип жолунда ж.б.) кырдаалга жараша туура кодонууга үйрөтүү, сабаттуу сүйлөөгө, сүйлөшүүгө көнүктүрүү.

Бүгүнкү сабакта унутта калып жаткан бата, каргыш тууралуу аңгемелешсек. Кандай дейсиңер?

Тайпа: Ооба, биз да каргыш менен батага көңүл бурбаган учурлар кездешет. Жүрөгүбүздөн өткөрө талдап, тактап алсак жакшы болмок.

Окутуучу: Эң жакшы, анда эмесе баштадык. Үйдөн фразеологизмдер жөнүндө түшүнүк алып келдиңер. Бүгүнкү сабакта аны бышыктоо, өздөштүрүү үчүн көнүгүүлөрдү иштеп, туура сүйлөөнү, сабаттуу сүйлөшүүнү мыктылап өздөштүрүү үчүн ар бирибиз сабакта активдүү катышканга аракеттенели.

Тайпа: Макул...

Окутуучу: «Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт» дегендей ата-бабаларыбыз бата алууга ынтызар болуп, ага аяр мамиле жасашкан.

Бата алуу эл ичинде кадыр-барктуу, отуруп-турганы нарктуу, айткандары эм, улуу-кичүүлөргө дем, урмат-сыйы бирдей, жекече касиет жылоологон карыя-байбичелерге атайын жолдук менен баруу болуп саналат. Бата алуу - балалуу болууга, алыс сапарга аттанууда, сапардан аман-эсен кайтууда, ойлогон оюна, тилеген тилегине, максатына жетүүгө кылган далалат.

Улууларды кастарлап, түрдүү тамактар менен даам сыздыруу - бата алуу. Даам таткандан кийин бата ыраазычылык менен берилет.

Бата тилеген келин-кесектер абалы жүгүнүп, улууларга баш ийип, таазим кылышат. «Оомийин, алдыңды бала, артыңды мал бассын. Алганың менен тең кары. Кудай менин жашымды берсин. Алла колдосун!» - деп бата беришет.

Кийин «Анын батасы тийген», «Тегин кишиден бата алган», «Батадан жаралган бала»... өңдүү сөздөр бара-бара уламышка айланат.

Ал эми каргыштан жаа бою качышкандыгы баарына маалым, бирок кээде ойлонбой айтып койгондор да кездешет. Батанын орундалышына ишенген сыяктуу, көңүл бурулбай айтылган каргыштарга да маани беришибиз зарыл. Мисалга, жаш балдарга карата «шыйрагың сынсын», «жашабагыр», «кара жерге кир», «куурап кал», «эшектин баласы», «башың иштебейт, башы жок» ж.б., ал эми дос-жарга «өлүгүңдү көрөйүн», «доңуз», «жинди», «өлүгүңө отурбай калайын» (өлүгүң табылбай калып отурбайын же болбосо кайсы бир жамандыктан байланышым үзүлсүн деген мааниде), «мойнуң үзүл» ж.б. айтылган каргыштарды турмушта колдонбой эле койсок жакшы болор эле.

Биз, жаштар, азыркы мезгилде адам турмушундагы батанын жана каргыштын ролун аңдабай калдык... Бата менен каргыш адамдын турмушун бүтүндөй өзгөрткөн учурлар көп. Мына ушундай окуяларды ортого салуу, аны талкуулоо максатында атайын тапшырма берилген болчу. Кана эмесе, көңүл буралы.

(Сабактын өздөштүрүү-бышыктоо этабында интерактивдик театр ыкмаларынын бир түрү болгон **“Форумтеатр”** ыкмасы пайдаланылат. Бул ыкма 1956-1971-жылдар аралыгында Сан Паулодогу Арена театрынын жетекчиси, бразилиялык адис Августо Боаль тарабынан иштелип чыккан. Ал адамдар туш болгон көйгөйлүү маселелерди баарлашуу аркылуу чогуу чечүүгө багытталган «Басмырлангандардын театры» деген театрдын жаңы жанрын түзгөн.)

Бүгүнкү сабактагы максаты – бата менен каргыштын адам турмушундагы маанисин түшүнүү, фразеологизмдерди кепте колдонууга үйрөнүү, кырдаалды туура баамдоого, аны талдоого, ага карата өз пикирин туура, ишенимдүү билдирүүгө көнүгүү, сабаттуу сүйлөшүү аркылуу түрдүү кырдаалдан жеңиштүү чыгууга машыктыруу.

Тайпадан 4-5 студент «Каргыш албай, бата ал» аталыштагы сахналык көрүнүш даярдап (фразеологизмдерди пайдаланып текст түзүлөт), белгиленген

убакыт ичинде алгач аны коюп беришет. Экинчи ирет коюлганда кырдаалга жараша отурган студенттердин каалаганы «токтот» деген сөздү айтып, өз кебинде фразеологизмдерди ыктуу колдонуп, каармандын ролун өзү аткарып, жагдайдан чыгууга аракет кылат. Мындагы эң негизги курал – текстти туура түзүү, максаттуу сүйлөшүү аркылуу окуяны жакшы жагына буруу, татаал, проблемалуу кырдаалдан чыгуу.)

Каргыш албай, бата ал

Сценарийдин болжолдуу үлгүсү :

Ролдордо: Автор – ОрозоваНазгул

Рита (небереси) – Досматова Малика

Бурмаканэне (Ританын чоң энеси) – НурланкызыАйзада

Аалы (Ританын атасы) – Арыкова Венера

Айнура (Ританын апасы) – СаиповаАйзат

Асел (Ританын досу) – БегматоваБегимай

Айгүл (Бурмакан энени асыраган келин) – ЖалаловаДилдора

Автор: 2015-жыл. Ак төөнүн карды жарылган күз мезгили. Бишкек шаарындагы казаны коюу кайнаган, бай кемпир небереси менен жашачу. Бурмакан эне күндөгүдөй бүгүн да небереси Ританы түнкү клубтан мас абалында үйүнө алып келди.

Бурмакан эне: Кызым, жатып эс ал. Өхх... Бир кумалак бир карын майды чиритет дегендей, сен чекеге чыккан чыйкан, боорго тепкен, өз энеңе таш боор болдуң го. Кудайым сага ыйман берсин, - деп, көңүлү сууй түштү.

Рита: Ишиң болбосун! Сенин мага бооруң оорубай эле койсун. Эмнекылышты мен өзүмбилем! – деп, демин суута бакырды.

Автор: Чоң эне жүрөгү титиреп, ыйлактап чыгып кетет.

Ританын башы ооруп, сиркеси суу көтөрбөй жинденип, ордунан тура калам деп жыгылат. Башы керебеттин четине тийип, он жыл мурунку окуяны эстеди.

Апасы: Сенин апан кессе кан чыкпаган - адам. Бизбиржумадабиржолу барабыз. Акча сурасак аз берди. Ал акчабиркийим сатыпалуугаболбойт. Апаңдын котур ташы койнунда, ошондуктан экөөбүздүн ортобузга от жагат.

Атасы: Апамаасылба!

Өзуңакыркыжолукачанчырпыкбашынсындырдың, канча акчатаптың, качан?! Апамда азыр аз экен, жакында акча болорун айтканын укпадыңбы?!

Автор: Тарс-турс! (Ызы-чуудан улам каш-кабактын ортосунда жол кырсыгы болуп, Ританын ата-энеси оо дүйнө салган.)

Рита курбусу Мээримге чалат:

Рита: Мен ушунумурдатанэлебилгем, сага канчаиретайткан элем! Менин чоң энем тили мененбуудайкууруйт, жумурткадан кыр издейт...

Автор: Мээрим кош көңүл угуп, экинчи байланышпай, дос болбой тургандыгын айтып, трубканы тарс коюп салат.

Өзүн коёрго жер таппай, көз ачып жумганча эле Рита чоң энесинин бөлмөсүнө жулкуна кирет.

Бурмакан эне: Кызым, жылан чакпай, жылкы теппей сага эмне болду?

Рита: Сен!.. Сенин кесепетинден мен он жылдан бери жетим болуп, курбуларымдын арасында башымды көтөрө албай жүрөм.

Бурмакан эне: Кой, кызым. Сен бардык окуяны билбей эле катачылык кылып жатасың.

Рита: Болду, токтот! Дагы деле беш өрдөгүндү учургуң келип жатабы? Мен баарынийнежибинечейинэстедим.

Бурмакан эне: Ай, балам, сен чын эле баарынэстединби?

Рита: Эмнесүйүнүпжатасың?! Күнөөндү жууш үчүнбагымышболупжүрөсүңбү? Сен оозуңа келгенди оттойсуң.

Бурмакан эне: Балам, андай тебе! Сен али балапан түгү түшө элек жашсың.

Рита: Жап жаагынды! - деп, чоң энесин түртүп салат

Автор: Рита сулап жаткан чоң энесин өлдү деп, жуурканга ороп, таштандыга таштап салат. Энеси эсине келип, ичинен кан сыза кайгырып, небересин каргап ыйлайт:

Бурмакан эне: Муздаган таштай бол, мүлжүгөн баштай бол. Жегениң желим, ичкениң ирим болсун. Эчкинин сүтүн ичпей кал, энеңдин үнүн укпай кал. Курмушундай кубарып жур, куу санаага ууланып жүр! Оомийин!

Автор: Эшик шыпырып жан баккан келин (Айгүл) Бурмакан эненин угуп, таштандыдагы жуурканды ачып, жакасын кармаган бойдон ката түшөт... Энени үйүнө алып келип, тамактандырып, жуунтуп, эс алдырып, бапестеп бага баштайт.

Арадан бир жума өтөт. Бурмакан чоң эне ыраазы боло Айгүлгө минтет:

Бурмакан эне: Рахмат кызым! Жакшылыгыңды эч качан унутпайм. Балаң менен кыйналып, үрүп чыгаар итиң жокболсо да мени карадың. Бутуң-бутуна тийбей иштеп жүрөсүң. Колу ачык, ак көңүл адам экенсиң, - деп, алакан жая бата берет, - Үйүңдө периште уяласын, душманың кыйрасын. Каргагандан калас, жалгаганга жанаш кылган болсун. Көптүн тилегин көл, душмандын тилегин чөл кылган болсун. Миң бир түрдүү санаадан, жүз бир түрдүү жалаадан, көзгө көрүнгөн-көрүнбөгөн балээден сактасын. Оомийин.

Айгүл: Ырахмат, эне. Сиздин батаңызды алып, териме батмай сүйүнүп, төбөм көккө жетти.

Бурмакан эне: Бул жуурканда менин бут байлыгым бар. Бул акча менен өмүрүбүздүн аягына чейин жетет, чырпык башын сындырбай жыргап жашайбыз.

Автор: Арадан 7 жыл өттү. Бурмакан эне өз тагдырына ыраазы боло жашап калат. Айгүл менен уулу да чоң энеге үйрөнүп, эч кайда кетиргиси келбей, турмуштары бир кыйла оңолуп бактылуу күндөр өтө берет.

Адаттагыдай эле күндөрдүн биринде эне газета окуп отуруп, небереси Ританын баңги затын ашыкча колдонуп, каза болгонун окуп кейип-кепчип калат.

Муну байкаган Айгүл энеге боору ооруй :

Айгүл: Эне, жүрүңүз үйгө. Азыр эле небереңиз Акжолтой да окуудан келип калат. Биз сизди өтө жакшы көрөбүз ...

Сахналык көрүнүш коюлуп бүтөт. Тайпа окуяны оң жагына чечер кырдаалды аңдып турат. Ар бир студент кырдаалды жөнгө салууга, аны оң жагына бурууга, ал үчүн туура сүйлөөгө (текстти таасирдүү түзүүгө), каармандын образын чыгармачылык менен аткарганга аракет кылууга тапшырма берилет. Көрүнүш кайрадан коюла баштайт.

Автор: 2015-жыл. Ак төөнүн карды жарылган күз мезгили. Бишкек шаарындагы казаны коюу кайнаган, бай кемпир небереси менен жашачу. Бурмакан эне ар дайымкыдай эле бүгүн да небереси Ританы түнкү клубдан мас абалында үйүнө алып келди.

Бурмакан эне: Кызым, жатып эс ал. Өхх... Бир кумалак бир карын майды чиритет дегендей, сен чекеге чыккан чыйкан, боорго тепкен, өз энеңе таш боор болдуң го. Кудайым сага ыйман берсин.

Рита: Ишиң болбосун! Сенин мага бооруң оорубай эле койсун. Эмнекылышты мен өзүмбилем!

Автор: Чоң эне ыйлактап чыгыпкетет.

Ританын башы ооруп, сиркеси суу көтөрбөй жинденип, ордунан тура калам деп жыгылат. Башы керебеттин четине тийип, он жыл мурунку окуяны эстеди.

Апасы: Сенин апаң кессе кан чыкпаган - адам. Биз бир жумада бир жолу барабыз. Акча сурасак аз берди. Ал акчага бир кийим сатып алууга болбойт. Апаңдын котур ташы койнунда, ошондуктан экөөбүздүн ортобузга от жагат.

Атасы: Апама асылба! Өзүң акыркы жолу качан чырпык башын сындырдың, канча акча таптың, качан?! Апамда азыр аз экен, жакында акча болорун айтканын укпадыңбы?!

Автор: Тарс-турс! (Ызы-чуудан улам каш-кабактын ортосунда жол кырсыгы болуп, Ританын ата-энеси оо дүйнө салган.)

Рита курбусу Мээримге чалып, шолоктоп ыйлап кирет:

Рита: Мен ушуну мурдатан эле билгем, сага канчаиретайткан элем!
Менин чоң энемдин тили менен буудай кууруйт, жумурткадан кыр издейт...

Автор: Мээрим кош көңүл угуп, экинчи байланышпай, дос болбой тургандыгын айтып, трубканы тарс коюп салат.

Өзүн коёрго жер таппай, көз ачып жумганча эле Рита чоң энесинин бөлмөсүнө жулкуна кирет.

Бурмакан эне: Кызым, жылан чакпай, жылкы теппей сага эмне болду?

Рита: Сен!.. Сенин кесепетинден мен он жылдан бери жетим болуп, курбуларымдын арасында башымды көтөрө албай жүрөм.

Бурмакан эне: Кой, кызым. Сен бардык окуяны билбей эле катачылык кылып жатасың.

Рита: Болду, токтот! Дагы деле беш өрдөгүндү учургуң келип жатабы? Мен баарынийнежибинечейинэстедим.

Бурмакан эне: Ай, балам, сен чын эле баарынэстедиңби?

Рита: Эмне сүйүнүп жатасың! Күнөөндү жууш үчүн багымыш болуп жүрөсүңбү? Сен оозуңа келгенди оттойсуң.

Бурмакан эне: Балам, андай дебе! Сен али балапан түгү түшө элек жашсың.

Бегимай: Токтот! Элибизде «Жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет», «Жакшы сөз - жарым ырыс», «Бата менен жүр», «Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт», «Жакшы сөз жыланды ийинен чыгарат» ж.б.у.с. сөздөрдү угуп жүрөбүз. Бирок, көп маани бербейбиз. Ой акырындап сөзгө, анан сүйлөмгө, текстке айланат. Сөз кайра-кайра айтылганда өз таасирин тийгизе баштайт.

Менимче, ушул жерден окуяны оң жагына буруу зарыл. Антпесе, чоң эне каргыш айтса, баары ойрон болору белгилүү.

Сулк жаткан чоң энени көргөн Рита сестее түшө эсине келип, каш-кабактын ортосунда энесинин камкордугун эстеп, эгерде ал өлсө жападан жалгыз каларын билип, коркуп кетет. Заматта тез жардамга чалат. Чоң энеси

эсине келгенге чейин күн-түн жанында отурат. Бир күнү эне көзүн ачат. Рита кубанычы койнуна батпай:

- Асылым, чоң энем. Мени кечирип коюңузчу, суранам. Көрсө мен көп нерсени түшүнбөптүрмүн, сизден башка мага күйүп-бышкан жакыным жок турбайбы. Мындан кийин татыктуу небере болууга сөз беремин, - деп, чоң энесин өпкүлөп, жалбарып жатты.

Ыраазы болгон Бурмакан эне арык колдорун араң көтөрүп, алаканын жая Ритага бата берди:

Ырахмат!
Тилегиң кабыл болсун!
Өмүрүң узун болсун!
Жамандык көрбөгүн!
Эч нерседен кем болбо!

Кынайым: Токтот! Бата адам өмүрүн төрөлгөндөн баштап, көзү өткөнгө чейин коштойт. Турмуштагы ар бир орчундуу иштин башы да, аягы да бата менен коштолот. Бата аркылуу адам баласы жаратканга кайрылып, андан колдоо күтөт, арбактарга дуба багыштайт, жакшылык тилейт.

Ар бир адам ачык айтып, ак сүйлөп, батага жанашып, битин сыгып, канын жалабай, оозу менен орок орбой, жакшылык үчүн кара жанын карч уруп, каргыштан алыс болсо, жашоодо катаал учурлар жок болмок. Ританын ата-энесинин каза болушун жана чоң эненин оорусу небересинин оңолушуна таасир тийгизгендигин каалабайм. Мен жамандыктын чынжырын үзбөйм. Ританын апасынын ролун аткарып көрөйүн.

- Сенин апанды мен өз апамдай жакшы көрөмүн. Ританы да бирге чоңойтушту. Ал - тилинен бал тамган, ачык айтып, ак сүйлөгөн, балдары дегенде ичкен ашын жерге койгон, колунан көөрү төгүлгөн асыл адам. Биз бир жумада бир жолу гана барабыз, менимче биз бирге жашашыбыз керек. Акча сурабай, кайра ага берип, урмат көрсөтүү – биз парзыбыз.

Атасы: Апамды урматтаганың үчүн ыраазмын. Анда эмесе бүгүнтөн баштап, баарыбыз бир үйдө түтүн булаталы. Убагында апам мени чаң жугузбай баккан, эми мен байлыгым болгон апамды кадырлоого милдеттүүмүн...

Нурсулуу: Токтот! Мен Ританын курбусу Мээримдин ролун аткарып көрөйүн. Анткени, дос жакшылыкта гана эмес, өлгөндүн жүзү ары карап, тирүүнүн жүзү бери караган түйшүктүү күндөрдө өз жардамын көрсөтүшү зарыл. Ар бирибизи суук тилдүү, битин сыгып канын жалаган, котур ташы койнунда эмес, ак ниет, назарды сындырбаган, кылдай кара санабаган дос күтүшүбүз керек.

Ритадан коңгуроо келет, Мээрим трубканы шаша алат.

- Мен ушуну мурдатан эле билгем, сага канча ирет айткан элем! Менин чоң энемдин тили менен буудай кууруйт, жумурткадан кыр издейт...

Мээрим Ританын абалын билип, айткан сөздөрүн угуп, көзү чанагынан чыга чочуп кете минтет:

- Рита, мени укчу. Сен жаман нерсени ойлобо, мен сага баратам.

Уктуңбу, асыл курбум. Мен сени аябай жакшы көрөрүмдү билесиң.

Мээрим заматта жетип келип, тез жардам чакырат. Мээримди ооруканага жаткырып, өзү чоң эненин колуна кол, бутуна бут болуп, тикесинен тик тура кол кабыш кылып турат. Мээрим айыгып, чоң энесинен кечирим сурап, бактылуу жашап калышат.

Динара: Токтот! Тил – адамдын күзгүсү. Ар кандай пикир келишпестиктер, өч алуулар, көрө албастыктар, оройлуктар терс энергиянын таасиринен келип чыгышы мүмкүн. Ошондуктан, жаман сөздөн адамдын көңүлү түшөт, ишке, тамакка табити тартпайт, натыйжада ортодогу мамиле салкындайт. Ошондуктан каргыш тийген кишинин тагдыры эмне болорун ойлонуп көрүп, туура жыйынтык чыгарышыбыз керек. Кээде кечиримдүү болуу сооп да болот. Мен окуянын аягын тандап алдым. Баарыңар билесиңер, жаман ойго малынган адам тез эле оңолуп кетпейт. Алар турмуштун бир запкысын көрмөйүнчө тарбияланышпайт. Мен Бурмакан эненин ролун аткарам.

Адаттагыдай эле күндөрдүн биринде эне газета окуп отуруп, небереси Ританын «Чоң эне, мени кечириңиз, сизди издеп таба албай жатам...» деген

жазганын окуп, башы маң боло, көктөн издегени жерден табылып, көңүлү көтөрүлө түшөт. Газетаны кайра-кайра окуп, өз небереси эмеспи, Ритага жүрөгү жибип, ичек-боору эзилет.

Муну байкаган Айгүл энеге жүрөгү жылый :

-Эне, жүрүңүз үйгө. Неберениз Акжолтой окуудан келсе, баарыбыз Ритага барабыз. Буюрса, чоң үй-бүлө катары бирге жашайбыз...

Назгүл: Токтот! Эзелтеден элибиз сөзгө этияттык менен мамиле жасоо керектигин эскертип келишкен. Ар бир сөздүн, ойдун касиети бар, ошондуктан илгеркилер «жакшы нерсе жөнүндө ойлон», «кудай ниетиңе жараша берет», «оюңду ондо» деген сөздөрдү бекеринен айтпаса керек. Жаман ойлор топтолуп отуруп, адамды ар кандай ооруларга, элден бөлүнүүгө, өзүн-өзү жек көрүүсүнө алып келет. «Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө» дегендей, чоң энени Ританы каргоосун каалабас элем. Тескерисинче, жакшы ниет менен ак дилден бата берсе, ал кабыл болуп, кырдаал оң жагына бурулмак. Бурмакан чоң энени да, Ританы да аяп кеттим. Ошондуктан, окуянын башынан эле өзгөрткүм келди. Мен Бурмакан эненин ролун аткарып көрөйүн.

Бурмакан эне ар дайымкыдай эле бүгүн да небереси Ританы түнкү клубдан мас абалында үйүнө алып келди. Ританын чачтарын сылай, эркелете мындай деди:

- Атам-апам о дүйнө салды деп көп кайгырба, сен жалгыз эмессиң. Дайыма жанында мен бармын. Мен да күйгөн оттун чок ортосунда калдым, жалгыз уулумдун өлүмү жашоомду кайгыга салып, ичим өрт менен жалын болду. Балдарымдын арты кайырлуу болсун, калган өмүрүн сага берсин, арты майлуу, сүттүү, жаткан жери жайлуу, топурагы торко болсун! Караңгы көрү жарык, бейиштин жыты, нуру түшүп турсун! Оомийин.

- Кызым, үйүңдү периште уяласын, душманың кыйрасын. Каргагандан калас, жалгаганга жанаш кылган болсун. Көптүн тилегин көл, душмандын тилегин чөл кылган болсун. Миң бир түрдүү санаадан, жүз бир түрдүү жалаадан, көзгө көрүнгөн-көрүнбөгөн балээден сактасын. Оомийин.

- Кызым, жатып эс ал.

Рита тез эле уйкуга кирди, түшүндө ата-апасын көрдү. Алар кызын жакшы көрөрүн, бирок мындай абалда жүргөнүнө санаа тартып жатышканын айтышты. Аягында чоң энесин сыйлап, жакшы жашоого умтулуусу керектигин эскертишти.

Таң аппак атты. Рита үй жыйнап, тамак жасап, стол даярдап, кечирим суроо үчүн эки көзү төрт болуп чоң энесин күтүп отурду...

Окутуучу: Жашоодогу көп дөөлөттүн ичинен адам үчүн эң кымбаты - өмүр, тирүүлүк жана жакындарыңдын амандыгы. Кыргыз эли тарыхы, бүгүнкү күнү жана келечеги үчүн батанын ролу зор экендигине маани берип, ак бата алганга жана каргыш албоого чын дилинен аракет кылып келет.

Турмушта бардык нерсе адам ойлогондой боло бербейт. Ар кандай оошкыйыштардан улам, адамдар арасында өч-кек, доо, көңүл калуу кала берет. Кыргыз эли аны туюнткан сөздү каргыш (терс бата) дейт. Муну билдирүүдө алакандын сыртына тескери бата берилген. Бирөөдөн өтө көңүлү калып, көңүлү сууган адам «Тукумуң соолсун», «Өлбө да, көрбө» деген каргышты багыштаган. Ошондон улам «Түкүнчөнүн каргышы тийген», «Каргышына калган» деген өкүт сөздөр калган.

Каргыш тууралуу турмушта уккан-көргөн же көргөн кино тасма, окуган чыгармалардан билген маалыматыңар барбы?

Арген: Эстедим. Ч. Айтматовдун «Кыямат» романындагы Акбаранын каргышын кино тасмадан көрүп, дене боюм калчылдап кеткен. Көрсө, адам баласы менен жан-жаныбарларда да ыраазы болуу, каргоо сезимдери болот тура. Ошондон кийин жаныбарларга аяр мамиле жасап калдым...

Өмүргүл: Таенем мага айткан окуяны баяндап берейин. Илгери-илгери сулуу келин болуптур. Айылдын келиндери чогулуп, өзөнгө сууга барышчу экен. Ал эми жанагы сулуу келин өзөндүн жээгинен кеткиси келбей, суудан айдай жүзүн көрүп, өзүнө өзү суктанып отура берчү. Аны күткөн кайненеси үй тиричилигине жетишпей, кейип жүрдү. Ал эми келин мурдун балта кеспей, кайнененин сөзүн укпай, өзөнгө ат тезегин кургатпай каттаганы көбөйөт.

Ошондо капага баткан, жаны ачыган, нааразы болгон кайнене: «Сууну тигилип тиктеген, суудан чыкпаган суур болуп кал», - деп каргайт.

Бул укканга жомок, айтканга уламыш сыяктуу текст болгону менен адам баласынын жашоосуна тийгизген каргыштын ролу тууралуу ойлончу маселе болуп эсептелет...

Назгүл: Ооба, менин таятам сүтак кушу тууралуу айтып берген. Сүтак да илгери сүткө суу кошуп сатчу экен. муну эч ким байкабайт деп, сууну көбүрөөк кошо баштайт. Бир күнү карыган кемпир сүткө суу кошконун эл алдында ашкерелеп коёт. Буга уят болгон келин: «Сүт ак эле болуп турбайбы, сүт ак го, сүт ак», - деп актанып, кыйкырып жатып, кушка айланып учуп кетет экен. Ошол мезгилден бери «Сүтак, сүтак, сүтак» деп айланып учкан кушту, актанган келин деп коюшат.

Ал эми таенем дайыма: «Кызым, таң эрте өзүң нанүштө кылбай туруп, тоокторго жем чачкын. Аларды да Алла жараткан, батасын беришет. Ошентип, ишиң оңолот», - дегенин унутпайм.

Динара: Силердин маегиңерди угуп олтуруп, «Кожожаш» чыгармасындагы Суречкинин каргышын айткым келет. Адам баласына тиешелүү делген сезим жаныбарда бар экендигине таң калгам... Азыр эле интернеттен таптым, угуп көрөлүчү... Ушундан улам табият менен аяр мамиледе болуу керектигин түшүнгөм.

Мадина: Кыргыз баталарынын эң нарктуусу - Кошойдун Каныкейге берген батасы. Көкөтайдын ашында күрөшкө кийип чыгарга ылайыктуу шым табылбай, Кошойдун айласы кетет. Каныкей кандагай шым тигип, баатырды ыраазы кылат. Ошондо, көп элдин алдында Кошой чын дилинен Каныкейге алакан жая бата берет. Көп өтпөй Семетей төрөлөт... (Аңгемелешүү убакытка жараша улантылат же кыскартылат)

Окутуучу: Силердин тема боюнча ой жүгүртүүнөр, сүйлөшүүнөр өтө маанилүү болду. Эми сабакты позитивдүү нукка бурсак, элибизде залкар баталарды нарктуу, касиеттүү, даанышман улууларыбыз билекти бийик көтөрүп, алакан жая урпактарга «өмүрлүү бол», «кем болбо», «тилегиңе жет»,

«жараткан өзү колдосун» ж.б.у.с. келечектүү каалоо-тилектерди айткан. (Батанын таасири, касиети тууралуу пикир алмашуулар убакытка жараша улантылат.)

Урматтуу, студенттер, силер фразеологизмдерди кебиңерде пайдалануу менен эмнени байкадыңар.

Нурсулуу: Фразеологизмдер сөз байлыкты байытканын байкадым. Мурда фразеологизмдерге маани бербейт элем. Аны үйдөн окуп, бүгүн кебимде пайдаландым. Сабактагы менин кебим бир кыйла байыгандай таасир калтырды. Мен дайыма колдонууга аракеттенем.

Кынайым: Фразеологизмдерди кепте колдонуу менен кыргыз тилинин көркөм, таасирдүү, уккулуктуу экендигине ишендим. Биз, студенттер, окуу китептериндеги материалдарды гана айта алган адис эмес, өз оюн, билимин, билгичтигин чыгармачылык менен ойлонуп, аны так, туура, жеткиликтүү берген, өз алдынча эркин ой жүгүрткөн инсан, адис, жаран болушубуз зарыл. Ошондуктан, сабактын темасын турмуш менен тыгыз байланыштырып, аны практикалоого машыгуу – учурдун талабы.

Динара: Менин байкашыма караганда, фразеологизмдерди кепте колдонуу бир кыйла татаал, бирок кызыктуу, керектүү туюлду. Анткени, башканын кебинен фразеологизм катышса, аны чечмелөө, же өзүң колдонууда тийиштүүсүн пайдалануу кыйынчылыкты туудурду. Бирок, сөздүктүн жардамында же башкалардан сурап, маанисин түшүнүп жаттым. Мен үчүн фразеологизмдерди кебимде пайдаланууга, көркөм жана таасирдүү сүйлөөгө кызыгуум жаралды...

Назгүл: Фразеологизмдер кепте даяр материал катары колдонулат. Ал эркин сөз айкашынан кескин айырмаланып турат. Ошондуктан, тутумундагы сөздөрдү башка сөздөр менен айырмалаганга болбойт. Ошондуктан, сүйлөшүүдө ойду көркөм, жеткиликтүү, таасирдүү жеткирүү үчүн фразеологизмдерди туура пайдалануу керек. (Убакытка карап, фразеологизмдердин кептеги орду тууралуу ойлор айтылат.)

Окутуучу: Бүгүнкү сабакта актуалдуу темада пикир алмаштык, фразеологизмдерди кептеги кызматын, аны речте колдонууга машыктык,

каармандардын ролун аткардык, алардын жакшы жашоосу күрөшүп, татаал кырдаалдарды максаттуу сүйлөшүү аркылуу оң жагына чечүү үчүн күйүп-быштык, мындан ары каргыш менен батага карата көз карашыбыз өзгөрдү, анын адам жашоосуна тийгизген таасирине маани бере баштадык. Азыркы учурда ар бирибиз толкунданып, толгонуп, жан дүйнөбүз өз оюн айткысы, жалпыга жар салгысы келип турат. Мына ошол жыйынтыктуу ойлорду кагаз бетине түшүрсөк, б. а. фразеологизмдерди колдонуп эссе жазалы. (Эссе жазууга убакыт берилет, ага жараша көлөмү эскертилет. Жазуу иши жазылгандан соң ар бир студент өз ишин көркөм, таасирдүү окуйт. Жыйынтыгында жакшы эсселер аныкталат. Эгерде убакыт жетишпей калса, окутуучу бул эссе жазуу тапшырмасын үйгө берсе да болот. Себеби, кээде тапшырмалар үйдөн башталып, сабактан бүтөт, же сабакта башталып үйдөн бүткөн учурда, сабак максатына жетет.

Студенттер чакан эсселерди окутуучунун көзөмөлдөөсү менен бирден үн чыгарып окуй башташат. Тайпа окулагн жазуу ишин кунт коюп угуп, туура эмес учурларды табышат. Эгерде мыкты жазылса, аны кубаттоого алышат. Жазуу иштеринин деңгээлдерин купуя салыштыртуу үчүн активдүү жана пассивдүү студенттерге суроо берип, текст түзүү иши боюнча сүйлөшүүгө тартат.)

Өмүргүл: Достор, мен биринчи окусам дейм. (Баары макул болушат).

Каргыш албайм, бата алам

Биз, адамдар, айбандардан акыл-эсибиз жана сүйлөгөн тилибиз менен айырмаланабыз. Жараткан тартуу кылып берген бул өзгөчөлүктү туура, максаттуу пайдаланбасак, жашообуз тозокко айлануусун жогорудагы сахналык көрүнүштөн даана байкадык. Адам баласы өз өмүрүндө көптөгөн сыноолорго кабылат, «Шашкан шайтандын иши» дегендей, мындай мезгилдерде каргышка, жамандыкка жол берилип кетет. Ал эми адамдын акылы, сабыры, эмгеги, сүйлөгөн тили гана өзүн жана жакындарын түйшүктөн сактап кала алат.

Мен мындан ары бата алууга өзгөчө аракет көрөм. Жамандыкты жүрөгүмө киргизбегенге кара жанымды карч ура аракеттенем. Суук тилдүү

ушакчыларды укпайм. Албетте, бата жөн жерден алынарын да унутпайм. Эч качан бирөөнүн жер менен жексен кылган каргышына калып, каңырыгым түтөп, жүрөгүм түшүп, каңырыгым түтөп отургум келбейт.

Жогорудагы окуяларда каармандардын ролун аткарып, алардын көйгөйүн жөн терим менен сезип, кошо кайгырып, боорум ооруп, аларды кыйынчылыктан алып чыгууга болгон аракетимди жумшадым.

Албетте, менин куралым туура сүйлөшүү болду. Көрсө, «Жакшы сөз жыланды ийинден чыгарат» дегендей, сүйлөшүүнүн адам турмушундагы мааниси зор экендигине жүрөгүм менен ишендим.

Окутуучу: Өмүргүл, азаматсын. Сен эссени таасирдүү, жеткиликтүү жазыпсың. Жазылган ишти кулак-мурун кескендей муюп уктук.

Өмүргүлдүн жеке пикири маанилүү экендигин белгилеп, мындан улам максаттуу сабак өттүк десек болот.

Таңчолпон: Эссеге мен да жыйынтыктуу оюмду жаздым. Бүгүнкү сабактагы көтөрүлгөн проблема мени терең ойго салды жана кыйын кырдаалдардан чыгуунун жолдорун үйрөнө алдым. Анда уландысын эсседен окуп берейин.

Жашоодо адашпа

Жашоодо ар кандай кырдаалга учурайбыз. Кээде ал түгөнбөгөн түйшүккө салып, жаза тайып же тескерисинче, оң жагына чечип кетебиз. Көпчүлүк үй-бүлөлөр, достор, топтор котур ташы койнунда бар, чырпык башын сындырбаган, алчы таасын жеген таш боорлордун айынан, же ич ара түшүнбөстүктөн, чечкинсиздиктен, ойлонбогондуктан эки башка жолго түшөт да, жашоодо кара жолдор пайда болот. Бүгүн күбө болгон көрүнүштөн улам мындай ар бир көйгөйдү өз учурунда терең ойлонуп, жаман ойлорго берилбей, туура жол тандап жана максаттуу сүйлөшүү менен гана чечсек оң жыйынтык берерине ынандым. Эгерде кадам сайын түйшүк чиеленишип кете берсе, аягы өтө кайгылуу бүтөт. Биз, баарыбыз, мындай жыйынтыкты каалабайбыз.

Динара: Ооба, туура айтасың, Таңчолпон. Мен да сөз, сүйлөшүү жөнүндөгү пикиримди айтып берейин.

Сөз – байлык

Сөз – адамзаттын колундагы уникалдуу, табылгыс курал. Анткени, сүйлөшүүнүн таасири менен согуш башталышы же тынчтык келиши толук мүмкүн. Качантан бери чечилбеген маселе, талаш жана адамдын турмушу сүйлөшүү аркылуу чечилгени баарыбызга маалым болду. Илгертеден бери чечен-элчилер эки адамды, элди сүйлөшүү аркылуу гана элдештирген. Тирешип, кун куушуп турган эл заматта бири-бирине сый көрсөтүшүп, каргыштар ак батага айланган.

Достор, жараткан берген акыл-эсти, тилди максаттуу пайдаланалы, бирөөнүн көңүлүн оорутпай, батаны көбүрөөк алып, каргышты унутта калтырсак деген аруу тилектемин.

Окутуучу: Батада аруу тилек, таза ниет камтылат. Бата же каргыш адамдын бүт өмүрүнүн аягына чейин таасир этиши мүмкүн экендигин туура баамдап, жан күйгөн жоопторуна жана ит арка болбой, кой үстүндө торгой жумурткалаган заманда жашайлы деген ниетинер жүйөөлүү болду.

Сабак ар бир жан дүйнөгө таасир этип, силерди туура жолго багыттап, жакшы таасир калтырганына кубанычтамын.

Эламан: Сабак учурунда канткенде бата ала алам, кантип каргышты өзүмө жолотпойм деген ойлор мени да түйшүккө салды. Ар бир ролду чын дилибиз менен аткарып, түрдүү кырдаалдарда терең ойлонууга, өз оюбузду далилдүү, таасирдүү берүүгө, башка менен туура, максаттуу сүйлөшүүгө үйрөнө алдык. Мен да бүгүнкү сабактан алган таасиримди жаздым. Анда окуп берейин.

Тарбия

Бүгүнкү сахналык көрүнүштөгү окуянын алдын алса болот беле деген ойдо катуу толгондум, аягы жаман бүткөнүн көрүп, кабыргам кайышты. Менимче, балага бешиктен бели чыга электе берген тарбияга өтө маани берүү зарыл. Анткени, адам менен тарбия бири-бирин өмүр бою чырмалыша коштоп жүрөт. Тарбия адамзаттын тагдырына түздөн-түз таасир этип, каалагандай калчап өзгөртүп турат. Ошондуктан, балага жашоонун ак-карасын таанытуу, аны жат көрүнүштөрдөн оолак кармоо, өзүн жана өзгөнү сыйлоого,

адамгерчиликтүүлүккө, ыймандуулукка, эмгекчилдикке, патриоттуулукка чакыруу, туура ойлонууга, өз оюн коргоого, башкалар менен сылык сүйлөшүүгө, үйрөтүү керек.

Буюрса, келечекте балдарыма татыктуу тарбия берүүгө ар тараптан аракет кылам. Анткени, туура тарбия алган бала оң жолдон адашпай, ийгиликтүү, сыпайы, камкор болуп, каргыштан алыстайт, дайыма бата алып жашайт. Үмүт шамы эч качан өчпөйт, андыктан ар бир адам жашына карабай, дайыма тарбияланууга милдеттүү.

Нурсулуу: Эламандай мен да чаташкан ойлордун арасында түйшүк тартып отурдум. Бул боюнча жыйынтыктуу пикиримди төмөнкү эссеге жаздым.

Бата алалы

Кыргыз элинин тарбияга өзгөчө маани берген. Балага, доско, тууганга ж.б. карата кеп-кеңештерин да тарбия деп ойлойм. Азыркы ааламдашуу мезгилиндеги оош-кыйыш, жетишкендиктерден биз да четте калбадык. Чоң энемдер илгерки кыргыздардын үй-бүлөлөрүндөгү тарбия, мамиле ж.б. айтып берип калат. Кээде ал мага укмуштуу жомоктогудай угулуп кетет.

Бүгүнкү сабактын аягында биз, кыргыз жаштары, батыш элинин коомго терс таасирин тийгизген жактарын үйрөнбөй, алардын эмгекчилдигин, билимдүүлүгүн үйрөнүүбүз зарыл. Себеби, эзелтен келаткан жашы улуу адамга сый көрсөтүүнү унутта калтырып, билимдин, тарбиянын казынасы болгон улуу адамдардан алыстап бараткандайбыз. Чоң ата, чоң энелерге интернетке байланган неберелер көңүл да бурбай баратат. Мындан улам аксакал аталар, ак элечек энелердин бата берүүсү солгундап кеткендей. Көрсө, туура сүйлөшүүнүн адам турмушуна тийгизген таасири чоң турбайбы.

Менин баамымда, ата-энебиз, чоң ата, чоң энелерибиз менен дайыма сүйлөшүп, алардан кеңеш сурап, каргыш албай, бата алганга аракет кылышыбыз абзел.

Назгүл: Мен Ританын тагдырына чын жүрөгүмдөн күйүп-быштым. Анда кеп башынан болсун.

Жамандык эшик какпасын

Ар бир адамдын турмушун жакшылык-жамандык эриш-аркак коштоп жүрөт. Жамандыкты жек көрүп, андан чымын-куюн болуп качып, төбө чачыбыз тик туруп коркуп, жөргөмүштүн торуна чалынбайлы деп адаштырууга аракет кылабыз, бирок ал кээде эшигинди каккылай келет. Балким, жашоодо жамандык болбосо, жакшылыктын баркын сезбейттирбиз. Ошентсе да, өз бактыбыз, жан дүйнөнүн тынчтыгы, ийгилик үчүн сөздү тандап, аяр сүйлөп, жүрүш-турушту оңдоп, адал эмгектенип, туура жашаш керек. Анткени, жашоодогу ар бир кадамыбыз тагдырыбызга таасири зор тийгизерине бүгүнкү сабакта дагы бир жолу ынандык.

Демек, өз тагдырыбыз өз колубузда турбайбы. Мен бата менен каргыштын касиетин толук аңдадым, мындан ары улуулардын ичи жылыта урматтап, кичүүлөөрдүн жылдызын жаркылдата ызаттап, бата алууга шашам, каргыштан жаа бою качам.

Окутуучу: Бүгүнкү сабакта бири-бириңерге дайыма сылык сүйлөп, сыпайы мамиле кылууга, кыйын кырдаалдарды өз убагында максаттуу сүйлөшүү аркылуу чечүүгө, ал үчүн туура текст түзүүгө, ал маалыматты башкага туура, толук жеткирүүгө машыгып, жашоонун жакшы жолун тандоого багыт алгандыгыңар жана сөздүн, сүйлөшүүнүн адам турмушундагы кызматына, ролуна маани берип, аңдап түшүнүп, коммуникативдик компетенттүүлүгүңөрдү калыптандырууга жана өркүндөтүүгө карата жасаган аракетинер мени кубандырып турат.

Үйдөн орус жана англис элинин бата менен каргышка кандай көз карашта экендигин, бата берүү, каргоо ыкмалары тууралуу маалымат таап келесиңер. Кийинки сабакта аны аргументтүү фактылар менен айтып бересиңер.

Баалоо боюнча кимде кандай пикир бар?

Назгүл: Сабак кызыктуу, жандуу өтүлдү. Баарыбыз фразеологизмдерди пайдаланып сүйлөдүк, сүйлөштүк, жаздык, окудук, түшүндүк ж.б. Ошондуктан, пассивдүү студент болгон жок, демек начар баа да жок дегим келет.

Арген: Сабактын практикага багытталып өтүлүшү баарыбыз үчүн пайдалуу болду. Мындай кызыктуу сабакта ар бирибиз таасирленип, активдүү катышат экенбиз. Андыктан, мен да баарына жакшы деп баалайм.

(Убакытка жараша окутуучу студенттердин пикирин эске алуу менен ар бир иш-аракетке комментарий берип, өз баасын берет. Сабакка активдүү-пассивдүү катышкандардын иш-аракетин мүнөздөп, мыкты окууга шыктандыра багыт берип мактайт. Андан соң кийинки сабактын тапшырмасына силлабус боюнча багыттоо берилет).

Окутуучу: Бүгүнкү сабакта көтөрүлгөн маселелер ушуну менен аяктап калбайт. Муну дайыма эске тутуп, көкүрөккө кадоо зарыл. Анткени, өзүңөр туура белгилегендей, жашоодо батага жанашып, каргыштан адашып жашоо адамзаттын негизги милдеттеринин бири экен. Ошондуктан, жогоруда айтылгандарды жүрөккө сактап, дайыма улууга урмат, кичүүгө ызат көрсөтүп, ак-караны таанып, өзүн жана өзгөнү сыйлап, жакшы жашоо үчүн талыкпай аракеттенүү керек тура. Силердин сабактагы ар бир иш-аракетиңерди көрүп, жазган эссени угуп, бир чети жеке ийгилигиңерге кубансам, экинчиден турмуштагы түрдүү кырдаалдарда туура, максаттуу сүйлөшүү аркылуу ийгиликке жетериңерге ишеним артылды. Студенттер, баарыңарга ырахмат айтуу менен сабакты жыйынтыктайлы. Кийинки сабакта кайрадан саламатта көрүшөлү. (Сабак аяктайт)

Сабактын темасы: **Калк кадырманы – Курманжан датка**

Адам аттарынын жазылышы(улантуучу тайпа үчүн, 2 саат (90 мүнөт))

Сабактын максаты:

- 4) Курманжан датка тууралуу түшүнүктөрүн тактоо, бекемдөө, анын тарыхтагы орду, кыргыз эли үчүн жасаган эмгеги тууралуу кеңири маалымат берүү. Кыргыз тилинин орфографиялык эрежелери боюнча алган билимдерин, билгичтиктерин байытуу, туура жазуу, туура сүйлөөнүн адам турмушундагы ролун аңдоо. Студенттердин оозеки-жазма кебин өстүрүү, өнүктүрүү. Мамлекеттик тил мыйзамы тууралуу маалыматтарын тереңдетүү;
- 5) туура сүйлөөгө, сылык, маани-максаттуу сүйлөшүүгө үйрөтүү менен студенттерди тарыхый инсандардын эмгегин баалоого, унутпоого, тарыхты билүүгө, адеп-ахлактуулукка, эмгекчилдикке, патриоттуулукка тарбиялоо;
- б) студенттердин оозеки-жазма кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү, оозеки-жазуу көнүгүүлөр аркылуу орфографиялык сабаттуулугун өнүктүрүү, өз алдынча эркин ой жүгүртүүсүн калыптандыруу жана өстүрүү, жеке көз карашын тартынбай айтууга, жеткиликтүү түшүндүрүп бере алуусун, аны далилдөөгө жана коргоого үйрөтүү, жаңы сөздөр аркылуу сөздүк корун байытуу. Алган билим, билгичтик, көндүмдөрүн турмушта колдоно билүүгө машыктыруу.

Күтүлүүчү натыйжалар:

- Курманжан датканын кыргыз эли үчүн жасаган эмгеги тууралуу кеңири маалымат алышат, анын тарыхтагы орду тууралуу түшүнүктөрү бекемделет. Кыргыз тилинин орфографиялык эрежелери боюнча алган билимдери, билгичтиктери тереңдейт. Студенттердин оозеки-жазма кеби өсүп-өнүгөт. Мамлекеттик тил мыйзамы тууралуу маалыматтары тереңдейт;
- туура сүйлөөгө, сылык, маани-максаттуу сүйлөшүүгө үйрөнөт. Студенттер тарыхый инсандардын эмгегин баалоого, унутпоого, тарыхты билүүгө, адеп-ахлактуулукка, эмгекчилдикке, патриоттуулукка тарбияланышат;

- оозеки-жазуу көнүгүүлөр аркылуу студенттердин оозеки-жазма кеп ишмердүүлүгү өркүндөйт, өз алдынча эркин ой жүгүртүүсү калыптанат, жеке көз карашын тартынбай жеткиликтүү түшүндүрүп бере алат, аны далилдөөгө жана коргоого үйрөнөт, жаңы сөздөр аркылуу сөздүк корун байытат.

Студенттер ээ болуучу компетенттүүлүктөр:

2. Тилдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу:

- 3.4. Жазуу жана оозеки кепин логикалык жактан туура, аргументтештирип, так куруу;
- 3.5. Жазуу ишмердүүлүгүндө орфографиялык сабаттуулугун арттыруу;
- 3.6. Алган билимдерин жана билгичтиктерин өз алдынча өркүндөтүү.

4. Коммуникативдик компетенттүүлүктөр:

- 4.1. Эркин сүйлөшүүгө машыгуу, оозеки-жазма текст түзүү;
- 4.2. Сөздүк корун байытуу;
- 4.3. Өз алдынча эркин ой жүгүртүүсүн калыптандыруу жана өстүрүү;
- 4.4. Жеке көз карашын тартынбай айтууга, аны далилдөөгө жана коргоого үйрөтүү;
- 4.5. Чечендик кепке жатыктыруу.

5. Кесиптик компетенттүүлүктөр:

- 5.1. Кесиптик маселелерди чечүүдө алган билимдерин пайдалануу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү;
- 5.2. Келечектеги кесибинин маңызын жана практикалык маанисин түшүнүү, ага туруктуу кызыгуу жаратуу.

Сабактын жабдылышы: Сүрөттөр, буклеттер, сөздүктөр, тексттер, тиркемелер, таратмалар, дубал гезиттер, адабияттар, көрмө тасма.

Сабактын тиби: Алган билим-билгичтикти өздөштүрүү, көндүмдү бышыктоо.

Сабактын методу, формасы: Сабак-аңгемелешүү, талкуу, суроо-жооп, өз алдынча иштөө.

Сабак байланышы: тарых, адабият, англис тили

Сабактын болжолдуу регламенти:

7. Уюштуруу- 5 мүн.
8. Жаңы тема
9. Чакыруу- 15 мүн.
- 10.Бышыктоо- 53мүн.
- 11.Кийинки сабакка багыттоо - 7 мүн.
- 12.Баалоо, жыйынтыктоо - 5 мүн.

Сабактын жүрүшү

Студенттер мурдагы сабакта берилген багыттоого, тапшырмага ылайык даярданып келишет. Темага тиешелүү сүрөт, буклеттерди илип, гезит-журнал ж.б. материалдарды жайып коюшат. Алган билимди аудиторияда өздөштүрөт, билгичтиктерин бышыкташат, көндүмдөрүн турмушта колдонууга машыгышат.

1.Уюштуруу.

«**Кар томолугу**» жана «**Сыр сандык**» муз жаргычтары аркылуу сабак уюштурулат.

Максаты: Айтылган сөздү, маалыматты узак убакыт бою эске тутуу, ишеним атмосферасын түзүү, бат ойлонууга, эркин аңгемелешүүгө багыт алуу.

Жүрүшү: Студенттер ай тегерек отурушат. Окутуучу тема сунуштайт, отургандардын бири биринчи сөзүн айтат, кийинкиси ал сөздү кайталоого жана (тапшырмага ылайык) аны улай өз сөзүн кошумчалоого тийиш, андан ары ар бир катышуучу өзүнөн мурдагы айтылган сөздөрдү атайт жана тиешелүү сөздү кошумчалайт. Оюн ай тегерек отургандардын бири сөз тизмегинен бирин айтпай калганча (сөздү унутуп калат же түшүрүп кетет, тыным жасайт. Мындай учурда жаза катары тапшырмалар берилет) улантыла берет. Андай учурда оюн башка студенттен башталат жана ошондой эле белгиленген убакытта гана ырааттуулукта өтөт.

Тапшырма: Курманжан датка тууралуу сүйлөм түзүү керек. Окутуучу ал сүйлөмдү доскага жазып турат.

Болжолдуу үлгү: *Арген: 1832-, Касым: жылы, Жазгүл: Курманжан, Илхом: Кокон, Ирода: бийликтерине, Айпери: кызмат, Дилшод: кылып, Виктория: «датка», Данияр: деген, Гулноза: наам алган.*

Жазалоо тапшырмасы: «Сыр сандык» музжаргычы.

Оюндан чыгарылган студент сырдуу сандыктан тапшырма жазылган таратма (тарыхый буюмдардын (ачкыч, таажы, мөөр шакек, калкан, кылыч ж.б.) сүрөтү түшүрүлгөн таратма) тандап алып чыгып, ага жооп берет. Сыр сандыкка түрдүү тапшырмалар катылат. Мисалы, англис тили багытында окуган студенттер үчүн адистикти эске алып, котормо, салыштыруу түрүндө, аудиторияга жагымдуу маанай тартуулаш үчүн тамаша айтуу, тартынбастыкты ойготуу, эркин оюн айтуу максатында ыр ырдоо, табышмак, жаңылмач айтуу, күндөлүк кабарлардан маалымат берүү ж.б.

Болжолдуу суроо: *Курманжан ыр жаратканбы жана жашыруун аты бар беле? Ырларынан мисал келтирип бере аласыңбы?*

Болжолдуу жооп: *Курманжан акын болгон дешет. Жашыруун аты - Зыйнат.*

Көтөрүлүп күн чыкса,

Көлөкөлөр талы жок.

Жаз жадырап келгенде,

Гүлдөй турган багы жок.

Асмандагы жетиген,

Мени менен сегизби.

Тагдыры шоордуу Курманжан,

Тийгениң сенин теңиңби?

Болжолдуу суроо: Берилген сүйлөмдү кыргыз тилине котор.

August 13th. Next morning I discovered that Hassan s mother, known fs the Queen of Allai, was living in the other large uyrт.

Болжолдуу жооп: *Баш оонанын он үчү. Эртеси «Алай ханышасы» деген ат менен белгилүү болгон Хасанбектин апасынын кийинки ак өргөөдө турарын билдим.*

Болжолдуу суроо: Төмөнкү сүйлөмдөн туура эмес энчилүү адам аттарын таап, жазылышына көңүл бур.

курманжан менен жаркынайым кол кармашып көрүштү.

Болжолдуу суроо: Адам аттары – Курманжан, Жаркынайым. Энчиленип коюлгандыктан, эрежеге ылайык адам аттары баш тамга менен жазылышы зарыл.

Болжолдуу суроо: Берилген сүйлөмдү англис тилине котор. Адам атынын жазылышына көңүл бур.

Курманжан датка Түркстан генерал-губернатору белекке берген жибек парча тонун жамынып, эки кызматчысынын коштоосунда менин өргөөмө тез эле кирип келди.

Болжолдуу жооп: *Led by two elderly servants, Kurmanjan datka presently came across to my yurt, wearing a rich khalat of silk brocade, trimmed with fur, the gift of one of the governor-general of Turkestan.*

Курманжан датка деп туура жазылган. Байкашыма караганда, көрнөк-жарнак, көчө, гезит-журнал беттеринде Курманжан Датка деп туура эмес жазылып да жүрөт, бул туура эмес.

Окутуучу: Датка деген сөздүн маанисин ким түшүндүрүп бере алат?

Чолпон: «Датка» сөзүнүн түшүндүрмөсү айтып берейин, «Датка. Кокон жана Бухара хандыгында полковниктик чиндеги (кээде генерал) жогорку наамдардын бири. Датканын милдети өзүнө караштуу аймактагы элдин арымунун ханга жеткирүү болгон» [78:405]. (эскертүү: Сабактагы жаңы сөздөргө биргеликте түшүндүрмө, котормо берилип турат).

Окутуучу: Азаматсыңар, бул көнүгүүлөрдөгү суроолорго мыкты жооп бердиңер, демек бүгүн силер сабакка кызыктуу, маанилүү көп маалымат менен келдиңер деп ишенем. Баарлашуу аягына чейин тексттерде катышкан адам аттарын бирин калтырбай, доскага тизмелеп жазып турайын. Бул боюнча сабак аягында сүйлөшөбүз. Буюрса, сабагыбыз аябай кызыктуу болот окшойт, ээ? Аңгемелешүүнү баштадыкпы?

Студенттер: Ооба, биз даярбыз, баштайлы.

Өздөштүрүү-бышыктоо

Иштин максатына ылайык текст аркылуу студенттердин коммуникативдик компетенциясын калыптандырууга, өнүктүрүүгө багытталган дагы бир мисалды карап көрөлү.

КТРден берилип жаткан «Улутман» көрсөтүүсүндөй «Талкуу» ыкмасын колдонуп, студенттерди жандуу баарлашууга үйрөтүү менен сабак өтүү жакшы жыйынтыгын берүүдө. Мындагы эң негизги өзгөчөлүк окутуучу өзү билбегендей, билгенге умтулгандай түр көрсөтүп, кызыгуу менен студентке суроо аркылуу кайрылат. Муну менен студентке ишеним, эрктүүлүк, жоопкерчилик жүктөлүп, алдыга умтулуу, кызыгуу, жоопкерчилик, чыгармачылык менен иштөө пайда болот. Талыкпаган эмгектин натыйжасында маанилүү сүйлөсөм, эч ким билбеген маалыматтарды айтсам, тайпада өз ордумду тапсам, окутуучу менин билимимди бааласа ж.б.у.с. ойлор менен сүйлөөнүн, баарлашуунун, билим алуунун сапаттык көрсөткүчү күн сайын жогорулайт.

Окутуучу модератордун милдетин аткарып гана турат. Такталбаган, чаташкан суроо-жоопторду өзү айтпастан кайра эле аудиторияга салып берет.

Эки баскычтуу билим берүү (Болонья) системасынын талабына ылайык студенттер силлабус боюнча сабакка даярданып келишет. Өлкө таанууга багытталган темалардан Курманжан датка тууралуу көрсөтүлгөн тексттерди «Улуттук дөөлөттөрдүн» 2-бөлүгүнөн (31-48-беттер) окуп, сөздүк ишин өз алдынча жүргүзүп, ал тууралуу атайын тартылган кино тасманы көрүп, өз алдынча кошумча маалыматтарды кошо жыйнай келет.

Биздин бекем ишенимибизде, сабактын башынан аягына чейинки иш-аракеттер, кадамдар өтүлүүчү темага, максатка гана чиеленип байланышы зарыл. Мисалы, баарлашууга үйрөтүүнүн формаларынын бири талкууну ыкмасын колдонуу аркылуу студенттин ой бөлүшүү, пикир алмашуу, маалымат менен пикирди өздөштүрүү, суроо бере билүү, ага жооп айтуу, жамаатта иштөө, бири-бирин жакындан таануусу, курулай жаттоодон арылып, жасалган ишке баа берүү ж.б. жөндөмдөрүн өркүндөтөт [129].

Окутуучу: Баарлашууну (талкууну) баштардан мурда «Курманжан датка» кино тасмасынан алынган 2 мүнөттүк үзүндүгө (Камчыбектин даргага асылган жер) назар салалы.

Андан ары окутуучу студенттерге жылуу, демократиялуу мамилесин улантып, сабактын мазмундук өзөгүн түзгөн баарлашууну түрдүү кызыктуу суроолорду ортого таштоо аркылуу баштайт. Студенттер өз ойлорун эркин айта, пикирлерин далилдөөгө киришет. Башкача айтканда, билимди жандуу сүйлөшүү, баарлашуу сабагынан алууга багытталат.

Окутуучу: Курманжан датканын сергек, сезимтал, намыскөй, акылдуу болуп чоңоюшуна атасы Маматбайдын таасири чоң дешеби?

Назгүл: Ооба, мен окуган маалыматтар боюнча, Курманжан энебиз жаш кезинен эле элдик үрп-адатты, каада-салтты кадырлаган, келим-кетимдүү үй-бүлөдө тарбиялангандыктан өз оюн тайманбай бетке айткан, акыл-эси башкалардан өзгөчөлөнүп турган, намыскөй кыздардан болуп өсөт экен. «Алма сабагынан алыс түшпөйт» дегендей, анын мындай өсүшүнө атасынын да таасири зор болгон деген ой туура. Атасы, Маматбай, - накыл билги, орду менен сүйлөгөн, бирөөнүн акысын жебеген, караөзгөйлүгү жок, мал-жандуу, ата-тегинен динди, руханий түпкүлүктү бекем кармаган сабаттуу адам болгон.

Малика: Мен кошумчалап коёюнчу, ата-энеден алган жакшы тарбия тагдырга түз таасирин тийгизет. Анткени, ата-эне жашоонун багытын тандоого, өзүн жана өзгөнү сыйлоого, жашоо үчүн күрөшүш керектигин да тарбия аркылуу берет. Мисалы, Курманжан 17 жашка чыкканда атасы кудалашып койгон 500 түтүндүү Жоош уруусунун Төрөкүл деген бийинин Кулсейит аттуу уулуна берет. Бирок, күйөөсү көңүлүнө толбогондуктан бир жылдан кийин атасынын үйүнө келе берет. Бул жерде анын өжөрлүгү, жашоо өчөн күрөшү, эр жүрөктүгү, чечкиндүүлүгүн көрүүгө болот. Эгерде, азыркыдай жашоонун маңызын акча, байлык гана түзөт, акчага бардык нерсени сатып алса болот деген түшүнүк менен тарбиялаганда, балким Курманжан датка болбой калмак беле деген ой пайда болот. Менин байкоом боюнча, балага ата-эненин туура тарбиясы баарынан жогору деп эсептейм.

Назгүл: Мен кытайлык кыргыздын фейсбук баракчасына жазган кызыктуу макаласын айтып берейин. Анда Курмажан датканын биринчи күйөөсү акыл-эси ордунда, келишимдүү жигит, аны эч ким чанбагандыгы тууралуу жазылат. Бирок, ал оорукчан болгондуктан, тойдон кийин 3 күндөн соң каза табат. Датка энебизди күйөөсүнүн туугандарына турмушка бермекчи болушат. Буга Курманжан каршы болот. Балким, мындай чечимге макул болбой, келе бергендир деп ойлодум.

Окутуучу: текстти анализдеп, изденип окуганыңар, ал боюнча бүгүнкү турмушка байланыштыра ой жүгүрткөнүңөр, албетте мени кубандырбай койбойт. Азаматтар, андан ары уланталы...

Мохинур: Мен анын тайманбас, кадыр-барктуулугун айткым келди. 1832-жылы Курманжан Кокон бийлигине кызмат кылып, элге кадыр-баркы сиңген Алымбек даткага кокусунан жолугуп, көп өтпөй аны менен тагдырын кошкон. Бул никелешүү жөнүндө ар кандай уламыштар айтылып жүрөт. Анын бири мындай: Алымбек датка Маматбайдын жакын туугандарынан болот. Ал Курманжандын кызыктай тагдыры жөнүндө угат да, кыздын кадамын эрдик катары санап суктанат. Анан аны көрүп, келиндин акылы менен сулуулугунун туткуну болот. Курманжан Алымбекке турмушка чыгууга макул болот, бирок анын өргөөсүнө токол катары кирбейм деген шарт коёт. Анын шарты боюнча Алымбек Ак-Буура суусунун боюна кырк өргөө тиктирип, Курманжанды кыз-келинге жандатып, кырк күн той берет. Ал той жөнүндө Алай өрөөнүндө көпкө чейин аңыз сөз айтылып калат.

Мен муну менен эмнени айткым келди? Демек, Курманжан энебиздин ушундай эрктүү кадамдары, калыс мүнөзү кийин анын коомдук иштерди чечкиндүү, мыкты жүргүзгөндүгүнө зор таасирин тийгиген. Өзүн, улутун сыйлагандыктан кыргыз элине да кадыр-баркты каалап, орус падышачылынан кыргыздын маданиятын, динин, пикирин сыйла деген сыяктуу талаптарды коё билген. Ал жеке керт башынын кызыкчылыгы үчүн элди эч качан пайдаланган эмес. Жадакалса, элинин тынчтыгы үчүн баласын курмандыкка чалган. Ар бир

элге ушундай кемеңгер баатырлар керек. Бул жөн гана тарых эмес! Бул – баарыбызга сабак!

Арген: Эсиңердеби, кыргыздын каймактарын «кулак» деп, сүргүнгө айдаган. Ошондон улам, бай болбош керек, байдын баласы окуганга, эл арасында иштегенге тыюу салынат, ал эл душманы дешкен. Мына ушундай басынтуулардан улам, көпкө чейин аң-сезимибизде байларды эл душманы деп келдик. Эгемендүүлүк алгандан кийин гана буга көз карашыбыз таптакыр өзгөрдү. Айтайын дегеним, колунда бар, турмушу тың, бай адамдар да калыс, акылман, балдарына туура тарбия бергендерден болот. Мисалы, «Алай ханышасы» деген атак алган тарыхый инсан Курманжан энебиз Маматбай аттуу колунда бардар адамдын үй-бүлөсүндө жарыкка келген. Атанын туура тарбиясы элдин келечегине, керегине жарады. «Тарбиянын мыктысы – ата-эненин, элдин бактысы» дегендей, балдарды туура тарбиялоого өтө көңүл бурушубуз абзел. Мына ата-эненин коомдун, баласынын алдындагы милдетинин, ийгилигинин жемиши катары датка энебиз Түштүк Кыргызстанга, Фергана чөлкөмүнө, жалпы Орто Азияга, ал турсун Петербургга, Финляндияга, Кытайга да белгилүү болгон. Курманжан датка өлкөнүн саясий окуяларына, кокон бийликтеринин аракеттерине күйөөсү Алымбек датка менен катар эле аралаша баштаган. Ал күйөөсү Кокондо жүргөндө анын ордун жоготпостон эл башында билги катары таанылган.

Окутуучу: «Жакшы аял күйөөсүн хан кылат, жаман аял күйөөсүн кара жер менен тең кылат» дегендей, акылгөй, кыраакы Курманжан күйөөсүн бир канча жолу өлүмдөн алып калат жана ордодо болуп жаткан окуялар тууралуу кабар алып турат. Бул анын аброюн көтөрөт.

Динара: Сиздин оюңузду андан ары улап, Курманжандын өтө зиректигин, тил билгилигин, көрөгөчтүгүн, сылыктыгын айткым келип жатат. 1841-жылы Шералы Коконго хан болуп такка отурат. Алайдан Алымбек датка аялы Курманжан менен куттуктоо үчүн атайын барышат. Ушул жерде Шералынын аялдары Жаркынайым жана Сонайым менен таанышат. Дасторкон четинде зайыптар бири-бирин жакшылап билип, жакын болуп калышат. Аялдар өзүбүз

элдин тынч, бейпил жашоосу үчүн бири-бирибизди колдойбуз дешип, күтүлбөгөн кырдаалдарда жардам берүү үчүн белги катары жүз аарчыларын алмашышат. Шералы хандын көзү өтүп, уулу Кудаяр бийликте турганда да Жаркынайым менен байланышы үзүлбөй, кайра чыңалган. Мындан улам, бизде, кыздарда, жакшы жубай болуу үй-бүлөгө да, элге, мамлекетке да жакшы таасирин тийгизерине көзүм жетип отурам.

Навруза: Мен мурда Курманжан датка тууралуу жазылгандарга маани берип окуган эмесмин. Бул жөн гана тарых деп, этибарга албайт элем. Ал эми азыр ал боюнча берилген тексттерди анализдеп, салыштырып окуп, киносун көрүп, жогорудагы айтылгандарды угуп, баарын жүрөгүм аркылуу өткөрүп отурам. Көрсө, анын кыргыз эли, Кыргызстан үчүн жасаган эрдигин, кызматын, тилегин унутушубуз кечирилгис күнөө экен. Мага өзгөчө таасир калтырганын айтып берейин. Бул – анын күчтүүлүгү, сабырдуулугу, тайманбастыгы. Бүгүнкүдөй тынчтык заманда «стресс», «депрессия», «көңүл чөгүү», «турмуштун таттал кырдаалдарына туруштук бере албоо», «жан дүйнө оорусу», «өзүн өзү өлтүрүү» ж.б. түшүнүктөр баарыбызга маалым. Алаамат мезгилдеги Курманжандын эрктүүлүгүнө, сабырдуулугуна баа берүү керек. Себеби, 1862-жылы Алымбекти Кокондо кас душмандары өлтүрүп кеткенден кийин Курманжан тагдырдын соккусуна мүнкүрөгөн жок. Тескерисинче, анын бийлигин улантып, өзүнүн көсөмдүгү жана дипломатиялык жөндөмдүүлүгү менен Алайдын гана кыргыздарын эмес, бүткүл Фергана өрөөнүнө даңктуу башкаруучу катары бааланган.

Окутуучу: Биз буга чейин жана азыркы көргөн үзүндүдөн көп нерсени баамдадык деп ойлойм. Айрыкча, Сабира апабыздын ролунда Курманжан датканын образы укмуштуудай жеткиликтүү берилди ээ? Эне, эненин чексиз мээрим, кайратман, бала үчүн өз жанын курмандыкка чалууга даяр турган - аруу зат. Үзүндүнү көрүп жатып, энелердин дагы бир касиети ачылды. Бул – кээ бир эркектердин колунан келбеген сапат, б. а. баласынан да эли-жерди, тынчтыкты жогору койгон эр жүрөк, акылман энелерге баа бердик. Бир гана Курманжанды эмес, жер жүзүндөгү баласын жоготкон бардык энелер эсиме

түштү. Жер бетинде тынчтык болсо экен, эне бала эч качан ажырабасын, эркиндиктин баркын биле, ынтымакта, жакшылыкта жашасак.

Айзат: Ооба, мен да өзгөчө таасирлендим. Азыр эле тасмадан көргөнүбүздөй датка энебиздин дар жакка ээгин көтөрө жүз буруп, кош бөйрөгүн мыжыга таянып, бүткөн бою калчылдап, кош айтканы болгондой үнсүз башын ийкегени бир чети жүүнүмдү бошотсо, бир чети кандайдыр бир күчтөр мени чыйралткандай болду. Ошентсе да эне да, Алла берген теңдешкис мээримин төгүлөт. Эненин мээримин эч нерсеге теңдешкис, эч нерсеге салыштырып болбойт. Баласын өлүмгө түгүл жамгырга, шамалга да калтыргысы келбейт. Бул – өтө кейиштүү жагдай. Ушул көрүнүштү аткарып берсем кандай дейсиңер?

Оор үшкүрүнүп алып, ичтен өксүгөндөй үнү калтырап барып, кайраттуу үн менен минтти:

-Уулум! Кайратыңдан жазба, уулум! Сал сыйыртмакты мойнуңа. Карызыңды төлөрүң жокпу артыңда?! Калдайган калың тууганың турбайбы?! Өлүм алдында майышты дебейби?! Сал сыйыртмакты?!

Жашоодо мындан артык кайгы, мындан артык оор күн барбы? Мен мындан чоң сабак алдым десем түк жаңылышпайм. Кээде мен деле ишим оңунан чыкпай, жашоомо кыжаалат боло калганымда, жан дүйнөмдү ансайын жабыркатып, тагдырыма таарынып калмай адатым бар эле. Эми мындан ары жашоого болгон багытым, күрөшүм түп тамырынан өзгөрдү.

Нурсулуу: Саламатсыңарбы, достор. Мен Курманжан энебиздин дипломаттык талантын белгилеп айткым келет. Ал чет элдик дипломаттардын бардыгы менен бирдей сүйлөшкөн. Өз ара мамилелердеги татаал маселерди эки тарап тең ыраазы болгудай кылып, таң каларлыктай чече билгендиги бир чети суктантса, экинчиден аябай таасирлендим. Датка табиятынан дипломаттык этикетти ашкере сонун билген, сөзгө чечен, логикалык ой чабыты так жана терең болгон экен. Жети шаарды символдоштуруп жети ачкыч аркылуу Орусияга тапшырганы, шартнааманы да кыргыздардын пайдасына чечкендиги төө көтөргүс ийгилик эмей эмине? Бекеринен, Орто Азияда кызмат өтөшкөн

падышалык генералдар, орустун түркстандык жана петербургдук администрациясы жалпы элди туурап, Курманжанды «Алай ханышасы» деп аташкан эмес чыгар.

Окутуучу: Нурсулуу, жогорудагы айткандарыңды мисал менен далилдеп бересиңби? Бул маалымат баарыбызга кызыктуу болду. Биздин бардык элчилерибиз, кызматтагы жарандарыбыз, жадакалса катардагы инсандар да ушундай талантка ээ болсо, мамлекетибиз тез арада эле гүлдөп-өсүп кете беле...

Нурсулуу: Айткандарымды далилдөө үчүн улуу жазуучу Т. Касымбековдун «Келкел» чыгармасынан үзүндү окуп берейинби?

Студенттер: Биз каршыбыз, кыргыз тили сабагында жаттаганды айтуу, окуп берүү, көчүрүү ишмердүүлүктөрүн баалабайбыз дегенбиз. Демек, биз түшүнүгүбүздү, пикирибизди, оюбузду оозеки-жазма гана түрдө жеткиликтүү билдирүүгө машыгуубуз зарыл. Анткени, мыкты сүйлөөгө, сүйлөшүүгө көнүгүүбүз абзел.

Нурсулуу: Макул, анда аракеттенип айтып көрөйүн. 1876-жылы элдин көтөрүлүшүнөн улам Кокон хандыгы кулатылат.

Генерал Скобелев элди тынчтандырыш үчүн Курманжан датканы издеп, таап сүйлөшүүгө майор Ионовго тапшырат. Жантай уулу Шабдан жол көрсөтүп, эки жакка тең ишенимдүү ортомчу болуш милдетин алат. Курманжан датканы таап, сүйлөшүү башталат.

Курманжан датканын төмөнкү сөздөрүнөн анын акылмандыгына, чечкиндүүлүгүнө, эрктүүлүгүнө назар салалы.

- Тилмеч, менин коёр шартымды толук айткын, - деди – Биринчиден, сүйлөшүүгө барганда «алдадык» деп, мени абакка камабасын. Экинчиден, сүйлөшкөн учурда кыргыз элиме да, менин керт башыма да мазак, шылдыңдоо өтпөсүн. Үчүнчүдөн, сүйлөшүү эки тараптын тең пайдасына чечилсин. Бир тарап экинчи тарапка үстөмдүк кылбасын. Достук келишими катары болсун. Мына ушул үч шарт бекем сакталса гана сүйлөшүүгө барабыз, болбосо мен баш тартамын.

Бул шарттарды майор Ионов да орундуу деп эсептеди:

- Сиздин амандыгыңыз үчүн мен кепилмин. Биз өз сөзүбүздө турабыз.

- Эр жигиттин сөзү өлгөнчө өзү өлсүн, жакшы болот, - деди Курманжан.

Ошто жолугушуу эки жакка ийгиликтүү, ийкемдүү, бүтүмдүү өтөт. Курманжан Скобелевге Фергананын жети шаарынын, тагдырын жана ачкычтарын тапшырат. Алар: Ош, Анжыян, Өзгөн, Кокон, Наманган, Маргалан жана Кожент. Бул ачкычтар аркылуу 7 шаарды Орусия империясына символдуу тапшыргандыгын билдирип, шартнаамага генерал Скобелев кол койгондон соң, «Курманжан датка айым» деп жазылган күмүш мөөрүн басат.

Мен атайын шартнааманы бадырайта жаза келип, сабактын башында эле дубалга илип койгонумду байкасаңар керек. Ошентсе да көңүл буруп коёлу. (Кырдаалга жараша тайпада шартнаама боюнча талкуулар болушу мүмкүн. Окутуучу студенттердин пикирлерин, маалыматтарын тактап, сүйлөө жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу, өстүрүү максатында иш-аракеттерди тынбай жүргүзүп турат.)

Шартнаама

1. Эски хан ордосун кайра кандай абалында болбосун калыбына келтириш эки жакка тей ылайык болбойт;
2. Жети шаарлуу Кокония өлкөсүн Россия империясынын карамагына эки жак тең кошулду деп эсептейт;
3. Жергилик журттун жашоо-тиричилигине, туткан динине Россия акимчилиги тарабынан кысым кылынбайт;
4. Көтөрүлүшкө мурда катнашы бар өлкөнүн калкын жазалоо токтотулат. Колго түшкөн же өзү келип кабылган көтөрүшчүлөр азат болунат. Куугун жеп бозуп кеткен элге кайра өз жерлерине кайтышка жана тынч тирилигине өтүшкө шарт берилет;
5. Россия өз карамагындагы башка тайпа, журттар катары бу жети шаарлуу өлкөнүн журтуна кам көрөт[68:98].

Эламан: Курманжан датка тууралуу Т. Касымбековдун «Келкел» чыгармасынан окуп, өзгөчө таасирленгем. Айрыкча, датка энебиздин ролун Сабира Күмүшалиева апабыздын аткарган тасманы көргөнүмдө муундарым

калчылдап, жүүнүм бошоп, мен кыргыз элинин канчалык кымбат экендиги, мамлекеттин тынчтыгы, кубаттуулугу үчүн алп, залкар тарыхый инсандарыбыздын эмгегин текке кетирбешибиз керек деген улуу сезимдерге ээ болгом.

Ал эми биз үчүн мамлекет канчалык ыйык болсо, мамлекеттүүлүк үчүн күрөшкөн баатыр инсандарыбызды сыйлоо ар бирибиздин милдетибиз экендигин азыр терең түшүнүп, аны жүрөгүмө сиңирип гана тим калбастан, муну досторума да айткым келип отурам.

Курманжан датканын ийгиликтерин, эрдиктерин айтып жатабыз, а мен ага карата сый мамилени баяндап берейин. Курманжанды убагында Орусиянын бийлик өкүлдөрү да таазим менен сыйлашкан. Анын акылдуулугун, иш билгилигин баалашкан. Анан дагы даткага сый көрсөтүлгөндө анын жөнөкөйлүгү, оор басырыктуулугу, токтоолугу мени оң тарапка тарбиялады. Эмне үчүн биз, жаштар, Курманжан энебизди шардана даңктай албайбыз?

Азыркы айтылган шартнаамага кол коюлгандан соң генерал Скобелев өз колу менен Курманжанга кызыл кымкап тон жаап куттуктап, эл алдында орус аскеринин «полковник» деген аскерлик чини берет жана кара кыргыздардын ханышасы деп урмат көрсөтөтүп жарыялайт. Мындан тышкары казынадан жылына үч жүз сом өлчөмүндө көмөкчү каражат жана Андреевскийдин лентасындагы алтын медалды ыйгарат.

Ошондо сыйлыкка маарыбаган Курманжандын жообуна көңүл буралы.

- Эми мага атак зарыл эмес, ушул ыйык шартнаамага ылайык журтум тынч болсо, журтум ичинде өзүм бир кудайга кулдугумду өтөп, тынч өмүр кечириш жагын гана көздөйм, - дейт.

Айзада: Мен да ушул ойду улай айтайын. Амир Музафар Курманжан миң кубулжуган жука кызыл кымкап тонду Курманжанга жаап, «датка» көтөрүү туурасында жарлыкты айтат. Ошондо да Курманжан байлык, бийлик, мансап үчүн аракеттенбегендигин билдиргенине күбө болобуз.

Мындан сырткары 1901-жылдын декабрында император Николай II асыл таштуу шакекти, алмаздалып кооздолгон алтын саатты Курманжанга атайы

белек катары бергендиги, Курманжан энебиздин Петербургга чейин жеткен улуу тарыхый инсан катары экендигин дагы бир жолу ырастап турат.

Бүгүнкү күнү датканы ар бир кыргызстандык тааныйт. Анын портрети 50 сомдук купюрда басылган.

Демек, кыргыздын тарыхый инсандары мамлекет жана биз үчүн сыймык экендигин баса белгилейм.

Окутуучу: Адам кандай кызматта, кайсы куракта, кандай дөөлөт күткөндүгүнө эмес, пейилинин токтогуна, жөнөкөйлүгүнө, адамгерчиликтүүлүгүнө, намыскөйлүгүнө ж. б. асыл сапаттарына ылайык бааланат...

Курманжан энебиздин асыл сапаттарын байкап, талдап, аны мүнөзүңөргө сиңирип, турмушта пайдаланууга бел байлаганыңарга ичимден кудундап кубанып турам.

Назгүл: Курманжан даткага урмат көрсөтүп, кыргыз эли 180 жылдык мааракесин өткөрдү, Гүлчөдө музейи ачылып, эстелиги тургузулду. Ысымы көчөлөргө, аянттарга, мектептерге коюлууда, ага арналган макалалар, китептер чыгып жатат. Анын образы, анын өмүрү жана тагдыры көптөгөн драмалык чыгармаларда чагылдырылды. 2015-жылы элге тартууланган «Курманжан датка» тасмасы көп ийгиликтерди, сыйлыктарды алып келди.

2000-жылдын сентябрында Финляндиянын борбор шаарында өткөрүлгөн «Улуу Жибек жолу» деген эл аралык фестивалда Курманжан датка тууралуу фотосүрөттөр жана башка материалдар коюлган.

Курманжан датка - сейрек жаралуучу инсандардан. Ал - чынында эле чыгыштын атактуу адамы, Борбордук Азиядагы эле эмес, бүткүл мусулман дүйнөсүндөгү масштабдуу инсан. Мен Курманжан даткабыз менен сыймыктанам.

Муштары: Мен орус мектепти бүткөм, дайыма орус тилинде гана сүйлөшүп, кыргыз тилинде сүйлөгөндөн тартынып турар элем, бирок ушундай кызыктуу аңгемелешүүдө, жагымдуу аудиторияда өз оюмду эркин билдиргим келип

жатат. Мындан улам, ушундай шартта сүйлөөгө, башканын пикирин угууга кызыгуу жаралат экен.

Президент Роза Отунбаеванын буйругу менен 2011-жыл Курманжан датканын жылы деп жарыяланган. Эсиңиздерде бардыр, бул жылы көп иш-чаралар өткөрүлдү. Курманжан датка жылы катары жарыяланышы улуу инсандарга көрсөтүлгөн таазим деп эсептейм.

Жылдыз Жолдошева башчылык кылган «Курманжан датка» кайрымдуулук фонду тарабынан «Тоо ханышасы Курманжан жана ал жашаган мезгил» аттуу китеп орус жана англис тилдеринде басылып чыгарылган. Чет тилдер факультетине окугум келгендиктен, мен аны англис тилиндеги китеп катары сатып алгам. Ал китепте жогорудагы маалыматтар баары айтылган, балким башка да кызыктуу информациялар бардыр. Китептеги кыргыз тилинде берилген тексттерди окууга өтө дилгирленип отурам. Аны сөздүктүн жардамы менен сөзсүз окуп, кошумча маалымат таап келемин.

Окутуучу: Эми кызыктуу аңгемени Курманжан датка күнүмдүк турмушта кандай адам эле, аны изилдөөчү-тарыхчылар кандай эскеришет деген суроо-жооп менен жыйынтыктасак. Кимде кандай маалымат болсо, сөз кезегин улай айта берсеңер болот.

Датканын чөбөрөлөрү Инаят Кадырбекова, Пазилат Арстанбековалардын эскерүүсүнө караганда энебиз анча бойлуу эмес, жазы мандай, каратору, көздөрү оттуу, үнү коңур, сымбаттуу, бешенесинен ханышалык сөөлөт көрүнүп турган сулуу аял болгон. Ал эми анын мүнөзү өтө сабырдуу, жай сүйлөгөн, меймандос, чечимди дароо кабыл алган, адамдардын кайгы менен кубанычын тең бөлүшүп, жардамын аябаган боорукер экен.

Динара: «Курманжан датка - күжүрмөн жана акылдуу. Кокон хандыгынын көз карандылыгынан бошотуу датканын гана колунан келген», - деп орус илимпоз-саякатчысы Л.Ф.Костенко бир эмгегинде жазган.

Айзада: Курманжан датка тууралуу сүрөттөрдү интернет баракчаларынан баарыбыз көргөнбүз. Аны Синьцзяндын түндүк-батыш жагын изилдеген (1906-1908-ж.ж.) орус армиясынын башкы штабынын полковниги Маннергейм

тарткан экен. Ал Пекинге жасаган жүрүшүндө Курманжанга жолугуп, ат үстүнөн сүрөткө тартып алганы тууралуу өз отчетуна жазып калтырган.

Малика: Польшалык саякатчы (падышалык аскер) Б.Л.Тагеев «Памир жүрүшү» (Б.Л.Тагеев Памирский поход - Варшава, 1902.) деген эмгегине өзү күбө болгон окуяларды, генерал М.Д.Скоблев менен Курманжан датканын жолугушуусун баштан-аяк сүрөттөп жазган. Анткени, ал Курманжандын үй-бүлөсү менен жакындан тааныш болгон. Ошол жолугушууда даанышман ханыша ал-абалды дароо түшүнүп, генералга: «Мен тирүү турганда Алайда тынчтык жана бейкутчулук өкүм сүрөт», - деп жооп бергенин баса белгилеген. Бул сөз ар бир жарандын Кыргызстан үчүн айтылган анты болуш керек деп эсептейм.

Чолпон: Италиялык саякатчы Феликс Рокка «Алайдан Аму дарыясына чейин» деген эмгегинде минтип жазган: «Алайлык кыргыздар Орусияга эн акыркылардан болуп баш ийишкен. Алардын башчысы Марманжан (французча ыңгайлаштырылып) датка Кокон хандыгы ыйгарган генерал деген наамдын ээси болгон. Анын жардамына Кокон хандыгы да муктаж эле. Ага баары чоң урмат-сый көрсөтүшөт. Марманжан - азыр эл арасында кадыр-барктуу». Ал китеп 1896-жылы Парижде француз тилинде жарык көргөн. Кыргыздар, Курманжан энебиз дүйнөлүк тарых барактарында калгандыгы мени аябай шердентти. Мындан улам кыргыз экениме дагы да сыймыктандым.

Дилдора: Табият таануу илиминин кандидаты, орус саякатчысы Е.Л.Марков XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында Памир-Алайды кыдырган. Ал Харьков университетинин бүтүргөн. Түштүк Кыргызстан жөнүндө этнографиялык мүнөздөгү «Путевые очерки Кокандского ханства» (1893) эмгегинде Алай башкаруучулары Алымбек менен Курманжандын коомдук иштери, Кокон хандыгы мезгилинде датка хандыкка көз каранды эмес башкаруучу болуп эсептелгени, алар хан бийлигинин укугун капарына алышпай, элди адилеттүү башкарганы тууралуу маалыматтар бар.

Бегимай: 1880-жылдын 15-декабрында Түркстан генерал губернатору К.П.Фон-Кауфман(1867-1881-ж.ж.) Орус империясынын согуш министрине

Курманжан датканын улгайганын жана анын ээлеген ардактуу ордун, кара кыргыздардын арасындагы кадырын жана таасирин эске алып, мамлекеттик казынадан жылына 500 сом өлчөмүндөгү пенсия берип турууга жардамдашуусун суранып жазган кайрылуу каты бар.

Аталган кат Москвадагы Борбордук мамлекеттик согуштук-тарыхый архивдин №400 фондусунун, 1-описинин, 694-иш папкасынын 1-баракчасында сакталып турат экен.

Кийин бул чечим жылына 300 сом өлчөмүндө падышанын 1881-жылы 1-апрелиндеги указы менен бекилген.

Навруза: Биз акын А.Урбаевдин «Курманжан датканын керээзи» деген ырын көркөм окуп беребиз. Мында датканын согуштун зыяны, кыргыз элине ынтымакты көксөгөн тилеги, ак батасы, жашоонун ар кандай кырдаалдарында сактыкка, акыл калчап иш тутууга чакырган керээзи берилген. Анын «өлүмүм да бириктирсин кыргызды» деген тилеги, датканын өз элин кандай деңгээлде урматташы, сыйлашы, коргогону айкындалып турат. Анда көңүлүнүздөрдү көркөм окууга буралы. (колдоруна датканын сүрөттөрүн көтөрүп алышып, ырды эмоция менен жеткиликтүү кыргыз күүсүнүн коштоосунда көркөм окуп беришет. Бул ыкма ойду так, образдуу, сиңимдүү жеткиргенге өбөлгө түзөт)

Жарандарым, эли-журтум, балдарым,
Жакын окшойт кайтпас сапар тартаарым.
Кары-жашың көңүл коюп угуп ал,
Мына булар керээз кылып айтаарым.

Чолпон: Уруш менен өттү нечен кылымдар,
Уюткусун бөксөрттү элдин кыргыздар.
Жетет, эми кан төгүүлөр токтосун,
Учу кызарып, өнүп-өссүн кыргыздар.

Айдай: Сак болгула, заман башка, шарт башка,
Аргабыз жок аттын башын тартпашка.
Акыл менен аздан жылып жүрбөсөк,
Кокусунан кептелбейли жар ташка.

Бегимай: Көрбөй калсам аалам, асман, жылдызды,
Ичпей калсам көк жыттанган кымызды.
Түп көтөрүп чакыргыла Оң, Солду,
Өлүмүм да бириктирсин кыргызды.

Окутуучу: Курманжан - бейпилдиктин, сулуулуктун жана эрдиктин символу. Кыргызстан кылдат, акылман саясатчысы, ал эми эл өзүнүн улуу Энеси менен сыймыктанат. Курманжан датка - Кыргызстандын жана бүтүндөй Борбордук Азиянын көрүнүктүү тарыхый инсандарынын бири. Силер белгилегендей кыргыздын залкар инсандарын, алардын эмгектерин унутпай, аларга таазим этүүгө ар бирибиз милдеттүүбүз.

Аңгемелешүүбүз башталгандан аягына чейин тексттерде учураган адам аттарын (Курманжан датка, Маматбай, Алымбек, Скобелев, Николай II, Т.Касымбеков, Жылдыз Жолдошева, Роза Отунбаева, Феликс Рокка Инаят Кадырбекова, Пазилат Арстанбекова, К.П.Фон-Кауфман, А.Урбаев ж.б.) доскага тизмелеп турдум. Анда грамматикалык теманы да бышыктап коёлу.

Биз жазма ишти дайыма «Кыргыз тилинин жазуу эрежелерине» ылайык жүргүзүп келебиз. Баарыбызгы маалым болгондой, бул жаңы редакциясы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 2008-жылдын 26-июнундагы №567 токтому менен бекитилген. VI бабында «Энчилүү аттардын жазылышы» деген аталыш берилген.

Кыргыз тилинин жазуу эрежелерин (2011) дайыма окуп, эрежелерди өздөштүрүү тапшырмасы окуу жылынын башында эле берилген. Анда доскада жазылган адам аттарынын жазылыш эрежесине көңүл буралы.

Айзада: Маматбай, Алымбек адам аттары эки сөздөн куралган, эрежеге ылайык эки же андан көп сөздөн турган адам аттары баш тамга менен башталып, айтылышынча бирге жазылат. Алсак, Султанмурат, Эсенгелди, Сатыбалды, Кожакмат, Элтегин, Сонунбала, Мамбеткалый,

Нурсулуу: Мисалы, Курманжан датка (Зыйнат), Жылдыз Жолдошева, Роза Отунбаева, Инаят Кадырбекова, Пазилат Арстанбекова, А.Урбаев деген адам аттары, эрежеге ылайык адамдын бир сөздөн турган ысымы, аты-жөнү, теги,

жашыруун аты, кошумча аты баш тамга менен башталып жазылат. Мисалы, Улан, Нурлан, Кубан, Асел, Жалын, Толкун, Салкын, Ырыс, Чолпон, Тынай, А.Токомбаев (Балка), А.Убукеев (Кубат) ж.б.

Эскертүү: адамга гана тиешелүү өзгөчөлүктү билдирген ылакап аттар Кыз Сайкал, Жаңыл Мырза, Тоголок Молдо, Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Бала Курман, Акыл Карачач сыяктуу ысымдардын ар бири баш тамга менен башталып, айрым-айрым жазылат.

Эламан: Адамдын ысымына, аты-жөнүнө уулу, кызы, келини деген сөздөр (башка тилдердеги оглы, заде ж.б. сыяктуу). кошулуп айтылса, булар кичине тамга менен айрым жазылат. Мисалы, Курманжан Маматбай кызы, Касым Тыныстан уулу, Буудайбек Сабыр уулу, Назира Аалы кызы.

Наврүза: ушуну эле улай, эскертүү айта кетейин. Атасынын же чоң атасынын ж. б. атынан кийин тегин деген сөз колдонулса, ал сөз бирге жазылат. Мисалы, Тынчтыкбек Чоротегин, Кожогелди Култегин.

Азамат Алтай, Аман Саспай, Ашым Жакыпбек сыяктуу адам аттарын жазууда адегенде өз ысмын, андан соң атасынын атын жазууга жол берилет.

Назгүл: Кыргыз тилиндеги адам аттарынын аягына ь (ичкертүү) белгиси жазылбайт. Мисалы, Асель, Назгуль, Эмиль деп жазып коюшат. Бул туура эмес, Асел, Назгүл, Эмил деп туура жазылышы зарыл. Төрөлгөн балага күбөлүк жазган адистер сабаттуу болушу керек. Анткени бала ошол ысымды өмүр бою алып жүрөт го.

Малика: Адам аттарына -лык, -чы, чыл, -изм мүчөлөрү уланганда, алар жалпы ат катары колдонулат да, кичине тамга менен жазылат: айтматовдук стиль, марксизм, манасчы, лениндик, гегелчил.

Динара: Мифологиялык түшүнүктөргө байланыштуу татаал энчилүү аттардын биринчиси баш тамга, экинчиси кичине тамга менен айрым жазылат, Мисалы, Адам ата, Умай эне, Баба дыйкан, Ойсул ата, Чолпон ата, Камбар ата, Зеңги баба, Коко теңир ж.б.

Муштари: Орус же башка тилдерге тиешелүү ысымдар, орус тилинин орфографиясынын нормасына ылайык жазылат. Мисалы, Скобелев, Николай II,

Феликс Рокка, К.П.Фон-Кауфман, Фердинанд де Соссюр, Хо Ши Мин, Ким Ир Сен, Бонч-Бруевич, Жан Жак Руссо, Салтыков-Щедрин, Иоганн Себастьян Бах ж.б.

Чолпон: Менин курбумдун фамилиясы - Джолдошалиева Назира. Бул туура эмес экен. Эрежеге ылайык орус тилинде дж аркылуу белгиленип жүргөн Джек, Джонсон, Кембридж, Джеймс, Джордж Сорос, Джолдошов, Джаныбеков сыяктуу сөздөр кыргыз тилиндеги ж аркылуу гана Жек, Жонсон, Кембриж, Жеймс, Жорж Сорос, Жолдошов, Жаныбеков түрүндө жазылат.

Арген: Урук, уруу, эл аттары (этнонимдер) кичине тамга менен башталып (солто, саяк, кыдык, орус, хакас), татаал түзүлүштөгүлөрү (сарбагыш, карабагыш, боркемик, каракытай, бешкүрөң, чакчабай, акбилек, элчибай, отузуул ж.б.) айтылышынча бирге жазылат. Курманжан датка мунгуш уруусунан чыккан.

Окутуучу: Бир сөз ичинде созулма үндүүлөрдү катар жазууга жол берилбегендиктен, "Куу уул" этноними айрым жазыларын унутпашыбыз керек.

Демек, мамлекеттик тилди билүү - Кыргыз Республикасынын ар бир жаранынын парзы жана милдети. Ошондуктан, кыргыз тилинин орфографиялык эрежелерин окутуу, сабаттуу жазууга үйрөтүү - негизги маселелердин бири. «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамында так көрсөтүлгөн. 3-бабынын 10-статьясында: «Мамлекеттик кызматкерлер өздөрүнүн кызматтык милдеттерин аткаруу үчүн зарыл көлөмдөгү мамлекеттик тилди билүүгө милдеттүү» деп жазылган [20:4].

Ошондуктан, силер, студенттер, өз кесибийердин мыкты, заман талабына ылайык күчтүү адиси болууну кааласаар, анда туура сүйлөөнү, сабаттуу жазууну терең өздөштүрүүңөр, сөз маданиятын өнүктүрүүнү, бекемдөөнү зарыл деп белгилейм. Анткени, «Калктын жалпы маданиятынын өркүндөшү сөз маданиятынын жогорулашы менен тыгыз байланышта, анткени, сөз маданияты – жалпы маданияттуулуктун ажыралгыс бөлүктөрүнүн бири. Сөз маданияты эн алды менен жазууда орфографиялык жактан сабаттуулукту талап кылат» [65:5].

Мамлекеттик тил – элдин рухий байлыгы, мамлекеттин тарыхы, бүгүнкү жашоосу, келечеги, Кыргыз Республикасынын сыймыгы. Кыргыз тили сабагынын негизги милдети – маданияттуу сүйлөөгө, сабаттуу сүйлөшүүгө, туура жазууга үйрөтүү. Бул баалуулук аркылуу адам өзүнүн жана мамлекеттин өсүп-өнүгүүсүнө терең салым кошору шексиз.

Сабактын аягында төмөнкү баянды айтууну туура көрдүм.

«Эгер падыша болсоңуз, ишти эмнеден баштаар элеңиз?» – деп, кытай философу Конфуцийден сурап калышат. Ал: «Эң алгач тилди тазалоодон баштамакмын, – деп жооп берип, таң калгандарга карап туруп, мындай деген экен - Эгер тилде ырааттуулук эмес, баш аламандык өкүм сүрсө, анда адам өз оюн толук, так, туура айта да, жаза да албайт. Эгер ал өз оюн толук түшүндүрүүгө дарамети жетпесе, анда анын кылган иши аксайт. Ал эми иш аксаган жерде тартип бузулуп, маданият жоголот. Эгер маданияттуулук болбосо, анда адилеттүүлүк да болбойт. Ал эми адилеттүүлүк болбогон жерде эл карайлап, эмне кыларын билбей калат. Ошондуктан, тилден маанилүү эч нерсе жок».

Бул текстти кунт коюп уккандан кийин жана бүгүнкү сабактын жүрүшү боюнча ар бириңерде оригиналдуу пикирлер пайда болгонуна ишеним чоң. Ошол баалуу ой-пикириңерди, ой-толгоолорду, сунуштарыңарды кагаз бетине (эссе) түшүрүүнү үйгө тапшырма катары берүүнү туура көрдүм. Анткени, жыйынтыктоочу пикир – өтө баалуу. Аны кийинки сабактын башталышында карайбыз.

Курманжан датканын неберелери Азиз менен Кадырга айткан насаатын окудуңар беле? Себеби, ал насаат баарыбыз үчүн айтылган.

Тайпа: Биз Курманжан датка тууралуу баарын билдик деп ойлогонбуз, бирок муну билбейт экенбиз, абдан кызыгып жатабыз. Айтып бериңизчи...

Окутуучу: Пай-пай, так ушуну билишиңер зарыл болчу. Курманжан энебиздин айткан кеңеш-насаатын көкүрөккө бекем түйүү керек. Анда эмесе, кантип таап окушту айтайын, бирок ар бириңер жекече окуп, талдап, ал боюнча өз

пикириңерди айтып бересиңер. Улуу жазуучу Төлөгөн Касымбековдун «Келкел» тарыхый романдын 102-103-беттерин окугула.

Студенттер: Макул, биз сөзсүз таап окуйбуз. Албетте, ал насааттар биз үчүн абдан маанилүү экендигине ишенебиз.

Окутуучу: Эскерте кетчү жагдай, бүгүнкү көтөргөн тарыхый инсандар тууралуу аңгемелешүү али бүткөн жок, дагы улайбыз, сүйлөшөбүз. Эгерде кимде тарыхый инсандар тууралуу кызыктуу, жаңы маалыматтар, сунуштар болсо тартынбай айткыла, ошол темада сүйлөшөлү. (Аңгемелешүүнү ушундай нукта бүтүрүүнү туура деп белгилейбиз. Себеби, теманы жыйынтыктадык, буга экинчи кайрылбайбыз, маселени чечтик деген маанайда сабакты аяктасак, студент көтөрүлгөн тема боюнча ой жүгүртүүсүн, талдоосун, анализдөөсүн, кызыгуусун токтотот. Студенттин дайыма изденүүнүн үстүндө чыгармачылыкта жүрүшүн калыптандыруу, өркүндөтүү максатында ушул методду пайдалануу жакшы натыйжа берет. Эгерде студент текстти туура эмес түзсө, окутуучу ар сөздү, сөз айкаштарын, сүйлөмдү ж.б. карап, кайра түздүрүп, оңдоп айттырып, машыктыруусу зарыл).

Анда эмесе, баарыңардын көңүлүңөрдү баалоого бурайын. Күндөлүк сабакта колдонулуп жүргөн баалоонун бир түрү болгон өзүн өзү баалоону сабак башталганда сунуштагам. Кимде кандай ой бар?

Студенттер: Туура деп эсептейбиз. Мурдагы сабакта бири-бирибизди баалаганбыз. Бүгүн ар бирибиз өзүбүзгө баа берели.

(Ар бир студент өзүн өзү калыс баалайт. Окутуучу өз пикирин кошумчалап, активдүү студенттердин жөндөмдүүлүгүн белгилеп, алкыш айтып, пассивдүүлөрдүн сүйлөө чеберчилигин талдап, эске алчу жагдайларды түшүндүрө эскертет. Жалпы тайпанын макулдугу менен ар бир студентке баа коюлат. Баа - студент үчүн жакшы окууга, ийгиликке жетишүүгө, алдыга аракеттенүүгө алып баруучу стимул (курал). Баанын коюлушу студенттин мындан аркы иш-аракетине (оң-терс) толук таасирин тийгизет. Ошондуктан, окутуучу бааны калыс, комментарийлөө менен этияттыкта коюусу зарыл.)

Окутуучу: Кабыл алганыңарга ырахмат. Бул баалоо аркылуу силер өзүңөрдү таанууга, сыйлоого, баалоого, сыңдоого үйрөнөсүңөр. Алдыңарга максат коюп, ошого жетүү жолун пландаштырууга, ийгиликти багындырууга аракет кыласыңар.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тили мамлекеттик тил катары элдин ынтымагын бекемдеген, улуттук-маданий баалуулуктарды жараткан, улут аралык катнаштын негизги куралы болуп эсептелерине ишеним чоң. Өлкөбүздүн келечеги силердей билимдүү, патриот жаштардын колунда, ошондуктан, терең билим, таза тил, туура сүйлөшүү, сабаттуулук аркылуу Кыргыз Республикасынын биримдигин түзүү, Курманжан даткадай тарыхый инсандарды сыйлоо, алардын эрдиктерин унутпоо, алардан өрнөк алуу- ар бирибиздин милдетибиз! (Сабак аяктайт).

Сабактын жүрүшүндөгү көрсөтүлгөн иш-аракеттер, кадамдар тайпанын билим деңгээлине ылайык алымча-кошумчаланса болот. Эгерде тайпанын билим деңгээли, сүйлөө чеберчилиги, сүйлөшүү маданияты жогору болсо, окутуучу аны эске алып, алдын ала пландаштырат. Тескерисинче, тайпанын деңгээли орто же ортодон төмөн болсо, жөнөкөй планды эске алуусу зарыл. Бирок, кандай кырдаал болбосун окутуучунун көңүлүндө сабактын негизги максатын ишке ашыруу туруш керек.

Педагог-психолог И.А.Зимняя студенттин ой жүгүртүүсүн жана өз алдынчалуугун өнүктүрүүдө үч баскычты сунуштаган.

Сабак учурундагы чыгармачыл тапшырмалар сабактын максатына жеткирүүчү мааниге ээ. Жогоруда маалым болгондой, грамматикалык эрежелерди жаттабай, аны милдеттүү түрдө айттырып, калыпка салынган зордоп окутуу багытынан чыгып, студенттерге сабактын темасынан алыстабай, кызыктуу тема коюп, ойлоосун өнүктүрүүчү, сүйлөөсүн калыптандыруучу, сүйлөшүүсүн өркүндөтүүчү, пикирин эркин айтуучу, предметке кызыгуусун ойготуучу методдор пайдаланылды. Окутуучу грамматикалык теманын эрежелерин студенттердин кебинен сууруп чыгып, анын эрежелерин жана речте колдонулуш ролун биргеликте аныкташты.

Грамматикалык эрежелер текстте тилдик каражат катары кызмат кыларына маани беришти. Анткени, бүгүнкү заман талабына ылайык кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда лингвистикалык эрежелердин негизинде тил үйрөтүү эмес, коммуникациянын негизинде тил үйрөтүү эффективдүүлүгүн көрсөтө баштады.

Натыйжада, ар бир студент тексттерди окуп, анализдеп, аны кайрадан иштеп чыгып, туюнтулган пикирди жеткиликтүү эркин айтууга, маданиятуу сүйлөшүүгө, туура жазууга, өз алдынча чыгармачылык менен иштөөгө жетише алды.